

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav východoevropských studií
Slovanské filologie

Skandinávské elementy v jazyce staroruského práva

Scandinavian elements in the language of Old East Slavic legal codes

Disertační práce

Mgr. Hana Štěříková

vedoucí práce: doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D.

2018

Ráda bych poděkovala svému školiteli Iljovi Lemeškinovi za všechny cenné připomínky a komentáře k disertační práci i za neúnavnou zpětnou vazbu během celého studia.

Ett stort tack går även till Svenska institutet för stipendium i 2018, som har givit mig en utmärkt möjlighet att forska i Uppsala och arbeta med källorna i de svenska biblioteken.

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne .....

Resumé

Disertační práce *Skandinávské elementy v jazyce staroruského práva* se skládá ze tří hlavních částí. První z nich zasazuje téma do kontextu dosavadního výzkumu, který uspořádává jak chronologicky, tak i podle ideologických vlivů, které měly zásadní dopad na prezentované vědecké výsledky ve sporech o varjagy a počátky východoslovanských dějin. Nedostatečná objektivita se silně projevuje nejen v pracích historických, ale i filologických a v lingvistických tématech, neboť jazykověda hrála ve sporech pouze roli pomocné vědy, jež měla přinášet vhodné argumenty pro podporu prosazovaných teorií. Druhá část analyzuje historiografické dílo švédského diplomata Petra Petreia z počátku 17. století a přispívá do sporů o prvního normanistu. Textová analýza ukazuje, že Petreius byl především zručný kompilátor, nelze ho však považovat za zakladatele normanské teorie. Jeho dílo rovněž neobsahuje žádné ideologické propojení s politikou Švédské říše ve velmocenském období. Ve třetí části je provedena historicko-sémantická analýza staroruských pojmů *ябедник*, *миун* a *зридь* a od nich utvořených sémantických hnízd. Popisuje jejich zastoupení v historických zdrojích, vývoj jejich morfologie i sémantiky až do současnosti a opravuje výklad etymologie. Pracuje s prameny hlavně právního a úředního charakteru z oblasti východoslovanské (*Ruská pravda*, listiny na březové kůře, jednací písemnictví do konce 16. století i novější zdroje, ale i folklór a jazykový korpus) a severogermánské (s důrazem na krajové a zemské zákoníky). Všechny tři zkoumané výrazy lze označit za lexikální výpůjčky ze severogermánských jazyků, jež označují staroruské hodnosti ve středověké právní a administrativní hierarchii – muže ve službách panovníka, zatímco ve skandinávském systému označovaly sloužící osoby. Jejich předchůdci v raných fázích obsahovaly séma „chození“ či „běhání“, které v průběhu staletí ustoupilo do pozadí, a zároveň séma „služby“, jež naopak zůstalo zachováno. Severogermánské jazyky působily nicméně spíše jako médium, jež zprostředkovalo pro staroruskou a skrze ni i baltskou jazykovou oblast kulturní pojmy indoevropského původu, které po staletí putovaly po evropském kontinentu a rovněž procházely postupnými morfologickými i sémantickými proměnami s bezpočtem lokálních variant. Výsledky práce s korpusem ukazují, že ani jedno ze zkoumaných sémantických hnízd z moderní kultury zcela nevyumizelo, ačkoli zůstávají na úrovni historismů. Jejich neustálé zviditelňování ve sporech o varjagy paradoxně přispívá nejen k udržení v ruské, běloruské i ukrajinské slovní zásobě, ale dokonce může způsobovat i jistý „comeback“ v moderní literatuře.

Abstract

The doctoral thesis *Scandinavian elements in the language of Old East Slavic legal codes* consists of three main parts. The first of them puts the topic in connection with previous research and asserts it both according to chronology and ideologic influences, that have had a grave impact on scientific publications concerning the disputes over Varangians and the beginning of East-Slavic history. The lack of scientific objectivity shows not only in historical studies, but also in philological works, since linguistics played only a helping role in order to deliver proofs in favour of preferred theories. The second part of the thesis researches historiographic works of Swedish diplomat Petrus Petreius (early 17th century) and thus contributes to the polemic about who was the first normanist. The analysis shows that Petreius was a skillful compiler, but is not to be considered the first normanist. His works don't include any ideological links between Swedish politics towards Russia and Gothicism either. The third part of the thesis examines history and semantics of three Old East Slavic terms *ябедник* (*yabednik*), *тиун* (*tiun*) and *зридь* (*grid'*) and their derivatives. The author describes their occurrence in historical sources and development in both morphology and semantics up to the present day and makes corrections in their etymology. Different primary sources have been chosen for the analysis: East Slavic legal codes and administrative letters (*Justice of the Rus*, birch bark manuscripts, administrative letters and writings up to the year 1600), but also North Russian dialects, East Slavic folklore and language corpora on the one hand, and North Germanic sources on the other hand (focusing mostly on medieval laws). All of the three examined words are lexical borrowings from North Germanic languages and names for higher Old Russian ranks within medieval legal and administrative hierarchy (men serving the sovereign), whereas their Scandinavian predecessors were servants and slaves. They developed from old Indo-European words, all of which contained a seme of „running“/„coming“, that disappeared in the course of centuries, and a seme of „serving“ or „duty“, which has been maintained up to present day. Nevertheless, the North Germanic languages were more of a medium for popular Indo-European cultural terminology on its way to East Slavic and Baltic reagions: the words in question have traveled around the European continent for many centuries, going through a great many changes in their morphology, phonetics and semantics. The analysis of language corpora shows that not one of the three semantic nests disappeared from the East Slavic vocabulary or culture, although they nowadays are mere historisms. Their constant publicizing in the Varangian debate paradoxically contributes to conservation of the

words in Russian, Ukrainian and Belorussian lexicon and can even be the cause of their recent comeback in modern literature.

Klíčová slova: skandinavismy v ruštině, výpůjčky ve staré ruštině, skandinávské zákoníky, středověké právo, *Ruská pravda*, varjagové, spor o varjagy, normanismus, antinormanismus, první normanista, Petrus Petreius

Keywords: North-Germanic loan words, loan words in Old Russian, Scandinavian medieval laws, Old East Slavic legal codes, *Justice of the Rus*, Varangians, Varangian controversy, normanism, antinormanism, the first normanist, Petrus Petreius

Obsah

1. Úvod	12
1.1 Uvedení do problematiky	12
1.2 Úkoly, cíle a metody	15
1.3 Vymezení pojmů a období	17
1.3.1 Přejaté lexikum, výpůjčka a cizí slovo	18
1.3.2 Vymezení jazykového a časového rámce	19
1.4 O pramenech a jejich výběru	21
1.4.1 Východoslovanské prameny	23
1.4.2 Severogermánské prameny	26
1.4.3 Ostatní prameny	29
1.4.4 Překlady citátů a ukázek	29
2. Věda a ideologie: Spory o počátek ruských dějin	31
2.1 Spor o varjagy	33
2.1.1 Kdo byl zakladatelem normanské teorie?	34
2.1.2 Počátky sporu	35
2.1.3 Normanské a antinormanské variace	38
2.1.4 Spor o staroruské právo	43
2.1.5 20. století a sovětská éra	44
2.1.6 Archeologické výzkumy a postsovětská éra	47
2.1.7 Název Rusi jako klíč k vyřešení počátků její historie	47
2.2 Spor o skandinavismy a jejich místo ve spisovné ruštině	48
2.2.1 Lidová etymologie	49
2.2.2 Lingvistika jako pomocná věda	49
2.2.3 Sporné lexikum	52
2.2.4 Kolik jich vlastně je?	53
2.3 Normanismus a goticismus v historiografickém díle Petra Petreia	54
2.3.1 Petreius – diplomat	55
2.3.2 Petreius – spisovatel	55
2.3.3 Petreius – protestant	56
2.3.4 Petreius – nerozhodný normanista	60
2.3.5 Petreius – kompilátor	65
2.3.6 Petreius a soudobá švédská politika	68
2.3.7 Petreius – překladatel	68
3. Skandinávské elementy v jazyce staroruského práva	71
3.1 Germánské lexikum ve staré ruštině	71
3.1.1 Dosavadní výzkum	71
3.1.1.1 Germanismy ve slovanských jazycích	71
3.1.1.2 Skandinavismy ve staré ruštině	73
3.1.1.3 Literatura o jazyce staroruských právních dokumentů	81
3.1.1.4 Obtíže spojené s dosavadní literaturou	82
3.1.2 Lexikální germanismy ve staré a střední ruštině	85

3.1.2.1	Nejstarší vrstva: praslovanské výpůjčky z pragermánštiny a starogermánských dialektů	85
3.1.2.2	Germánské lexikum ve staré ruštině: kyjevské období	87
3.1.2.3	Kontakty se Skandinávií	87
3.1.2.4	Kontakty s dolnoněmeckými varietami: Hansa	91
3.1.2.5	Moskevské období 16.–17. století: hornoněmecké i dolnoněmecké variety	93
3.1.2.6	Přímo nebo zprostředkovaně?	96
3.2	Skandinávské lexikální výpůjčky a jejich deriváty ve staré ruštině	97
3.2.1	<i>Jabednik</i>	98
3.2.1.1	<i>Jabednik</i> v současnosti	98
3.2.1.2	Případ <i>Jabeda</i>	102
3.2.1.3	Staroruský <i>jabednik</i>	103
3.2.1.4	Analýza a etymologie	112
3.2.1.5	Staroseverský předchůdce <i>jabednika</i> v kontextu germánských jazyků	113
3.2.1.6	Latinsko-galský sluha	131
3.2.1.7	Sémantické posuny	133
3.2.2	<i>Ti(v)un</i>	135
3.2.2.1	<i>Tiun</i> v současnosti	135
3.2.2.2	Kdo byli <i>tiuni</i> ?	138
3.2.2.3	<i>Tiun</i> v lidové slovesnosti	139
3.2.2.4	<i>Tiuni</i> ve staré Rusi	142
3.2.2.5	Správce a administrátor	146
3.2.2.6	Výběřčí a soudce	148
3.2.2.7	Regionální variace	151
3.2.2.8	<i>Tiuni</i> v Litevském velkoknížectví	154
3.2.2.9	Původ východoslovanského <i>tiuna</i>	158
3.2.2.10	Ať slouží!	168
3.2.3	<i>Grid'</i>	170
3.2.3.1	<i>Gridi</i> v současnosti	170
3.2.3.2	<i>Gridi</i> v minulosti	174
3.2.3.3	<i>Gridi</i> ve folklóru	185
3.2.3.4	Analýza a etymologie	200
3.2.3.5	Germánský a evropský kontext termínu <i>grid'</i>	204
3.2.3.6	Sémantické posuny	212
3.2.3.7	Litevské ozvěny	213
4.	Závěr	216
5.	Seznam použité literatury	225
5.1	Prameny	225
5.2	Elektronické zdroje	228
5.3	Sekundární literatura	229
5.4	Slovníky a encyklopedie	242

Seznam zkratek

Zkratky jazyků:

- br. běloruština, běloruský
- čes. čeština, český
- d. dánština, dánský
- dial. dialekt, dialektální
- gót. gótština, gótský
- ide. indoevropský
- isl. islandština, islandský
- ital. italština, italský
- lat. latina, latinský
- něm. němčina, německý
- nor. norština, norský
- pol. polština, polský
- prus. pruština, pruský
- rus. ruština, ruský
- rut. ruténština, ruténský
- řec. řečtina, řecký
- stda. stará dánština, starodánský
- sthn. stará horní němčina, starohornoněmecký
- stnor. stará norština, staronorský
- strus. stará ruština, staroruský
- stsas. stará saština (stará dolní němčina), starosaský
- stsev. staroseverština, staroseverský
- stšv. stará švédština, starošvédský
- šv. švédština, švédský
- ukr. ukrajinština, ukrajinský

Zkratky v odkazech na prameny:

- ÄVgL = *Äldre Västgötalagen och dess bilagor*. Wiktorsson, P.-A. [red.]. Värnamo 2011.
- DL = *Dalalagen (Äldre Westmannalagen)*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. 5. Lund 1851.
- DO = *Den danske ordbog*. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://ordnet.dk/>.
- ESL = *Eriks Sjællandske Lov*. Digitalizované vydání podle rukopisu AM 455 12mo. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://tekstnet.dk/eriks-lov/1/1>
- FLD = *Fornsvensk lexikalisk databas*. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>
- GdO = *Gammeldansk ordbog*. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://gammeldanskordbog.dk/> a <https://gammeldanskseddelsamling.dk/>
- GL = *Gotlandslagen*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. 7. Lund 1852.
- GrG = *Grágás*. Efter det Anamagnæanske Haandskrift Nr. 334 fol., Staðarhólsbók. Kjøbenhavn 1897.
- JL = *Jyske Lov*. Vydáno v *Studér Middelalder på Nettet* podle rkp. NkS295,8°. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://tekstnet.dk/jyske-lov/>.
- KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Malmö 1956–1978.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius 1995. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://lkz.lt/>.
- MLL = *Magnus Lagabøtes landslov og rettarbøter*. Elektronické vydání rkp. AM 302 v projektu Menota – Medieval Nordic Text Archive. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: www.menota.org.
- MELL = *Konung Magnus Erikssons Landslag*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, Bd. 10. Lund 1862.
- NGL = *Norges gamle love indtil 1387*. Bd. I-II. Keyser, R., Munch, P. A. [red.]. Christiania 1846–1848.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- SkL = *Skånelagen*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. 9. Lund 1859.
- UL = *Uplandslagen*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. 3. Stockholm 1834.

- WgL = *Westgöotalagen*. In: Collin, S. – Schlyter, J. [eds.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. 1. Stockholm 1827.
- WmL = *Västmannalagen (Yngre Westmannalagen)*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*. Bd. 5. Lund 1851.
- АВК = *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов*. Вильна 1865–1915.
- АЗР = *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею*. Т. 1–5. Санкт-Петербург 1846–1853.
- Амар = *Книги временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. Т. 1. Петроград 1920.
- АСД = *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. Т. 1–3. Вильна 1867.
- АЭ = *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею Императорской академии наук*. Санкт-Петербург 1836.
- БС = *Беломорские старины и духовные стихи: Собрание А. В. Маркова*. Санкт-Петербург 2002.
- ГВНП = *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*. Москва – Ленинград 1949.
- ДРБ = *Древняя российская библиофика*. Ч. XIV. Москва 1790.
- ИЛ = *Ипатьевская летопись*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 2, вып. 1, изд. 3. Петроград 1923.
- КД = *Древние российские стихотворения, собранные Киршеем Даниловым*. Евгеньева, А. П., Путилов, Б. Н. [red.]. Москва 1977.
- ЛЛ = *Лаврентьевская летопись*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 1, изд. 2. Ленинград 1926–1928.
- ЛПС = *Летописец Переяславля Суздальского (Летописец русских царей)*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 41. Москва 1995.
- МЭСБЕ = *Малый энциклопедический словарь*. Т. 2, вып. 4: Почва — Иссоп. Санкт-Петербург 1909.
- Ник = *Никоновская летопись*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 11. Санкт-Петербург 1897.
- НЛ = *Новгородская летописи*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 3. Санкт-Петербург 1841.

- НЛ4 = *Новгородская 4-я летопись*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 4. Ленинград 1925.
- НПЛ = *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Насонов, А. Н. [red.]. Москва – Ленинград 1950.
- НПЛЛ = *Новгородская и псковская летописи*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 4. Санкт-Петербург 1848.
- ОБ = *Онежские былины, записанные Александром Федоровичем Гильфердингом летом 1871 года*. Санктпетербург 1871.
- П1 = *Псковская 1-я летопись*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 5. Санкт-Петербург 1851.
- ПР = *Правда Русская*. Т. 1: Тексты. Греков, Б. Д. [red.]. Москва – Ленинград 1940.
- ПСЛ = *Псковская и софийская летописи*. In: *Полное собрание русских летописей*. Т. 5. Санкт-Петербург 1851.
- РаР = *Русские акты Ревельского городского архива 1397-1689 гг.* Барсуков, А. [red.]. Санкт-Петербург 1894.
- РВ = *Русская летопись с Воскресенского списка подаренного в онный Воскресенский монастырь патриархом Никоном в 1658 году*. Ч. 1. Санкт-Петербургъ 1793.
- РГЭС = *Российский гуманитарный энциклопедический словарь*. Москва 2002.
- САР = *Словарь Академии Российской*. Ч. 1. Санктпетербург 1789.
- СДЯ = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Москва 1989.
- СРНГ = *Словарь русских народных говоров*. Филин, Ф. П. [red.]. Ленинград 1965–2016.
- СРФ 1 = *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах*. Т. 1: Север Европейской России. Былины Печоры. Санкт-Петербург – Москва 2001.
- СРФ 2 = *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах*. Т. 2: Север Европейской России. Былины Печоры. Санкт-Петербург – Москва 2001.
- СРФ 6 = *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах*. Т. 6: Север европейской России. Былины Кулоя. Санкт-Петербург – Москва 2011.
- СРЯ = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Москва 1975–2008.
- Суд 1550 = *Судебник 1550 г.* In: *Памятники права периода укрепления централизованного государства XV–XVII вв.* Вып. 4. Москва 1956, 231–261.
- Суд 1589 = *Судебник 1589 г.* In: *Памятники права периода укрепления централизованного государства XV–XVII вв.* Вып. 4. Москва 1956, 413–443.

1. Úvod

„[T]o be responsible historical linguists, we will sometimes have to say that we don't know and can't guess what happened in some particular historical situation.“
(Thomason 1989: 486)

Tato práce se pokusí zodpovědět některé lingvistické otázky spojené s historickými kontakty mezi severogermánskou Skandinávií na jedné straně a východoslovanskou oblastí na straně druhé. Jak je patrné z názvu, zaměřuje se na oblast středověkých právních dokumentů, která byla doposud z hlediska kontaktní a diachronní lingvistiky zkoumána jen velmi málo a zběžně, a to i přes to, že obsahová i jazyková stránka staroruských právních textů v čele s *Ruskou pravdou* vždy hrály dosti významnou roli při argumentaci v jedné z nejpálčivějších debat východoslovanské historiografie – totiž o založení staroruské říše, etnicitě jejích zakladatelů a historických okolnostech jejího vzniku.

1.1 Úvod do problematiky

Prvotní impulz k rozsáhlému bádání a neutuchajícím polemikám, započatým již před několika staletími, dalo vyprávění tzv. *Nestorova letopisu* (*Повесть временных лет*), který představuje nejen nejdůležitější, ale zároveň také jediný domácí pramen o rané historii Rusi. Jedná se o dva nepřilíš rozsáhlé úseky letopiscova líčení událostí vážících se k letům 859 a 862. Podle tohoto pramene se roku 859 objevili „varjagové ze zámoří“, kteří od východoslovanských a finských kmenů (Čudů, Slověňů, Merjanů a Krivičů) vybírali daň:

[И]маху дань Варязи изъ заморья • на Чюди и на Словѣнехъ • на Меряхъ • и на всѣхъ Кривичѣхъ (ЛЛ: 19)¹.

„Měli daň varjagové ze zámoří od Čudů a Slověňů, od Merjanů a od všech Krivičů“.

Stěžejní pasáž, která odstartovala kontroverzní, vášnivou debatu o varjazích, pak představuje následující úsek, jenž popisuje následující události v roce 862. K tomuto datu letopisec zmiňuje, že Slované a Ugrofinové daně platit nechtěli, a tak vyhnali varjagy ze svého území a začali si vládnout sami. Tento model ovšem podle Nestora příliš dobře nefungoval, neboť se mezi sebou velmi přeli, a tak zámořské cizince zanedlouho povolali

---

¹ Zde a dále viz seznam zkratk.

nazpět, aby jim vládli a pomohli v jejich zemi nastolit pořádek. V čele varjagů je zde již zmiňován velitel a kníže Rurik, legendární zakladatel první staroruské panovnické dynastie Rurikovců. Srov. lakonické líčení událostí roku 862, dochované v *Lavrentjevském letopisu*:

Изгнаша Вараги за море и не даша имъ дани • и почаша сами в собѣ
володѣти • и не бѣ в нихъ правды • и вѣста родъ на родъ • и быша в нихъ
усобицѣ • и воєвати почаша сами на са и рѣша сами в себѣ • поищемъ собѣ
кназа • иже бы володѣлъ нами • и судиль по праву • [и] идоша за море
къ Варагомъ к Русі • сиче бо са звахуть и • варази суть • яко се друзи зѣвутса
Свиє • друзии же Оурмане • Анѣглане друзи Гѣте • тако и си • рѣша • Русь •
Чюдъ и Словѣни • и Кривичи • вса земля наша велика и ѡбилна • и нарада
в неи нѣтъ • да поидѣте княжить и володѣти нами • и избрашася триє
братья • с роды своими • и поюша по собѣ всю Русь • и придоша старѣишии
Рюрикъ [сѣде Новѣгородѣ] • а другии Синеоусъ на Бѣлѣзерѣ • а третии
Изборьстѣ • Труворъ • и ѿ тѣхъ Варагъ прозваса Руская земля Новгородьци
ту суть людье Нооугородьци ѿ рода Варажъска • преже бо бѣша Словѣни
(ЛЛ: 19n.).

„Vyhnali varjagy za moře, nedali jim daň a začali si vládnout sami, ale nebylo mezi nimi právo. Rod povstal na rod, nastaly mezi nimi rozepře a začali mezi sebou bojovat. I řekli si: najděme si knížete, který by nám vládl a soudil podle práva. A tak šli za moře k varjagům, k *Rusům*, neboť varjagové se tak nazývali, jako jiní se nazývají Sveové, jiní zas Normané a další Anglové a Gótové, tak i oni [se nazývají *Rus*']. Právili *Rusi*, Čudové, Slověni a Kriviči: naše země je veliká a úrodná, ale není v ní pořádek. Pojdte k nám vládnout. A tak byli vybráni tři bratři se svými rody a ti s sebou vzali všechny *Rusy*. Přišel nejstarší Rurik a usadil se v Novgorodu, druhý Sineus u Bílého jezera a třetí Truvor v Izborsku. Od těchto varjagů se země nazývá *ruská* a Novgorodští jsou teď rodu varjažského, neboť předtím byli Slověné.“

Na základě tohoto letopisného svědectví později vzniklo několik variant lokalizace Rurikova prvního sídla, které mohly být ovlivněny nejen aktuálním politickým prostředím, ale

také například lokálním patriotismem opisovatele nebo původního pisatele kroniky. Ve výše citovaném *Lavrentjevském letopisu* totiž přišel Rurik přímo do Novgorodu, kde se usadil a začal odtud vládnout. Oproti tomu vyprávění dochované v *Ipatjevském letopisu* o událostech roku 862 přináší podstatně rozšířenou verzi, podle níž se Rurik usadil nejprve v Ladoze a až teprve později založil město nové, tedy Novgorod, který ustanovil svým hlavním knížecím sídlem (zatímco Sineus i Truvor se v obou verzích shodně usídlili u Bílého jezera a v Izborsku):

[И] избрашася · триє брата · с роды своими · и поюша по собѣ всю Русь · и придоша къ Словѣномъ пѣрвѣ · и срубиша город Ладогу · и сѣде старѣшии в Ладозѣ Рюрикъ · а другии Синеоусъ на Бѣлѣзерѣ · а третѣи Труворъ въ Изборьскѣ · и от тѣхъ Варагъ · прозвася Руская земля · по двюю же лѣту · оумре Синеоусъ · и братъ его Труворъ · и прии Рюрикъ власть всю ѡдинъ · и пришед къ Ильмерю · и сруби город надъ Волховою · и прозваша и Новѣгородъ · и сѣде ту княжя · и раздаѣ мужемъ своимъ волости · и города рубити · ѡвому Польтескъ · ѡвому Ростовъ · другому Бѣлозеро · и по тѣмъ городомъ суть находницѣ · Варази · пѣрвии наслѣдници в Новѣгородѣ Словенѣ · и в Полотьскѣ Кривичи · Ростовѣ Меране · Бѣлѣзерѣ Весь · Муромѣ Муромы · и тѣми всѣми ѡбладаше Рюрикъ · (ИЛ: 15n.).

„Byli vybráni tři bratři se svými rody a ti s sebou vzali všechny *Rusy*. Nejdříve přišli ke Slověnům a postavili město Ladogu. Nejstarší Rurik se usadil v Ladoze. Prostřední Sineus se usadil u Bílého jezera a třetí Truvor v Izborsku. Po těchto varjazích se země nazvala *ruská*. Za dva roky zemřel Sineus i jeho bratr Truvor, a tak se Rurik chopil moci sám. Přišel k Ilmeni, vystavěl město nad Volchovem a nazval ho Novgorod. Tam se usadil a panoval. Svým mužům rozdával panství a stavěl města: jednomu dal Polock, dalšímu Rostov a jinému Bělozero. V těchto městech byli varjagové přistěhovalci. První je obývali Slověné v Novgorodě a Kriviči v Polocku, Merjané v Rostově, Vepsové v Běloozeru, Muromové v Muromi. A těm všem Rurik vládl.“

Údaje obsažené ve zmíněných letopisných svodech podnítily vášnivou diskusi, z níž posléze vykryštovalo několik otázek, jež se staly pro historiografii (především, ale zdaleka ne pouze ruskou) natolik zásadními, že vyvolaly tzv. *spor o varjagy* (podrobněji viz dále v kapitole 2.1). Na tyto kontroverzní otázky ani dnes neexistuje jednoznačná a všeobecně přijímaná odpověď. K nejpálčivějším z nich patří zejména:

- Kdo byl zakladatelem kyjevské Rusi?
- Pokud to byli varjagové zmiňovaní v letopisech, kdo byli a odkud přišli?
- Byli Nestorovi *Rus'* a varjagové jedno etnikum?
- Pokud ne, kdo tedy byli tito *Rus'*, od nichž se odvozuje etnonymum *Rus – russkij* i samotný název říše, tedy *Rusko – Rus'*, *Rossija*?

O tom, že je tato tematika přinejmenším v ruském prostředí stále aktuální a zajímavá, svědčí mimo jiné i oslavné akce na počest Rurikovců, které se v historii země opakují. Tradice oslav roku 862, kdy podle pramenů začal kníže Rurik vládnout Rusi a založil ruskou říši, byla ve velkém započata již v roce 1862. Tehdy byl v Novgorodském kremlu odhalen monumentální památník *Tisíciletí Ruska (Тысячелетие России)*, jemuž v čele významných osobností ruských dějin nevévodí nikdo jiný než právě varjažský kníže Rurik. K těm nejvelkolepějším událostem ovšem patří vyhlášení nového státního svátku na den, který byl docela nedávno v Ruské federaci oficiálně stanoven jako datum příchodu Rurika, u příležitosti 1150. výročí „založení ruského státu“. V Novgorodu byl ve dnech 21.–23. září 2012 (tj. 1150 let od roku 862) uspořádán velkolepý festival, zahrnující celkem 150 akcí. Jejich jádro bylo stanoveno velmi symbolicky na den 21. září, které zároveň představuje památný den vítězství Dmitrije Donského nad Mongoly a mimo to zaujímá zvláštní místo rovněž v pravoslavném kalendáři, neboť se slaví též svátek Narození Panny Marie (Рождество Пресвятой Богородицы). Toto výročí bylo oslavováno ve velkém stylu za účasti předních politických a církevních osobností včetně prezidenta Vladimira Putina a patriarchy Kirilla, metropolity novgorodského.¹

1.2 Úkoly, cíle a metody

Disertace zpracovává několik různých aspektů, a proto jsou použity také různé metody. Lingvofilologický výzkum obsahují kapitoly 2 a 3, z nichž každá je rozdělena

---

¹ Více informací např. na <http://www.culture.ru/movies/715/k-1150-letiyu-rossijskogo-gosudarstva-mi-russkiy-narod> [cit. 17. 7. 2018].

na několik dílčích částí. Kapitola 2 *Věda a ideologie: Spory o počátek ruských dějin* je rozdělena do třech částí. První z nich (podkapitola 2.1) je zaměřena na vliv ideologie na historiografii a filologii. Sleduje nejvýraznější momenty ve vývoji sporu o varjagy, k čemuž slouží především textová analýza sekundární literatury, jež se danou tematikou zabývala a dosud zabývá. Práce se snaží o zmapování a rozvedení kontextu dosavadního bádání, přičemž usiluje o co možná nejobjektivnější posouzení a maximální možnou nestrannost. Tato (ani jiná) kapitola nebude řešit varjažskou otázku samotnou, ale pouze zkoumat průběh a vývoj sporů mezi zastánci různých přístupů a teorií. Podkapitola 2.2 se zabývá konkrétním vlivem ideologií na dosavadní výzkum skandinávských výpůjček a vůbec problematiky skandinavismů ve staré ruštině. Rozborem děl vybraných autorů (filologů a historiků), která lze ve sporech považovat za klíčová, se snaží poukázat na postavení lingvistiky v kontroverzi a zatíženost odborné literatury nánosy ideologického balastu, jenž je potřeba při kritickém zkoumání odstranit. Podkapitola 2.3 o historiografickém díle švédského diplomata Petra Petreia o Rusi přináší příspěvek do sporu o prvního normanistu. Je založena na textové analýze pramenů v originálním znění.

Stěžejní část práce tvoří kapitola 3, která obsahuje morfologickou, fonologickou a sémantickou diachronní analýzu vybraného lexika na základě rešerší z pramenů z vytyčeného období (viz kapitola 1.3) a důkladného rozboru získaného materiálu. Pro analýzu byly zvoleny staroruské lexémy *ябетникъ*, *ти(в)унь* a *зрудь*, jež jsou od počátku neodmyslitelně spjaté s varjažskou kontroverzí. Všechny tři se vyskytují v nejstarším dochovaném východoslovanském právním sborníku *Ruské pravdě*, kde označují muže, kteří sloužili v nejužším okruhu knížete. Ačkoli se nejedná ve všech případech o vysloveně právní terminologii, byly všechny tyto pozice těsně provázané s knížecím byrokratickým aparátem a spojoval je vysoký status, jenž vyplývá z faktu, že staroruský právní systém za jejich případné zabití požadoval shodně tu nejvyšší možnou pokutu (80 hřiven). Výzkum se opírá o bázi staroruských a středoruských právních a administrativních textů, na kterých se projevuje jen minimální vliv církevní slovanštiny a jež naopak do velké míry reflektují živý staroruský jazyk, a to především v oblasti terminologie (Живов 2002: 194). Zvolené lexémy a sémantická hnízda, jež se kolem nich utvořila, budou v práci podrobeny lingvistické analýze, která se zaměří na popis vývoje nejen morfologické a fonetické podoby primárních výpůjček a jejich rozvíjení ve východoslovanské jazykové oblasti, ale i proměn významových, jako jsou sémantické posuny, použije tedy metodu historicko-sémantickou.¹

---

¹ Termín *historická sémantika* uvedl do českého dějepisceví i jazykovědy historik Josef Macek. Podle něj má zkoumat významy znaků, hlavně slov a pojmenování v synchronii a diachronii, rovněž změny významů znaků,

Tyto proměny budou sledovány nejen na časové ose, ale podle potřeby i v širším areálovém kontextu, který se neomezuje pouze na východoslovanskou jazykovou oblast a zahrnuje také sousední baltské jazyky či polštinu.

Jelikož zvolené lexikum je dosud opředeno nejasnostmi a nepřesnostmi také ohledně svého původu a způsobu, jakým vzniklo a doputovalo až do staré Rusi, je dalším z úkolů práce provést revizi a opravy etymologie primárních výpůjček, její případné doplnění a rozšíření. K tomu je zapotřebí historicko-srovnávací metoda a analýza pramenů dochovaných také ze středověké Skandinávie, obsahujících texty právního a administrativního charakteru a pocházejících přibližně z období, jež mohlo korespondovat s historickými okolnostmi pronikání daného lexika do staré ruštiny (v případě, že se teze o jejich severogermánském původu prokáže jako pravděpodobná). Popisu pramenů a kritériím jejich výběru z hlediska geografického i časového je věnována podkapitola 1.4.

Předmětem předkládané disertační práce je tedy rovina lexikální. Prezentuje výzkum na úrovni lexikálních jednotek (zde jednotlivých výpůjček) a jejich množin vymezených určitými vztahy (sémantických hnízd, které na základě nového lexika vznikly). Zvláštní důraz je přitom kladen na lexikální sémantiku (sémaziologii) v diachronním pohledu, jejímž prostřednictvím se pokusíme analyzovat a popsat významovou stránku zvolených lexikálních jednotek, vznik jejich sémantického obsahu, jeho vývoj, posuny, přenášení i zanikání (k definici viz Horálek 2005: 10). Zároveň se pokusíme vysvětlit etymologii a najít motivaci významových proměn.

1.3 Vymezení pojmů a období

Oblast germanismů v rané fázi východoslovanských dějin je poměrně málo známá a zejména v případě staré ruštiny není příliš hojně pojednávána. *Germanismem* je v této práci míněna lexikální jednotka, která se do starých východoslovanských dialektů dostala z jakéhokoli germánského jazyka, jedná se tedy o germanismy v nejširším slova smyslu, a nikoli pouze o lexikum původem z němčiny (potažmo staroněmeckých variet). V textu je pak na potřebných místech přesněji specifikováno, ke které germánské oblasti by se konkrétněji mohlo vztahovat, tedy zda jde např. o *skandinavismy* (tj. lexikum severogermánského původu), výpůjčky *starohornoněmecké*, *starosaské* atp.

---

slov a pojmenování ve vztahu k historicko-společenským, kulturním či mentálním změnám, a nakonec vznik nových slov a pojmenování i jejich zánik v souvislosti s vývojem společnosti. Jedná se tedy o sledování proměn významu slov a pojmenování, a to v závislosti na změnách jejich používání v různých kontextech (Macek 1991: 9; David 2013: 16n.). Pojem však použil již Roman Jakobson, u nějž se jím rozumí vývojové změny slovních významů (Jakobson 1932: 115). Více k rozvoji a teoriím lexikální sémantiky Geeraerts 2010.

Z lingvistického hlediska se nejednalo o nic jiného než o kontakt a vzájemnou interferenci jazyků. Jazyky v kontaktu se zabývá disciplína v současnosti nejčastěji označovaná jako *kontaktní lingvistika*. Terminologie se u různých autorů často odlišuje, a jelikož zde postačí pouze základní pojmy, používáme v této práci terminologii průkopníka moderní kontaktní lingvistiky Uriela Weinreicha a z novější doby Sarah Grey Thomasonové. Zmínění badatelé označují jazyky (dva či více), které jsou v kontaktu, jako *zdrojový jazyk* (*source language*) na straně jedné a *cílový jazyk* (*recipient language* u Weinreicha [Weinreich 1953: 50] nebo *target language* u Thomasonové [Thomason 2001, Thomason – Kaufmann 1988]) na straně druhé. Procesy ovlivňování a přejímání během trvání kontaktu dvou či více jazyků jsou pak nazývány *přejímání* či *vypůjčování* a *interference* či (jazykový) *posun* (*borrowing – interference* u Weinreicha [Weinreich 1953: 50nn.], *borrowing – shift* u Thomasonové [Thomason 2001]).

1.3.1 Přejaté lexikum, výpůjčka a cizí slovo

Při klasifikaci přejatých slov vycházíme částečně z terminologie rozlišující pojmy *vypůjčka* a *cizí slovo*, a to i přesto, že toto dělení se již v současnosti příliš nepoužívá a je považováno za zastaralé či nepatřičné (např. von Polenz 1979: 9–31). *Vypůjčka* zde tedy označuje lexikální jednotku, která byla převzata ze zdrojového jazyka (*donoru*) a je již začleněna do jazyka přejímajícího (*recipientu*), přičemž se nejedná o překlad. *Cizí slovo* oproti tomu rozumíme jako lexikální jednotku, která dosud není v recipientu lexikalizována, tedy není morfologicky a většinou ani fonologicky začleněná do systému přejímajícího jazyka, což může znamenat, že byla přejata teprve krátkou dobu před svým výskytem (což je v době natolik časově vzdálené v minulosti samozřejmě diskutabilní), anebo že jí uživatel (v našem případě pisatel staroruského textu) neporozuměl či byla z jazyka záhy vytlačena buďto jednotkou jinou, nebo zmizela poté, co zanikla potřeba označovat příslušný jev.

Slovo, které je přejímáno (tj. výpůjčka), se zařazuje do systému domácího jazyka především podle funkce a významu, s příslušnou formální úpravou takovou, aby mohlo v systému cílového jazyka fungovat (Čermák 2012: 52). Z hlediska sémantiky může být lexém vypůjčen buďto ve své úplnosti (se všemi svými významy), nebo jen v jednom z více původních významů, takže se pak jedná pouze o jakousi částečnou výpůjčku. Například *konkretizace* se týká často odborné terminologie, kde se obvykle jedná o speciální aplikaci slova, které má ve svém původním jazyce širší či obecnější význam, ale do jiných jazyků bylo přejato jen jako technický termín označující např. jeden konkrétní typ použití. Časté jsou také *sémantické posuny* (*semantic shifts*), tj. změny ve významech slov, které mohou nastat už

během procesu přejímání, ale také později v cílovém jazyce po nebo v průběhu jejich adaptování ve slovní zásobě (lexikalizace). Tyto posuny mohou být i velmi výrazné.

1.3.2 Vymezení jazykového a časového rámce

Otázka vzniku slovanského protojazyka je stěžejní otázkou slavistiky (i baltistiky). Na toto téma vznikla celá řada odlišných teorií a časových chronologií, jednoznačná shoda mezi badateli ale dosud nebyla nalezena. Pro označení slovanského protojazyka používáme v této práci pojmy *praslovanský/praslovanština*, přičemž vycházíme zejména z koncepce Arnošta Lamprechta (Lamprecht 1987). Oddělení baltoslovanštiny (některými lingvisty předpokládaného společného předchůdce baltských a slovanských jazyků v období tzv. *baltoslovanské jednoty*) od jazyků germánských (od *pragermánštiny* či *protogermánštiny*) stanovuje Lamprecht někdy po roce 2000 př. n. l., snad kolem 1500 př. n. l. (Lamprecht 1987: 13). Praslovanština se v jeho pojetí z této společné baltoslovanské větve či protobaltského jazykového kontinua (Lamprecht 1987: 13; viz též Erhart 1982 a Dini 2014: 96 a 102nn.) vydělovala kolem roku 400–500 př. n. l. a poté následovalo poměrně dlouhé období *rané praslovanštiny* (Lamprecht 1987: 13). Vznik *klasické praslovanštiny* klade přibližně do let 400–800 n. l., což je období, které charakterizují typické praslovanské hláskové změny, jako je zákon otevřených slabik, palatalizace velár, monoftongizace diftongů, vznik nazál a metateze likvid (Lamprecht 1987: 8). Časovou hloubku základního rozpadu praslovanského jazykového společenství, z něhož se začaly vydělovat jednotlivé slovanské jazyky, stanovil přibližně do 10. století (Lamprecht 1987: 5). V tomto období se ve slovanských jazycích odehrávalo velké množství fonologických změn. Ty korespondují s nárůstem počtu dialektálních odlišností, které reflektují dochované *staroslověnské* texty.

Staroruská epocha bývá nejčastěji definována rozmezím od 11. do konce 13. století (Leška 2003: 193n.) a z hlediska historického se alespoň přibližně kryje s kyjevským obdobím. Hlavním jazykem literárních památek východoslovanské oblasti byla v raném historickém období *církevní slovanština*, tedy psaný jazyk vycházející ze staroslověnské (jihoslovanských dialektů), obohacený o prvky lokálních (východoslovanských) redakcí. Vedle ní však již vznikaly také dokumenty psané variantou na bázi domácího jazyka, tzv. *jednací písemnictví*, zahrnující obchodní, úřední a právní dokumenty, se silným dialektálním zabarvením. Tyto dokumenty obsahují poměrně jednoduché, praktické texty, psané především pro administrativní potřeby. V tomto období i v období následujícím se pro označení jazyka východoslovanské oblasti obvykle používá souhrnný termín *stará ruština* (*древнерусский язык*), ke kterému se přikláníme i v této práci. Staroruské období je zároveň

hlavním těžištěm disertační práce. Někteří badatelé předpokládají, že ve východoslovanské oblasti existoval „prajazyk“¹, který snad byl ještě do určité míry jednotný, i když už po zániku jerů ve 12. století docházelo k jisté diferenciaci mezi východoslovanskými nářečím (Leška 2003: 193n.). Pro tuto práci je užitečný také přesah do doby *středoruské* (od konce 14. století přibližně do konce 17. století, tedy do reformy Petra I. Velikého), zejména její rané části, spadající do moskevské éry ruských dějin.

Jazykově charakterizuje toto období prohloubení diglosie s již výraznými rozdíly mezi církevní slovanštinou a jednacím jazykem na bázi domácích dialektů, jehož váha vzrostla především v souvislosti se založením centrálního úřadu pro kontakt se zahraničím v Moskvě roku 1549 (*Посольский приказ*). *Jedací jazyk* byl pro vývoj ruštiny a utváření spisovného jazyka důležitý v neposlední řadě i proto, že právě v něm se reflektovaly vlivy Západu na jazyk a společnost Rusí. Právní dokumentace byla psaná právě touto varietou. Mimořádnou pozornost si zde zaslouží práce předního ruského lingvisty A. A. Zalizňaka, který se dlouhodobě a velmi podrobně zabýval zkoumáním středověké ruštiny, především pak novgorodským koiné a *staronovgorodským dialektem*,² a ve spolupráci s archeologem V. L. Janinem analyzoval bohatý materiál listin na březové kůře (např. Зализняк – Янин 1986; Зализняк – Янин 1993; Гиппиус – Зализняк – Янин 2004).

V disertační práci je kladen důraz zvláště na etapu staroruskou v užším smyslu, jak byla popsána výše, tj. jazyk 11.–13. století a historické období kyjevské říše, v němž se na Rus dostala první vlna skandinavismů. Výzkum ovšem výrazně přesahuje tuto hranici i do doby středoruské a zpracovává reflexi vybraných skandinavismů v pramenech až do konce 16. století, kde se soustředí zejména na jednacím písemnictví, jež bude doplněno o další dobové i moderní materiály (viz dále).

V severogermánském jazykovém prostředí se tato práce dotýká i období *praseverského*, které bývá kladeno přibližně do období 200–750 n. l., kdy se za společný severogermánský prajazyk považuje tzv. *praseverština* (*urnordisk / urnordiska, urnordgermanska, Proto-Norse Language*) (Torp – Vikør 2003: 33; Wessén 1968: 29n.). Zaměřuje se však obzvláště na následující etapu *staroseverskou*³ a na období skandinávského středověku. V práci používám označení *staroseverština* v širokém slova smyslu (tj. jako

¹ Mezi jinými např. Isačenko hovoří o *rané východoslovanštině* („Früh-Ostslavisch“) do roku 1050 a *východoslovanštině* („Ostslavisch“) od roku 1050 do 1350. Připouští existenci izoglos, ale nepovažuje je za natolik diferencující, aby byly dostatečným argumentem proti východoslovanské jazykové jednotě (Issatschenko 1980: 44nn.).

² Viz zejména obsáhlá monografie A. A. Zalizňaka (Зализняк 2004), ale také řada jeho dílčích studií k tématu, jako např. Зализняк 1987, Зализняк 1988 aj.

³ Staroseverské období představuje zřejmě nejbohatší kulturní období dějin Skandinávie a dodnes působí jako významný faktor, jenž dotváří národní identitu i současných germánskými jazyky mluvících Seveřanů.

překlad moderního šv. *fornnordiska*, d. *gammelnordisk*) pro jazyk celé severogermánské oblasti zhruba mezi lety 750–1100, což se z historického hlediska překrývá s dobou vikinskou (Palm 2010). Staroseverské písemné památky vykazují rysy tří dialektů či „větvi“: *západní staroseverštiny* na území dnešního Norska, na Islandu, Orknejích a Faerských ostrovech (*fornvästnordiska*, *norrønt mál*), *východní staroseverštiny* na území dnešního Dánska a Švédska (*fornöstnordiska*, *oldøstnordisk*) a *starogotlandštiny* na ostrově Gotland v Baltském moři (*forngutniska*) (Palm 2010: 329). Z těchto větví se v rámci vývoje jednotlivých jazyků pak až do konce skandinávského středověku (tj. již v době historické, až do reformace v cca první třetině až polovině 16. století) hovoří zvláště o *staré švédštině* (*fornsvenska*)¹, *staré dánštině* (*olddansk*, *gammeldansk*)², *staré norštině* (*norrøn*, *mellomnorsk*)³ a *staré islandštině* (období ve vývoji islandštiny označovaná jako *forníslenska* a *miðíslenska*)⁴ jakožto předchůdcích dnešních, moderních skandinávských jazyků.

1.4 O pramenech a jejich výběru

S výše citovaným *Nestorovým letopisem* je spojena řada vážných nejasností, které práci s ním výrazně znesnadňují, a proto byla historická věrohodnost tohoto pramene poměrně záhy do různé míry zpochybnována. K nejvýznamnějším argumentům patří zejména ten, že se text dochoval pouze v pozdějších opisech, z nichž nejranější pochází až ze 14. století, takže již jen samotná vzdálenost v čase nejstaršího opisu od líčených událostí (která činí přibližně 400 let) vyvolává oprávněné pochybnosti o tom, nakolik se údaje v něm obsažené odlišují od historické skutečnosti. Kromě toho i předpokládaná (nedochovaná) první redakce snad byla pouze svodem starších letopisů, jež vznikly asi na přelomu 11. a 12. století, a ty zase byly kompilací jiných, ještě možná o 50 či více let starších zdrojů. Autor tohoto nejstaršího svodu (či spíše jeho kompilátor), řečený Nestor, sám žil již v době dosti vzdálené od popisovaných událostí. Tyto výrazně mladší redakce a jejich opisy, jež máme dnes k dispozici pro výzkum, ještě navíc obsahují nestejně verze (Шахматов 2002: 20nn.).

Velký otazník se nutně vznáší i nad věrností samotného prototextu (či prototextů) vůči historickým událostem. Je dobře známo, že kroniky, a zejména ty středověké, byly ideově

---

¹ *Stará švédština* (překlad pro *fornsvenska*): pojem označující etapu středověké švédštiny, kterou se hovořilo přibližně v období 1225–1526 (Wessén 1968: 89nn.).

² *Stará dánština* (v moderní d. označovaná *gammeldansk*) bývá v dánské historické lingvistice vymezována přibližně lety 1100 a 1515 (Moltke 1976: 326).

³ Pro *starou norštinu* se používá jak termínu *norrøn* (od cca 700, což zahrnuje starozápadoseverské i staronorské období), tak i *mellomnorsk* (od 11. století do r. 1350) (Torp – Vikør 2003: 49n.).

⁴ Pojem *stará islandština* zahrnuje období ve vývoji islandštiny nazývané jako *forníslenska* (800–1530), jeho druhá část se někdy v islandské jazykovědě označuje také jako *miðíslenska* (cca 1300–1530) (Magnússon 2008: XV; Wessén 1968: 34n.).

poplatné nejen době svého vzniku, ale zároveň i svému objednateli. Proto takové texty snad z principu ani nemohly nebýt tendenční. Za jejich vznikem zřejmě prakticky vždy stála politická objednávka z vyšších (obvykle vládnoucích) kruhů. Pocházela nejčastěji od panovníka, jenž si historiografický materiál nechal sepsat, a ovšemže jeho nákladný vznik také financoval. Zároveň jsou středověké kroniky často jedinými dochovanými písemnými doklady o dnešnímu badateli velmi vzdálených historických událostech, a tak je vznik množství nejrůznějších interpretací nasnadě.

Z uvedeného mimo jiné vyplývá, že v letopisech se mohly dochovat různorodé pohledy na varjagy, a to navíc z různých časových rovin. Zdánlivě rozporuplné údaje zaznamenané v jednotlivých úsecích textu, kde jsou varjagové popisováni jednou jako agresivní vetřelci a narušitelé pokojného života na Rusi, jinde zase jako mírotvorná skupina požívající značné prestiže, o níž se autor vyjadřuje vděčně a s hrdostí, by mohly odrážet nejen postoje objednatele, ale snad i pozdější emancipaci lokálních staroruských letopisců vůči dříve nadřazené vrstvě (ať již se jednalo o skupinu nebo etnikum) a problémy s jejím přijetím do místní kultury. Zde by se nabízela například paralela s komplikovaným a v průběhu dějin se proměňujícím vztahem Rusů k Řekům.

Kromě *Nestorova letopisu* existují i další prameny, jež byly postupně do diskuze zahrnuty. Jsou mezi nimi ponejvíce texty rovněž z období středověku. Badatelé se zabývají především zkoumáním staroruských letopisných svodů, což zahrnuje nejen *Nestorův letopis*, ale také *Ruskou pravdu* či pozdější text *Stavovské knihy* moskevského duchovního Andreje (*Степенная книга*, zapsána asi mezi lety 1560 a 1563). Téměř od počátku však obzor bádání zahrnoval i mnohé neslovanské prameny, které obsahují zmínky o staré Rusi: ze západoevropských pramenů především zápisky kremonského biskupa Liutpranda *Antapodosis sive Res per Europam gestæ* (asi 949–950), dále tzv. *Bavorský geograf* (tj. spis *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* z 9. století) a díla německé středověké historiografie – z nich především *Bertinské letopisy* (*Annales Bertiniani* zřejmě z 11. nebo 12. století, dochované však pouze v opisu ze 17. století), které obsahují údaje o poselstvu byzantského císaře Theofila ke dvoru Ludvíka Blaženého roku 839.

Zkoumána bývá rovněž staroseverská tradice a z ní především ty islandské ságy a runové nápisy, jež se zmiňují o cestách vikingů na východ. K dalším významným zdrojům patří četné byzantské prameny, mezi nimiž zaujímá zvláštní místo spis císaře Konstantina VII. Porfyrogenneta *De administrando imperio* (sepsaný mezi lety 948 a 952), který podrobně popisuje mj. společenské uspořádání a zvyky tehdejších *Rusů*. Argumenty a historické podklady poskytovala rovněž řada dalších byzantských textů, např. životy

svatých, které líčí útoky Rusů na Byzanc (např. *Život Georgie Amastridského*, *Život sv. Štěpána Surožského*, *Život svaté Athanasie Aeginské*, homilie patriarchy Fotia). Zvláště historici se opírají i o některé východní zdroje, jako jsou zápisky arabských a perských cestovatelů a historiografů (ibn Chordadbeh, ibn Fadlan, ibn Rustah, Alī al-Mas'ūdī, ibn Hawqal aj.) nebo některé chazarské fragmenty aj.

Předkládaná disertační práce čerpá z pramenů z různých jazykových oblastí a časových vrstev. Byly použity především zdroje východoslovanské z období staroruského a středoruského, a to v kontrastu se středověkými prameny severogermánskými, v nichž je prověřována etymologie vybraných lexémů a zkoumána jak morfonologická, tak i sémantická složka jejich předchůdců. Vzhledem ke stanoveným cílům se ve většině případů jedná o zdroje oficiálního charakteru – právní a administrativní texty, které jsou ovšem podle aktuální potřeby doplňovány dalšími materiály odlišnými jak žánrově, tak i geograficky či z dalších jazykových oblastí. Hlavní těžiště spočívá v textech, jež se dochovaly ve středověkých opisech, avšak vzhledem k použité metodě diachronního zkoumání jsou využívány i další materiály chronologicky mladší.

Stanovení stáří staroruských letopisů včetně *Ruské pravdy* i severských zákoníků je velmi nepřesné a nejisté. Nedochoval se totiž žádný prototext (v případě některých severských zákoníků jen několik fragmentů, ale žádný úplný rukopis) a k dispozici jsou pouze opisy z pozdějších období, z nichž je velmi obtížné určit dobu vzniku primárních zápisů. Všechny tyto zákony (skandinávské i východoslovanské) však v nějaké podobě musely existovat ještě dlouho před zapsáním, které bylo umožněno teprve s příchodem písma (v případě skandinávském jen nového, praktičtějšího grafického systému) a materiálů, jež umožnily zapisovat větší objem textu – pergamenu a inkoustu. Nejstarší právní prameny v obou oblastech obsahují silné vrstvy zvykového práva, které se před jejich zapisováním tradovalo ústně. Ze Skandinávie se dochovaly informace o tom, že se mu věnovali zákonopravci, kteří si předávali znalosti práva v rámci rodiny z generace na generaci (Strauch 2011: 115).

1.4.1 Východoslovanské prameny

Hlavní těžiště práce spočívá v excerpcích z pramenů východoslovanské provenience se zvláštním důrazem na texty úředního a právního charakteru, avšak výzkum není omezen výhradně na ně. Stojí na několika základních pilířích, kterými jsou: 1. nejstarší právní dokumenty, listiny na březové kůře a letopisy, 2. mladší materiály jednacního písemnictví a folklór, a 3. pro současnost jazykový korpus.

Prvním ze zkoumaných textů pro práci tohoto typu nutně musí být *Ruská pravda* – unikátní kodex práva kyjevské Rusi, který je nejen důležitým zdrojem informací o staroruském právu jako takovém, ale i o vývoji státního aparátu, soudnictví a občanského i trestního práva. Nadto je zajímavým svědectvím o životě v ruské říši 10.–11. století. Je příhodná pro zkoumání celého východoslovanského areálu, neboť tvořila základ pro rozvoj práva v Novgorodu, Pskově, Smolensku, Litevském velkoknížectví i severovýchodní Rusi: v různých oblastech bývala uzpůsobována místním podmínkám nejen z hlediska právní terminologie, ale připojovaly se k ní také další doplňující články a její text se používal rovněž při sestavování nových místních právních ustanovení (Зимин 1999: 279). *Ruská pravda* byla „objevena“ v roce 1737 V. N. Tatiščevem ve spisu *Novgorodského prvního letopisu*. Dochovala se v bohaté rukopisné tradici jako součást staroruských letopisů a právních sborníků, a to v několika redakcích¹ a četných opisech z 13.–18. století, které dohromady tvoří více než sto exemplářů. V disertační práci ponejvíce používáme nejstarší dochovaný opis tohoto právního sborníku z roku 1282, vydaný E. F. Karským (Карский 1930). Rovněž vycházíme z podrobného vydání B. D. Grekova z roku 1940 (ГР): tzv. *Krátké pravdy*, která je podle historiků prvotní redakcí zákoníku knížete Jaroslava Moudrého, i tzv. *Obširné pravdy*, která je naopak podle lingvistů nejstarobylejší a obsahově i jazykově nejbližší prototextu (Зимин 1999: 53n.; Обнорский 2010: 13). Nejstarší staroruský právní kodex v práci doplňují ještě excerpce ze dvou vydání říšských sborníků zákonů z let 1550 (zákoník Ivana IV., *Суд 1550*) a 1589 (zákoník Fjodora Ivanoviče, *Суд 1589*).

Vzhledem ke stručnosti a lakoničnosti staroruského zákoníku, který ani v jedné z redakcí neposkytuje dostatek materiálu ke sledovaným sémantickým hnízdům, je nutné rozšířit staroruskou bázi chronologicky nejstarších zdrojů také o některé další příklady a ukázky z jiných částí staroruských letopisů a jiných textů. Tato práce čerpá ponejvíce z letopisů severozápadní Rusi, jako jsou zvláště novgorodské a pskovské (НЛ, НПЛ, НПЛЛ, НЛ4, П1, ПСЛ), ale nevyhýbá se ani jiným oblastem. Zařazeny byly proto například i letopisy *Lavrentjevský* (ЛЛ) či *Ipatjevský* (ИЛ), sepsané v kláštorech v okolí Moskvy. Pro práci jsme měli k dispozici vydání v akademické edici *Полное собрание русских летописей*.

Téměř vůbec dosud nebyly z hlediska varjažské problematiky a lexika skandinávského původu zkoumány památky jednacního písemnictví, tedy staroruské středověké listiny

---

¹ 1. *Krátká pravda* (*Краткая Правда*) byla sestavena pravděpodobně v 11. století a dochovala se ve dvou verzích v *Novgorodském prvním letopisu*. 2. *Obširná pravda* (*Пространная Правда*) byla sestavena přibližně na přelomu 11. a 12. století a dochovala se v mnoha opisech. 3. V případě tzv. *Zkrácené pravdy* (*Сокращенная Правда*) se většina badatelů přiklání k dataci sestavení ve 14.–17. století (Зимин 1999: 8).

ponejvíce úředního obsahu, a ani listiny na březové kůře, jež od prvního nálezů archeology v Novgorodu v roce 1952 stále přibývají. Do analyzovaných zdrojů jsme tedy vedle letopisů doplnili také tyto prameny, jež považujeme za cenné zdroje informací o řadě zkoumaných lexikálních jednotek i v období 12.–17. století, které jinak badatelé zůstává dosti opomíjeno. Zvláště z hlediska jazykového kontaktu byly dosud zkoumány jen sporadicky, ačkoli například německý vliv zejména na jazyk staro- a středoruských úředních listin severozápadního areálu Rusi (zahrnujícího zejména Pskov, Novgorod, Smolensk a Polock) již byl v poslední době prokázán.¹ Protože je navíc možné poměrně (v případě březových kůr na úrovni několika desetiletí) nebo i velice přesně (v případě soudních, zakládacích, darovacích a jiných listin, jež bývají obvykle nejen signované, ale i datované) určit dobu i provenienci jejich zápisu, lze na nich mnohem lépe sledovat také morfologický i sémantický vývoj jednotlivých lexémů, četnost (alespoň odhadem) i kontext jejich použití v živém (byť jen úředním) jazyce, než je to možné v letopisech, které se dochovaly v opisech časově dosti vzdálených od doby svého prvotního zápisu a zhusta kompilovaných z více zdrojů. Na rozdíl od letopisů také tyto texty netrpí tak silnou konzervativností, způsobenou normativností církevní slovanštiny, v níž byly letopisy zapisovány a opisovány. Ačkoli právní texty jako takové reflektují rovněž jistou jazykovou strnulost, neprojevuje se tolik ve složení lexika (administrativní a právní terminologie), jež spíše reflektuje proměny slovní zásoby odpovídající aktuální společenské a právní situaci i uspořádání vládnoucí a soudní hierarchie.

Základními prameny jednacích písemnictví, excerpovanými pro tuto práci, jsou dva sborníky staroruských textů ve vydání ruské Akademie věd: *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографической экспедицией Императорской академии наук* ve vydání z roku 1836 (АЭ) a zvláště také úřední dokumenty severozápadní Rusi – listiny Velikého Novgorodu a Pskova (*Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, ГВНП) ve vydání z roku 1949. Dále jsou doplňovány dalšími sborníky ze severozápadní části zkoumaného areálu (АБК, АЗР, АСД). Listiny na březové kůře jsou čerpány z oficiálních webových stránek *Древнерусские берестяные грамоты*.²

K neméně důležitým pramenům patří folklórní zdroje: přísloví, lidové písně a bohatýrské byliny, jež v některých případech přinášejí cenné doklady o dalším životě zkoumaného lexika mimo oficiální písemnictví. Čerpali jsme z následujících sbírek lidové slovesnosti, sestavených filology a etnografy v 19. století: ze sbírky přísloví I. M. Sněgireva

---

¹ Viz práce Igora Koškinse, který zkoumá recepci variet středověké němčiny starou ruštinou: Koškins 2010, Кошкин 2006 a především Кошкин 2008.

² [Dostupné z: www.gramoty.ru].

Русские народные пословицы и притчи (Снегирев 2014) a sbírky přísloví Vladimíra Dala *Пословицы русского народа* (Даль 1862), ze sborníku bylin z oněžské oblasti Alexandra Hilferdinga *Онежские былины, записанные Александром Федоровичем Гильфердингом летом 1871 года* (ОБ), ze sborníku ruské národní poezie V. Voskresenského (Воскресенский 1902), dále ze sbírky bylin *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах* (СРФ) a některých dalších.

Uvedené zdroje jsou podle aktuální potřeby doplňovány dalšími prameny, které pomáhají sledovat vývoj zkoumaného lexika v průběhu staletí. K nim patří některá literární díla z různých epoch, jako je například Kapnistova satira o úplatkářích a udavačích *Ябеда* z konce 18. století (Капнист 1902), či staré lexikografické práce jako Larinův *Pařížský slovník Moskvanů* (*Парижский словарь московитов 1586 г.*, Ларин 1948) a další. V neposlední řadě je třeba zmínit také *Národní korpus ruského jazyka – Национальный корпус русского языка*,¹ který využíváme pro zjištění relevantnosti a distribuce vybraného lexika v současném ruském spisovném jazyce, a v němž také ověřujeme, zda a v jakých podobách je zastoupeno v moderní ruštině.

1.4.2 Severogermánské prameny

Nejstaršími písemnými doklady, které se dochovaly ze severogermánských jazyků, jsou runové nápisy, a z nich ty, které byly zapsané ještě v praseverském období. Efektivní výzkum byl umožněn zvláště díky databázi severských runových nápisů *Samnordisk runtextdatabas*,² vytvořené uppsalskými runology.

Ze severogermánské oblasti jsou klíčovými prameny pro východisko historicko-sémantického zkoumání zejména středověké krajové a zemské zákoníky, které v době zápisu již obsahovaly dialektální rozdíly, jež dělí texty na dvě hlavní skupiny podle vertikální osy: západoseverské a východoseverské. Mezi nimi převažují východoseverské prameny z území, které dnes patří Švédsku a Dánsku. První z důvodů zaměření na východoseverskou oblast je zcela prozaický: z ní se totiž těch starších, krajových zákoníků dochovalo výrazně více podle toho, kolik bylo v té které části Skandinávie krajů. Například Švédsko bylo rozděleno na 11 krajů, zatímco Norsko pouze na dva až čtyři v závislosti na období, Dánsko na tři a na Islandu kraje nebyly, považuje se tedy za kraj jeden (Starý 2013: 16). Druhým důvodem je ovšem také převažující teorie založená na řadě archeologických, runologických a jiných výzkumů o tom, že v rámci vikinských expanzí na východ měli největší vliv na severozápadní

---

¹ [Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/>].

² [Dostupné z: <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>].

Rus kmeny pocházející převážně z východoseverské oblasti, dosti pravděpodobně z pobřežní oblasti na jihovýchodě kraje Uppland v dnešním středním Švédsku, která se nazývala *Roden* (Larsson – Fridell 2014; Melnikova – Petrukhin 1991 aj.). Třetím důvodem je výrazná archaičnost švédských zákoníků, které sice byly ve srovnání s ostatními oblastmi zapisovány poměrně pozdě, ale díky podstatně delšímu tradování zachovaly velice starobylé prvky (Starý 2013: 17).

Stejně jako u *Ruské pravdy* a staroruských letopisů nelze ani v případě severských krajových zákoníků říci s přesností, jak staré vlastně jsou. Jejich počátky však sahají nejméně do doby vikinské (Starý 2013: 47), některé prvky však vykazují rysy ještě mnohem starší, zřejmě protogermánské (Starý 2013: 52). Naopak u mladších zemských zákoníků, jež předznamenávaly centralizaci moci nad vícero kraji do rukou jednoho panovníka, již datace možná je (pohybuje se v rozmezí 13.–14. století), avšak je potřeba brát v potaz, že byly vystavěny na základě zákoníků krajových a jako takové obsahují nejen nové či aktualizované části, ale také vrstvy velmi archaických prvků o různé míře starobylosti.

Z krajových východoseverských zákoníků byly ve výzkumu zohledněny všechny dostupné texty, jen některé z nich se však ukázaly jako relevantní. V disertační práci jsou proto využívány především nejstarší švédský *Zákoník Západního Götalandu* (*Laghbok væsgøtha*) v obou redakcích¹ (*ÄVgL*, *WgL*), *Upplandský zákoník* (*Uplænzklagh*, *UL*)², *Zákoník Västmanlandu* (*Wæstmanne laghbok*, *WmL*)³, *Dalarnský zákoník* (*Dala lagh*, *DL*)⁴ a zákony ostrova Gotlandu *Gotlandský zákoník* (*Guta lagh*, *GL*)⁵. Tyto prameny jsme ve většině případů měli k dispozici v klasické sérii středověkých švédských krajových zákoníků *Samling af Sweriges gamla lagar* J. Schlytera a S. Collina. V této sérii Schlyter vydal také *Skånský zákoník* (*Skonskæ logh*),⁶ ačkoli Skåne bylo krajem dánským a součástí

---

¹ Redakce starší a redakce mladší: *Zákoník Západního Götalandu* starší redakce (v moderní šv. *Äldre Västgötalagen*) byl zapsán mezi lety 1220–1225 zákonopřevcem Eskilem Magnussonem, nejstarší dochovaný rukopis (opis) se datuje kolem roku 1280. *Zákoník Západního Götalandu* mladší redakce (v moderní šv. *Yngre Västgötalagen*) je přepracovaná verze redakce starší z let 1281–1300 (Strauch 2011: 388, 394nn.).

² *Zákoník kraje Uppland* (v moderní šv. *Upplandslagen*) se dochoval ve dvou rukopisných verzích (*UL A*, *UL B*). Byl zapsán komisí vedenou zákonopřevcem Birgerem Perssonem na pokyn zmocněnce ještě nezletilého krále Birgera Magnussona, který zákoník stvrdil 2. ledna 1296 (Strauch 2011: 389, 435nn.).

³ O vzniku zákoníku kraje Västmanland (v moderní šv. *Yngre Västmannalagen*) existují jen velmi kusé údaje. Byl zapsán zřejmě někdy mezi lety 1296 a 1347 a obsahově se ze 7/10 překrývá s *Upplandským zákoníkem*, jenž byl nejspíše předlohou västmanlandského právního sborníku (Strauch 2011: 390, 478nn.).

⁴ *Dalarnský zákoník* (v moderní šv. *Dalalagen* nebo *Äldre Västmannalagen*) byl dříve považován za starší verzi *Västmanlandského zákoníku*. Jeho datace je sporná, pravděpodobně byl však zapsán kolem roku 1280 (Strauch 2011: 481n.).

⁵ Také doba zápisu *Gotlandského zákoníku* (v moderní šv. *Gutalagen*) je sporná. Bývá kladena kolem roku 1220 nebo na konec 13. století. Dochoval se v jediném rukopisu přibližně z roku 1350 (Strauch 2011: 505, 508n.).

⁶ *Skånský zákoník* (v moderní d. *Skånske lov*, šv. *Skånelagen*) byl zapsán mezi lety 1202–1216 za vlády Valdemara II. Vítězného. Nejstarší dochovaný fragment pochází už z té doby, kompletní zákoník se dochoval v mnoha starodánských a starošvédských opisech. Kromě původní starodánské verze byl kolem roku 1300

Švédsku se stalo až roku 1648. I ten byl zahrnut do výzkumu jako důležitý východoseverský pramen (SkL), v neposlední řadě kvůli své starobylosti – je totiž nejstarší z kompletních dochovaných severských zákoníků vůbec. Z dánských krajových zákoníků je v práci citován také druhý nejstarší z dánských zákoníků – *Jutský zákoník* (*Jydske lovh*, JL).¹

Zkoumaný materiál ale je nutně potřeba doplnit i texty západoseverskými, bez nichž by bylo nemožné sledovat vývoj pojednávaného lexika v jeho maximální možné celistvosti (nakolik to dovoluje pramenná báze). Vycházíme z textů dvou nejlépe dochovaných staronorských zákoníků: *Zákoníku sněmu v Guli* (*Gulatingsloq*, NGL I)² a *Zákoníku sněmu ve Frostě* starší redakce – (*Frostatingsloq hin eldri*, NGL I)³. Některé reprezentativní příklady jsou však uváděny i ze staroislandských zdrojů, zvláště v případech, kdy jsou důkladněji rozpracované. Používali jsme proto i staroislandský zákoník *Šedá husa* (*Grágás*, GrG)⁴.

S blížícím se koncem 13. století a sílícími centralizačními snahami lokálních panovníků se začaly krajové zákoníky přepracovávat do modernější, aktualizované podoby, která by se lépe hodila pro novou dobu (Strauch 2011: 402). Nejdříve k tomu došlo v Norsku, kde byl roku 1274 vytvořen *Zemský zákoník Magnuse Zákonodárce*⁵ (NGL II), jenž je nejstarší ze severských zemských zákoníků. Pro analýzu byl do této práce dále vybrán první

---

zapsán také latinsky jako *liber legis Scaniae*. Pod jeho jurisdikci nespádalo jenom Skåne, ale také další kraje jako Blekinge a Halland (Strauch 2011: 301n., 305).

¹ *Jutský zákoník* (v moderní d. *Jyske Lov*) byl zapsán roku 1241, možná biskupem Gunnarem von Viborg. Nejstarší dochované opisy vznikly přibližně mezi lety 1300–1325. Tento zákoník platil velmi dlouho: v Dánsku až do roku 1683, kdy byl uveden v platnost první dánský zemský zákoník, ve Šlesvicku dokonce až do 1. ledna 1900 (Strauch 2011: 320nn.).

² *Zákoník sněmu v Guli* (v moderní nor. *Gulatingslova*) platil v oblasti spadající pod jurisdikci Gulapingu (jihozápadní Norsko) do roku 1274. Nejstarší dochované fragmenty jsou z konce 12. století (cca z roku 1180), nejstarší téměř úplný text pochází asi z roku 1250 (Strauch 2011: 115nn.).

³ *Zákoník sněmu ve Frostě* (v moderní nor. *Frostatingsloven*) byl zapsán zřejmě na popud norského krále Olava Svatého a platil v oblasti spadající pod jurisdikci Frostupingu (kolem trondheimského fjordu), pojmenované podle poloostrova Frosta. Řídily se jím i další kraje, přestože měly vlastní sněmy: Halogaland, Jämtland a Härjedalen. Nejstarší známou kopii obsahoval *Codex Resenianus*, zapsaný mezi lety 1260–1269, který však r. 1728 shořel při požáru Kodaně (Strauch 2011: 111n., 124nn.).

⁴ *Šedá husa* (v moderní isl. rovněž *Grágás*) byla zapsána na Islandu ve druhé polovině 13. století, texty právního charakteru tam však existovaly již předtím (všechny se ale dochovaly v opisech až ze 13. století). *Šedá husa* je velice obsáhlá a do značné míry vychází ze starších norských zákoníků, některé části ale výrazně rozpracovává (Strauch 2011: 220, 234).

⁵ *Zemský zákoník Magnuse Zákonodárce* (v moderní nor. *Magnus Lagabøtes landslov*) nechal sepsat norský král Magnus VI. Håkonsson, zvaný Lagabøte („vylepšovatel zákonů“). Vznikal přibližně mezi lety 1269–1273 a v platnost vstoupil přijetím na sněmu v Guli 26. června 1274. Nejstarší z dochovaných rukopisů je z konce 13. století, většina pak z první poloviny 14. století (Strauch 2011: 158nn.).

dánský zemský *Sjælandský zákoník krále Erika* (*Sjælænzsk logh*, ESL)¹ a samozřejmě první švédský *Zemský zákoník Magnuse Erikssona* (MELL).²

1.4.3 Ostatní prameny

V předkládané disertační práci byly použity také další prameny, které se staroruskými ani staroseverskými právními dokumenty přímo nesouvisí. Většina z nich tvoří bázi pro kapitolu 2.3 *Normanismus a goticismus v historiografickém díle Petra Petreia*. Jsou mezi nimi Petreiovy vlastní spisy ze začátku 17. století (Petreius 1608, Petreius 1611, Petreius 1614–1615, Petreius 1620) a některé další důležité dobové zápisky západoevropských cestovatelů z Rusi, jako byl Conrad Bussow a zejména Sigismund von Herberstein.

Nakonec je potřeba zmínit také lexikografické práce, které slouží pro lepší pochopení relevantnosti zkoumaného lexika a jeho aktuálnosti v současné slovní zásobě. K nim patří i záznamy z dialektologických slovníků, pomocí nichž se v práci snažíme o širší záběr při zkoumání různých úrovní živého jazyka, a v neposlední řadě i hesla z historických slovníků, které napomohly dohledávat informace o výskytu jednotek z pojednávaných sémantických hnízd i mimo excerpované prameny a doplnit tak mnohdy cenné poznatky o šíři jejich výskytu v textech s jinou než administrativně-právní tematikou.

1.4.4 Překlady citátů a ukázek

Kvůli lepší srozumitelnosti při použití více jazyků z různých období jsou ukázky z pramenů v této práci opatřeny překlady do češtiny. Pokud není uvedeno jinak (odkazem a citováním konkrétního překladu a jmenováním překladatele), jedná se ve všech případech o překlady autorky disertační práce. Tyto překlady jsou pouze orientační a nekladou si nárok na absolutní přesnost převodu veškerého citovaného textu. Mohou být v některých případech mírně zjednodušené, zejména v částech citátů, jež nejsou pro analýzu zkoumaných jevů příliš důležité ani z hlediska kontextu. Při interpretaci a překládání ukázek ze švédských zákoníků bylo v některých případech přihlédnuto k převodům Å. Holmbäcka a E. Wesséna do moderní švédštiny v sérii *Svenska landskapslagar* (Holmbäck – Wessén 1933–1946).

---

¹ Dánský zemský *Sjælandský zákoník krále Erika* (v moderní d. *Eriks Sjællandske Lov*) byl sepsán asi kolem poloviny 13. století, nejstarší dochovaný rukopis pochází přibližně z roku 1300 (Strauch 2011: 296n.).

² Švédský *Zemský zákoník Magnuse Erikssona* (v moderní šv. *Magnus Erikssons Landslag*) sepsala v polovině 14. století komise sestavená na pokyn švédského krále Magnuse Erikssona, rovněž zvaného „Zákonodárce“ (*Ladulås*). Ze stejné doby jsou i nejstarší dochované rukopisy (Strauch 2011: 536nn.).

Na některých místech jsou kvůli kompaktnosti a plynulosti textu překládány i citáty z odborné literatury. Ze slovanských jazyků jsou přeloženy obzvláště tam, kde se jedná o starší práce. V případě citátů z němčiny a méně obvyklých germánských jazyků (tj. kromě angličtiny) jsme se snažili důsledně dodržovat překládání veškerého textu včetně názvů děl.

2. Věda a ideologie: Spory o počátek ruských dějin

Pro důkladné seznámení s literaturou a pochopení souvislostí, v nichž je tato práce koncipována, je nezbytné se v této kapitole alespoň stručně věnovat ideologickému sporu o původu a roli varjagů na Rusi, který od počátku výrazně ovlivňoval bádání o nejstarší etapě ruské historie. Lze bez nadsázky říci, že zanechal stopy na všech pracích, které se váží k období 9.–11. století, a to nejen z oboru historie, ale také filologie, literární vědy, etnografie, středověkého práva aj. Nikdy nebyl definitivně a uspokojivě vyřešen a v závislosti na aktuální politické situaci se v jakýchsi vlnách periodicky vrací (naposledy opět nabyl na intenzitě po rozpadu Sovětského svazu v roce 1991).

Část současných ruských historiků, zabývajících se východoslovanskými středověkými dějinami (např. V. I. Merkulov, V. V. Fomin, B. A. Rybakov aj.), a mnozí autoři populárně-naučných prací (např. Ju. D. Petuchov) se nekriticky vrací k teoriím z 18. a 19. století i přesto, že v mnoha rovinách a zejména z hlediska filologického byly později překonány a v mnohém přesvědčivě vyvráceny – pro ruské státní a laické národní sebevědomí jsou však velmi atraktivní.¹ Signifikantní je například názor V. I. Merkulova, zdůrazňující (ovšem ze svého, antinormanského a velice patriotického hlediska) závažnost a aktuálnost otázky počátků ruské státnosti a definitivní potření normanismu po roce 1991:

„Минувшее столетие выдалось бурным и судьбоносным для всей нашей страны и ее истории. В полной мере это относится к последнему десятилетию прошедшего века. Актуальная современность заставляет все больше и больше обращаться к прошлому. Сегодня, когда в нашей стране происходят процессы,

---

¹ Jako příklad mohou posloužit novější práce historika a spolupracovníka Ruské akademie věd V. V. Fomina, který se nezdědka odvolává na předního ruského antinormanistu 19. století S. A. Geděonova, k jehož tezi přistupuje s nekritickým obdivem. Viz např. Фомин 2005a: 137n., nebo jeho úvodní studii ke třetímu vydání Geděonovy monografie *Варяги и Русь*, která je oslavou Geděonova s přijetím veškerých jeho teorií i lingvistických konstruktů. O Geděonově díle např. tvrdí, že „dosud nemá sobě rovných jak v kritice normanské teorie, tak ve vyřešení varjažské otázky“ (Фомин 2005b: 8). Geděonova charakterizuje jako největší autoritu a nejuznávanějšího specialistu na dané téma (Фомин 2005b: 25), jehož dílo i přes jisté nedostatky představuje „epochální událost ve zpracování varjago-ruské otázky“ (Фомин 2005b: 31), přičemž jedinečnost a pravdivost jeho tezí se podle Fomina za dobu, která uplynula od prvního vydání Geděonovy monografie, jen potvrdily a upevnily (Фомин 2005b: 56).

Další výraznou ukázkou jsou populárně-vědecké práce Ju. D. Petuchova, které vynikají silným nacionalistickým podtónem a odmítají veškeré normanské i antinormanské teorie (navazují však zjevně především na dílo V. I. Lamanského *О славянах в Малой Азии, Африке и Испании* z roku 1859 a jeho teorii o slovanském původu Skandinávců). Petuchov popírá jakoukoli možnost, že by Skandinávci vnesli na Rus kulturu a základy státnosti, naopak podle něj slovanští Rusové osídlili v dávných dobách Skandinávií a pak se zase jako varjagové, zmiňovaní v letopisech, vrátili zpět. Švédové, Dánové a Norové jsou podle Petuchova vlastně nejdříve násilně romanizovaní a následně germanizovaní Slované (Петухов 2005).

Z publikací počátku 21. století je potřeba zmínit také poslední práci B. A. Rybakova *Рождение Руси* (Рыбаков 2003). Tento marxistický historik měl od 50. let 20. století nezanedbatelný vliv na sovětskou historiografii.

которые могут разрушить государство, множество людей обращается ко времени зарождения Руси. [...] В современной науке по сей день господствует норманнская теория, опровергнутая еще три века назад величайшими русскими историками В.Н. Татищевым и М.В. Ломоносовым. Поразительное упорство, с которым нам продолжают навязывать идею о том, что российское государство было основано викингами [...], наталкивает на грустные мысли. Норманизм царит в параграфах школьных учебников, в главах серьезных монографий и в официальной идеологии. Конечно, современный норманизм нельзя отождествлять с примитивными схемами его вдохновителей – Г.З. Байера и Г. Ф. Миллера. Однако в идеологическом отношении эта теория сохраняет свое значение с тех времен, когда норманистам покровительствовал мрачный регент Бирон. В научном отношении норманизм балансирует на скользкой основе и поддерживается только идеологическими заказами“ (Меркулов 2002: 76).

Nejen ruští patrioté ovšem lpí na zastaralých šovinistických teoriích. Na západ od hranic Ruska se rovněž vyskytují názory, které se pokoušejí vyzdvihnout velkolepost oblasti svých vlastních zájmů na úkor objektivitu a kritických vědeckých postupů. Jako příklad lze uvést práce gotlandského historika Tore Gannholma, podle nějž byl baltský ostrov Gotland (dnes patřící Švédsku) nejen kolébkou veškeré švédské kultury, ale také místem, odkud vzešli varjagové a jež sehrálo klíčovou roli v dějinách východoslovanské oblasti (viz Gannholm 2013: 124nn.).¹

Na dané téma již bylo napsáno nepřeborné množství literatury a samotní badatelé se v ní obvykle orientují jen s obtížemi. Mnoho prací trpí tím, že jejich autoři nejsou s dosavadním bádáním dostatečně obeznámeni a nedokáží se kriticky vypořádat s ideologickým balastem, kterým je zatíženo. Domníváme se, že je proto zcela nezbytné se na začátku jakéhokoli zkoumání spojeného s počátky historické éry na Rusi seznámit s problematikou *sporu o varjagy* a zorientovat se v množství různorodých teorií, které vznikaly po několik set let – i přesto, že dále se v práci budeme dějin staré Rusi dotýkat spíše jen okrajově.² V této kapitole se pokusíme vytyčit nejdůležitější mezníky v dějinách sporu

---

¹ „The trade agreement makes possible the Vendel era and Viking Age expeditions in the Baltic Sea region and opens the high-way to the East where the Gotlanders become known as Al-Rus’ and Varangians“ (Gannholm 2013: 124). „When the Gotlanders saw the opportunity to participate in the oriental silver, they changed their system. It was now long-distance voyages to the East, Khazaria and Volga Bulgaria. They formed between end 700s and first half of the 800s the Rus’ Khaganate which was a state [...] Later they settled in Garďariki (Kievan Rus’) and Holmgarďr (Novgorod) where Gotlandic Varangians became the first rulers“ (Gannholm 2013: 127n.).

² Nutnost kritického přístupu a obeznámenosti s literaturou velice přiléhavě vyjádřil V. A. Mošin již před bezmála devadesáti lety, jeho slova jsou však aktuální i dnes: „Не зная иногда даже представителей

a zachytit nejen nejvýznamnější teorie, které zásadně ovlivnily další badatele, ale i teorie méně rozšířené, zato však mnohdy až kuriózní, dokazující závažnost i absurditu sporu. Vzhledem k jejich množství, dlouhodobému vývoji, popularitě tématu a zároveň značné komplikovanosti varjago-normanské otázky ovšem nemůže být tento přehled vyčerpávající.

2.1 Spor o varjagy

Varjažskou otázkou či *spor o varjagy* (v literatuře se objevuje např. pod pojmy *Warägerfrage*, *the Varangian problem*, *the Normanist controversy*, *норманнский / варяжский / варяго-русский вопрос* aj.) lze nejstručněji definovat jako dlouhodobý spor, týkající se primárně počátků „ruské státnosti“ a etnicity zakladatelů první východoslovanské říše – kyjevské Rusi. Jeho jádro spočívá v tom, nakolik se skandinávský element podílel na jejím vzniku a jak významná byla úloha severogermánských etnik v dějinách politického a kulturního utváření a raného vývoje staré Rusi.

Tato problematika rozdělila badatele různého zaměření, především však historického, filologického a etnografického, do dvou hlavních ideových směrů s protichůdným pojetím: na zastánce tzv. *normanské teorie*, kteří jsou obvykle označováni jako *normanisté*, a jejich oponenty, označované jako *antinormanisté*.¹ Spor patří bezesporu k nejvleklejším problémům ruské historiografie.² Jeho charakter byl v různých obdobích určován mnoha faktory: soudobou politikou, pojetím svébytnosti národa v duchu německé filosofie konce 18. a počátku 19. století (Herder, Schelling aj.) i dalšími myšlenkovými proudy, které měly většinou společného jmenovatele: nešlo tolik o vědecké poznání, jako spíše o otázky spojené se sebeidentifikací a národností. V 19. století převládala v Rusku návaznost na myšlenkové paradigma západníků a slavjanofilů, v první polovině 20. století zase převzala otěže marxistická třídní teorie a marrismus. *Spor o varjagy* byl ovlivňován zejména patriotismem až nacionalismem jednotlivých (a zdaleka ne pouze ruských či sovětských) badatelů a mnohdy i silnými emocemi a osobními vztahy mezi nimi.

Různé způsoby interpretace a odlišný přístup jednotlivých badatelů k pramenům (viz kapitola 1.4, s. 20) a jejich věrohodnosti mají za následek vznik velkého množství

своей теории, они часто не имеют никакого представления о работах исследователей противного лагеря, и пытаются часто старыми аргументами доказывать то, что уже давно опровергнуто. [...] Не только без солидных знаний в области германской, финской, литовской, славянской и иранской филологии, но часто без всякой лингвистической подготовки принимаются исследователи за решение филологических вопросов. Вместо нарочитой осторожности в интерпретации исторических источников и в толковании народной традиции – в русской исторической науке господствует, так сказать, какая-то некритическая вакханалия“ (Мошин 1931: 111).

¹ Pro *antinormanismus* se zvláště v ruském prostředí často používá také pojem *slovanská teorie* (*славянская теория*), která však zdaleka není jedinou antinormanistickou teorií o původu *rusů/varjagů* (viz dále teorie o původu gótském, baltském, chazarském atd.).

² Viz např. Mošinův komentář: „вопрос о начале русскаго государства и русскаго имени, – один из старейших и наиболее занятных вопросов русскаго историографии“ (Мошин 1931: 109).

nejrozmanitějších teorií, které se k *varjažské otázce* vyjadřují. Zvláštního významu nabývala v dobách ideologických krizí, neboť bylo žádoucí, aby počátek ruské „státnosti“ byl v souladu s aktuálními politickými a ideovými požadavky (podrobněji Петрухин 2014: 137n.).

2.1.1 Kdo byl zakladatelem normanské teorie?

Problematikou spojenou se sporem o varjagy se zabývalo nespočetné množství vědců po již téměř 300 let. Mezi badateli přesto nepanuje shoda nejen v uspokojivém řešení otázky etnicity zakladatelů středověké ruské říše, ale ani v tom, kdy vlastně normanismus vznikl, jaké byly příčiny a okolnosti jeho zrodu, a především kdo byl prvním normanistou. Nejšíře je přijímána tradiční datace spojená s počátky bádání v první polovině 18. století, kdy byli do Ruska pozváni tři učenci německého původu, aby působili na nově založené petrohradské Carské akademii věd (její slavnostní otevření se konalo 27. 12. 1725): Gottlieb Siegfried Bayer, Gerhard Friedrich Müller a August Ludwig von Schlözer. První z nich, G. S. Bayer, pak bývá nejčastěji považován za „otce“ normanské teorie o původu varjagů.

V 19. století byla otázka počátků normanismu obohacena o novou interpretaci: N. I. Lambin (sám normanista) přišel roku 1860 s myšlenkou, že původcem teorie o skandinávském původu varjagů byl vlastně již autor letopisu: „составитель Повести временных лет [...] вот первый, древнейший и самый упорный из скандинавоманов! Ученые немцы не более как его последователи.“ (Ламбин 1860: 19 a 39). Jeho teorie dosáhla v ruské historiografii silného postavení, obzvláště když se za ni o 50 let později postavil a svou vědeckou autoritou zaštitil také A. A. Šachmatov¹. Tuto tezi dále rozvíjeli i sovětsí historici (V. A. Parchomenko, M. D. Prisjolkov a mnozí další) a během 20. století se tak postupně rozšířil názor, že normanismus má v ruské historiografii dlouhou tradici, sahající až do 12. století (Фомин 2002: 305). Poukazování na letopiscovu tendenčnost a neobjektivnost zároveň sloužilo i odpůrcům normanské teorie jako argument zpochybňující historickou věrohodnost jeho spisů.

V ruské historiografii ovšem získává v poslední době oblibu i jiná teorie, že kořeny normanismu je třeba hledat zcela mimo půdu imperiálního petrovského Ruska, konkrétně ve Švédském království. Touto otázkou se zabýval např. L. A. Limonov (Лимонов 1967), v posledních letech se k nim vrací například V. V. Fomin (viz např. Фомин 1997 nebo Фомин 2002) nebo V. I. Merkulov (Меркулов 2005), myšlenka se však objevila již dříve, mj. u G. S. Bayera (Bayer 1735) nebo u Ernsta Kunika (Kunik 1844: 115n.). Základy normanské teorie je podle těchto badatelů třeba datovat již o více než 100 let před Bayerem,

---

¹ „[П]ервым норманистом был киевский летописец (Нестор) начала XII века“ (Шахматов 1914: 342).

počátkem 17. století. Prvním normanistou byl podle nich švédský diplomat, cestovatel a historik Petrus Petreius.¹

2.1.2 Počátky sporu

Vědeckou diskuzi, založenou na studiu a kritickém zkoumání pramenů, však otevřel až petrohradský akademik G. S. Bayer², který svým dílem de facto započal spor o varjagy jako takový (Фомин 2005a: 8). V práci *De varagis* z roku 1729 (Bayer 1735) rozvinul teorii o normanském původu zakladatelů Rusi, která vycházela z interpretace *Nestorova letopisu* a mnoha dalších, i zahraničních pramenů (*Bertinského letopisu*, spisů Konstantina Porfyrogenneta a Liutpranda, některých dalších byzantských pramenů, a dokonce i islandských ság). Důkazy této teorie nacházel mj. také v řadě vlastních jmen v letopise, jejichž skandinávským původem si byl zcela jistý.³ Kromě jmen varjažských knížat vyvozoval ze skandinávských jazyků také názvy prahů na Dněpru, uváděné ve spise Konstantina Porfyrogenneta *De administrando imperio* aj. Ostrou debatu však rozvířil až příspěvek z dizertace G. F. Müllera⁴ *Origines gentis et nominis Russorum*, který byl proslaven v září roku 1749. Text přednášky přinášel tezi o založení kyjevské říše Normany a vycházel z Bayerova díla, publikovaného roku 1735. Müller nemohl svou přednášku ani dokončit kvůli pozdvižení, které mezi posluchači vyvolala. Příkladem ostrých reakcí a kritiky, kterou si Müller za své odvážné teze vysloužil, může být výrok astronoma Nikity Ivanoviče Popova⁵: *Tu, clarissime auctor, nostrum gentem infamia afficis!* „Ty, vážený autore, zostouzíš náš národ!“ Záležitost se dostala až k vedoucímu Petrohradské akademie věd (jimž byl pozdější hejtman Ukrajiny Kyrjlo Rozumovs'kyj) a k carevně Jelizavetě Petrovně, kteří nechali ustanovit speciální komisi pro zhodnocení, zda Müllerovy názory neškodí zájmům a slávě Ruského impéria. Jedním z členů komise byl M. V. Lomonosov, jenž Müllerovy teze ostře odsoudil. Na základě přezkoumání Müllerova díla mu zakázali dále se jakkoli zabývat dějinami staré Rusi, veškeré jeho publikace byly zkonfiskovány a Müller pak byl nucen se přeorientovat na dějiny Sibíře.⁶ Od té doby se však rozhořel vášnivý spor mezi přívrženci

¹ Této teorii je věnována kapitola 2.3, viz s. 54nn.

² Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738), orientalista a historik německého původu, na Petrohradské akademii věd působil od roku 1726. Z jeho rozsáhlé bibliografie, věnované především východním jazykům a historii, se k varjažské otázce váží také *De Russorum prima expeditione Constantinopolitana* [in: *Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*, t. VI (ed a. 1732 et 1733), 1738, 365–391] a *Origines Russicae* [in: *Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*, t. VIII (ad a. 1736), 1741, 388–436].

³ „[О]т Юрика все имяна варягов, в русских летописях оставшиися, никакого иного языка, как шведского, норвежского и датского суть“ (Байер 2006: 347).

⁴ Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) byl oficiálním ruským říšským historikem, do Petrohradu byl pozván roku 1725.

⁵ Nikita Ivanovič Popov (1720–1782) – astronom a spolužák Lomonosovův, od roku 1735 studoval na Petrohradské akademii věd, od roku 1751 profesor astronomie tamtéž, ač ne zrovna úspěšný.

⁶ Lomonosov ve své zprávě z 21. 6. 1750 uvádí mj.: „На сие я репортую [...], как прямо сыну отечества надлежит, что оной диссертации никоим образом в свет выпустить не надлежит. Ибо кроме того, что вся

a odpůrci normanské teorie, ovlivňovaný nejen vědeckými argumenty, ale také silnými emocemi.¹

Razantním zastáncem normanské teorie, který ji ukotvil v ruské historiografii a dal jí pevný základ, byl A. L. von Schlözer². Z jeho díla je pro ruskou historiografii významná především práce *Všeobecné severské dějiny* (*Allgemeine nordische Geschichte*), která byla dlouho považována za základní příručku ke studiu ruských dějin (von Schlözer 1771), a překlad *Nestorova letopisu* do roku 980 (von Schlözer 1802–1809). Díky Schlözerovi se normanismus stal hlavním proudem, drtivě převládajícím v ruské historické vědě až do konce 18. století. Na jeho dílo (teze vážící se k problematice založení kyjevské Rusi) později navazovali významní historici 19. století, zejména N. M. Karamzin, M. T. Kačenovskij a M. P. Pogodin. Schlözer byl zároveň zakladatelem tzv. ultranormanistického směru, ke kterému patřila také díla S. K. Sabinina, Johanna Philippa Kruga a M. P. Pogodina. Přinášel zvláště kontroverzní teze vyvolávající velký odpor ruských patriotů – podle ultranormanistů totiž normané nejen založili ruský stát a zásadním způsobem ovlivnili vývoj ruské kultury, ale dokonce ve skutečnosti teprve oni na Rus kulturu, zákony a zvyky, jež jsou nyní považovány za ruské, importovali.

Po těchto třech německých autorech (tedy Bayerovi, Müllerovi a von Schlözerovi) následovala řada badatelů ruských i zahraničních, kteří jejich teze do různé míry dále rozvíjeli v duchu normanismu: z těch významnějších jmenujme alespoň N. M. Karamzina, A. Lehrberga, N. A. Polevého, S. K. Sabinina, M. P. Pogodina, J. Ph. Kruga, F. M. Franzéna, P. J. Šafaříka, patří sem však mnoho dalších. Zejména Karamzin se značně zasloužil o popularizaci a rozšíření normanské teorie mezi tehdejší ruskou veřejnost. Jeho *История государства Россійскаго*, která poprvé vyšla roku 1816 a poté byla pravidelně každých pět let znovu vydávána, potvrzovala (byť umírněnější formou než Schlözerovy dějiny) teorii, že Rus založili varjagové, kteří s sebou podle Karamzina přinesli pořádek a mír.³ Nesporná

она основана на вымысле и на ложно приведенном во свидетельство от господина Миллера Несторовом тексте [...], находятся в ней еще немало опасные рассуждения. Ибо [...] частые над россиянами победы скандинавов с досадительными изображениями не токмо в такой речи быть недостойны, которую господину Миллеру для чести Российи и Академии и для побуждения российскаго народа на любовь к наукам сочинить было велено, но и всей России перед другими государствами предосудительны, а российским слушателям досадны и весьма несносны быть должны“ (Фомин 2006: 440). Více o událostech také Tomašivs'kyj 1929: 289n.

¹ Viz výstižný komentář Mošina: „Так родилось варягоборство, вначале принявшее характер не столько научной полемики, сколько ставшее борьбою за национальную честь. Горячность, высказанная представителями разных направлений в защите своих мнений, объясняет как появление увлечений в научных построениях, так и особую обидчивость в национальном вопросе“ (Мошин 1931: 124).

² August Ludwig von Schlözer (1735–1809), osvícenský historik a publicista německého původu, filolog, statistik aj., působil na Petrohradské akademii věd jako profesor ruských dějin. Do Petrohradu přišel roku 1761 jako Müllerův asistent a rodinný učitel. Roku 1767 se z Ruska vrátil do Německa a usadil se v Göttingenu.

³ „Начало российской истории представляет нам удивительный и едва ли не беспримерный в летописях случай. Славяне добровольно уничтожают свое древнее правление и требуют государей от варягов, которые были их неприятелями. Везде меч сильных или хитрость честолюбивых вводили самовластие

převaha normanismu zvláště v 19. století byla určována rovněž tím, že tento směr měl zastánce v několika osobnostech s výrazným vlivem na ruskou historiografii: kromě Karamzina to byl především E. Kunik s velmi pečlivě rozpracovanou teorií, přísně vědeckou argumentací a velikou erudicí, který se na dlouho stal značnou autoritou mezi badateli (především obsáhlou monografií *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slawen* [*Povolání švédských Rodsů Finy a Slovany*], vydaná 1844–1845 v Petrohradě), a dánský filolog V. Thomsen, jenž „своим огромным авторитетом канонизировал норманскую теорию в Западной Европе“ (Мошин 1931: 378). Thomsenovo zásadní dílo *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia* (z roku 1877, záhy vyšlo také v německém, ruském a švédském překladu) sice nepřináší mnoho nových poznatků, zato však normanistické teze důkladně a erudovaně podkládá především pomocí filologických argumentů.

Jedním z prvních důrazných a zároveň nejradiálnějších odpůrců normanistické teorie byl M. V. Lomonosov, který kromě vědeckých argumentů vnesl do otázky hned zpočátku také silně patriotický duch námitkou vůči Müllerově přednášce, že pro ruský národ je tato teze nebezpečná a zahanbující (Мошин 1931: 123). K dalším protivníkům normanismu v rané fázi patřil např. V. K. Tred'jakovskij (Тредьяковский 1766), většího rozkvětu však proud oponující Schlözerově normanské škole dosáhl až ve 40. letech 19. století, kdy se historici i filologové začali pokoušet teze normanistů vyvracet argumenty nejen vlasteneckými, ale také vědeckými. Patřili k nim například M. A. Maximovič, N. I. Naděždin, F. L. Moroškin (Морошкин 1842), Ju. I. Venělin, D. I. Поважский (Иловайский 1872; Иловайский 1902), I. I. Srezněvskij (Срезневский 1850) a další. Tento proud navíc zároveň podporovaly tendence slavjanofilů k hledání slovanských kořenů – o to důležitější bylo dokazovat slovanský původ varjagů (Петрухин 2014: 137). První ústřední osobností antinormanismu po Lomonosovovi se ale stal až S. A. Geděonov – nejprve jeho *Отрывки исследований о варяжском вопросе* (1863) a o třináct let později rozsáhlá monografie *Варяги и Русь* (1876), od té doby snad nejhojněji citovaná práce spojená s touto problematikou. Zvláště její první část, ve které autor podrobně rozebírá a kritizuje teze normanistů, je velmi důkladně

(ибо народы хотели законов, но боялись неволи): в России оно утвердилось с общего согласия граждан: так повествует наш летописец – и рассеянные племена славянские основали государство, которое граничит ныне с древнею Дакиею и с землями Северной Америки, с Швециею и с Китаем, соединяя в пределах своих три части мира. Великие народы, подобно великим мужам, имеют свое младенчество и не должны его стыдиться: отечество наше, слабое, разделенное на малые области до 862 года, по летосчислению Нестора, обязано величием своим счастливому введению монархической власти. Желая некоторым образом изъяснить сие важное происшествие, мы думаем, что варяги, овладевшие странами чуди и славян за несколько лет до того времени, правили ими без угнетения и насилия, брали дань легкую и наблюдали справедливость“ (Карамзин 1842 I: 67).

zpracovaná, takže silně podlomila do té doby dosti pevné základy normanské teorie a spustila produkci prací věnovaných otázce počátků Rusi ve velkém.¹

2.1.3 Normanské a antinormanské variace

Přestože je rozdělení na tradiční dichotomii *normanismus* – *antinormanismus*, případně *škola normanská* – *škola slovanská* nejrozšířenější, je třeba si uvědomit, že je velmi zjednodušující a může vést k chybné nebo přinejmenším zavádějící interpretaci sporů. V rámci těchto dvou směrů, jakkoli je můžeme považovat za základní, vzniklo totiž velké množství rozmanitých teorií, zvláště v pracích oponujících normanskému proudu. Také normanisté mají obvykle mezi sebou mnohem méně společného, než by se při zběžném obeznámení s problematikou mohlo zdát. Bylo by velice obšírné a snad i nadbytečné vyjmenovávat všechny detaily veškerých teoriích, které vznikly od počátku 18. století až dodnes (a vzhledem k množství prací příliš obsáhlé), proto se zde omezím pouze na ty základní, nejrozšířenější, případně nejzajímavější koncepty.

Mezi normanisty panuje shoda prakticky pouze v tom, že varjažská knížata, podle údajů *Nestorova letopisu* přizvaná na Rus, se podílela na založení kyjevské Rusi a byla příslušníky některého severogermánského kmene, který přišel ze Skandinávie. Rozcházejí se však v mnoha detailech a okolnostech popisovaných událostí, jež se pokusím shrnout v několika bodech. Neshody se týkají zejména věrohodnosti písemných pramenů (staroruských letopisů), lokalizace původu varjagů/*Rusů*, způsobu, jakým varjagové ovládli východoslovanské území, časové posloupnosti událostí spojených se založením kyjevské říše varjagy a samozřejmě etymologického výkladu sporných lexikálních jednotek, především pak slov *rus'* a *varjag*.

Zdaleka nelze říci, že všichni normanisté spatřují ve staroruských letopisech historicky věrohodný zdroj informací, ačkoli především z nich čerpají ty nejpádnější argumenty pro své teze. Za spolehlivé je téměř bez výhrad považovali převážně první normanisté, kteří z větší části interpretovali *Nestorův letopis* jako důvěryhodný historický pramen (G. S. Bayer, A. L. Schlözer, N. M. Karamzin aj.). Takový přístup byl běžný až do první čtvrtiny 19. století, kdy se rozvinula skeptická historická škola, která zaujala k věrohodnosti staroruských letopisů a údajů o nejstarších dějinách Rusi v nich obsažených kritický postoj (především kvůli jejich poměrně pozdnímu vzniku a faktu, že se dochovaly v pozdějších opisech). To se týkalo zvláště tzv. *legendy o pozvání varjagů*, která se z pohledu skeptiků přesunula do čistě mytologické roviny. Vznik Rusi by proto měl být pojímán v širším kontextu normanské kolonizace a zakládání normanských států v ostatních částech Evropy (zvláště

---

¹ Viz také komentář Mošina: „Похоронив ультра норманизм Шлецеровского типа, исследование Гедеонова побудило ученых к новым наблюдениям“ (МОШИН 1931: 364).

M. T. Kačenovskij, S. M. Strojev aj.) (více viz Иконников 1871). Skeptická škola ovšem na normanisty neměla výrazný vliv, autoritu staroruským pramenům záhy vrátily zejména práce M. P. Pogodina, J. Ph. Kruga, E. Kunika a dalších. Později však na skeptiky navazoval například A. A. Šachmatov, který sice odmítal věrohodnost legendy o přivvání varjagů, jinak však byl přesvědčeným normanistou (Шахматов 1904).

Co se týče lokalizace „pravlasti“ ruských varjagů, většina normanistů se shoduje na tom, že pocházeli z pobřeží středošvédského kraje Uppland, případně z Dánska. Menší skupina je pak považuje za obyvatelstvo původem sice skandinávské, ale s jakousi přestupní stanicí v různých místech západní Evropy (Frísko [Hollman 1816],¹ saská provincie Rosengau [Kruse 1841] apod.), anebo již dlouho před r. 860 nastálo usídlené v oblasti Ladožského jezera, odkud pak byli povoláni do Novgorodu (např. také Šachmatov, podle nějž existovalo už před aktem údajného pozvání v severozápadní Rusi skandinávské politické centrum [Шахматов 1904: 53nn.]). Podle dalších variací této teorie před příchodem do Novgorodu sídlili nikoli ve Staré Ladoze, ale někde na březích Němenu nebo Západní Dviny, Visly (Хлебников 1872: 68), nebo ve středním povodí Volhy (Смирнов 1928). Objevuje se také teze, že Rurik a jeho bratři byli potomci jakéhosi původního kmene, z něhož část zůstala ve svých sídlištích v oblasti dnešního severního Ruska, zatímco ostatní odešli do Skandinávie. Sousedstvím Slovanů a Normanů se vysvětlovala rychlá asimilace a splynutí Skandinávců s východoslovanskými kmeny, rychlé vytvoření kompaktního, „nového“ národa *Rus'*. Jinou variantou byla rovněž poměrně rozšířená myšlenka o několika kolonizačních vlnách Skandinávců směřujících na východ, které přicházely z různých oblastí a v různých obdobích (např. Тиандер 1915: 172n.). Myšlenka o kolonizačních záměrech jakožto nejsilnější motivaci Skandinávců k cestám na východ našla dosti široké uplatnění. Rozvádí ji např. F. Braun, jenž Normany pokládal spíše za šikovné obchodníky, kteří se usazovali při velkých řekách na východoslovanském území, než nájezdníky a piráty; důkazy pro svou teorii nachází zejména ve staroseverských pramenech (Braun 1924: 150nn.). Rozšířenou variací tohoto konceptu je také výklad o kolonizaci rozsáhlejšího území, případně celé východní Evropy varjagy pomocí sítě říčních cest. Tuto teorii zastávali zvláště ultranormanisté první poloviny 19. století (A. L. Schlözer, S. K. Sabinin, J. Ph. Krug, M. P. Pogodin).

Neshoda mezi normanisty panuje také v otázce, jakým způsobem došlo ke sjednocení východoslovanských kmenů varjagy a nastolení jejich suverenity. Badatelé, kteří příliš nezpochybňují věrohodnost letopisů, se přiklánějí k tomu, že varjagové byli skutečně povoláni slovanskými kmeny s žádostí, aby území sjednotili a dali mu řád a právo (N. M. Karamzin, E. Kunik). Druhý, rovněž poměrně silný názorový tábor, se přiklání

---

¹ O sto let později také neultranormanista N. T. Beljajev, který ztotožňoval varjažského Rurika s dánským Rorikem (Беляев 1929).

k interpretaci událostí v širším kontextu evropské a světové historie a odvolává se na expanzivnost vikingů i v jiných oblastech Evropy, na základě čehož pak analogicky došlo k dobytí Novgorodu varjagy, následné kolonizaci přilehlých oblastí a vynucené suverenity, případně k násilnému ovládnutí východoslovanského území (např. N. A. Polevoj, K. Tiander).

Nejednoznačná je také interpretace chronologie událostí popisovaných v letopisech. Část normanistů považuje data uvedená letopiscem za věrohodné, někteří však předpokládají, že se varjagové objevili na východoslovanském území již mnohem dříve, přičemž vycházejí především z údajů neslovanských pramenů o pokusech Skandinávců ovládnout Kuronsko a expandovat dále na východ (například cesty ke Kaspickému moři¹ atd.).

Velmi výrazně se normanisté rozcházejí ve výkladu původu označení *varjag* a *rus'*. Otázkou (kterou si kladou také antinormanisté) je, zda se v případech obou označení jednalo o etnonyma, výrazy vážící se k nějaké kmenové či rodové sounáležitosti, nebo o pojmy označující spíše sociální status určité skupiny obyvatelstva, jež se mohla skládat z více různých „národností“. S tím souvisel rovněž problém, zda varjagové a *Rusové* tedy byli dvojím označením jedné skupiny, či zda se jednalo o dva odlišné komponenty. Pro zjednodušení a spíše jako názorný příklad uvádím stručný přehled nejdůležitějších normanistických výkladů původu slova *rus'*. Etymologií tohoto slova se zabýval už Hans Thunman, který jako první odvodil *rus'* od *Ruotsi* (finského označení pro Švédy, které se používá i v dnešní finštině) (Thunman 1774). Jeho hypotézu dále rozvíjel A. L. Schlözer, situující *Ruotsi* do oblasti Roslagen ve švédském Upplandu. Podle M. P. Pogodina ve Švédsku žil v dávných dobách kmen *Rhos*, po němž byl Roslagen pojmenován. Baron G. A. Rosenkampff však odvozuje název Roslagen od starošvédského slova *rodhsin* „veslaři“ (Розенкамппф 1828). J. Ph. Krug naopak považuje *rus'* za čistý grecismus (z původního *Rhos* – *Ρῶς*), přenesený z Byzance vikingy/varjagy, jež tam tak byli nazýváni. E. Kunik navazuje na barona Rosenkampffa a rovněž odvozuje *rus'* z finského *Ruotsi/Ruossi* přes název středošvédského východního pobřeží *Roslagen*, které bylo pojmenováno podle tamějších veslařů (Kunik 1845 II: 90nn.), v 90. letech 19. století však přišel s normansko-gótskou teorií: slovo *rus'* vyvozuje z góštiny, tedy výchozího jazyka pro protošvédské **hrôds* „sláva“. Z něj vzešlo starošvédské *rûds/rûds*, které přes finské *Rotsi/Ruotsi/Ruotti/Ruossi* a gotlandské *ryza-* (*Ryzaland*) dalo vzniknout východoslovanskému *rus'* (Dorn – Kunik 1875: 400nn. a 670nn.). Tuto teorii zastával také A. S. Budilovič (Будилович 1890) a V. Thomsen, který rozšířil důkazy o estonštinu a lívštinu (Thomsen 1882: 83nn.). Podle F. Brauna a V. Thomsena však slovo *rus'* nebylo importováno ke Slovanům ze Švédska přes finštinu, ale vzniklo až v severozápadním Rusku jako výsledek působení různých jazykových vlivů, zatímco *varjag*

---

¹ Nejmhutnější známá vikinská výprava na východ se uskutečnila v letech 1036–1041 pod vedením velmože Ingvara s příznačným přídomkem Cestovatel (staroseversky *Yngvarr víðförli*).

zůstalo označením pro Švédy, přicházející ze zámoří ke Slovanům za obchodem (Браун 1925).

Neshod mezi antinormanisty je podstatně více než okolností, na kterých se shodují, a daleko více než neshod mezi normanisty. Především není zdaleka pravidlem, že zastánce antinormanistické teorie je zároveň propagátorem myšlenky o slovanské autochtonnosti *Rusů*. Většina antinormanských tezí (nikoli však úplně všechny) má jednoho společného nepřítele, kterým jsou snahy o germanizaci ruské historie, počátků ruské státnosti, staroruského práva i slovní zásoby staroruských písemných památek. Antinormanisté to chápou jako *systematické poněmčování ruských dějin a ruského jazyka*, proti kterému je potřeba se bránit (např. Геденов 2005: 60, 67 aj.). Ruské kulturní dějiny i jazyk je podle antinormanistů nutné očistit od germánských prvků, které je pošpiňují. Z toho důvodu vzniklo velké množství různých teorií, jež se snaží především *eliminovat germánský vliv*. Zde jmenujme pouze ty, které měly v historiografii o staré Rusi největší význam.

Na prvním místě je třeba zmínit slovanskou teorii, kterou zastává velká část badatelů, považující Rusy za původní slovanské etnikum. Jednou z nejrozšířenějších variací této teorie je, že pravlast Rusů se nacházela někde na území dnešního *jižního Ruska*, případně konkrétněji na severním *pobřeží Černého moře*. Tuto tezi rozvinul především D. I. Ilovajskij, „fanatický, nesmiřitelný nepřítel normanské školy“ (Мошин 1931: 367), který ztotožňoval *Rus'* s azovsko-černomořskými Rusy a Černými Bulhary (Иловайский 1872; Иловайский 1902). Z dalších badatelů lze jmenovat V. A. Parchomenka (Пархоменко 1923). Teorie o *Rusech* a/nebo *varjazích* jako autochtonním slovanském etniku z východoslovanského území má samozřejmě daleko více variací, k jedné z nich patří teorie A. Vasiljeva, který považoval varjagy za ilmeňské Slovanů (Васильевъ 1858). Prosazovanou autochtonnost slovanských Rusů se antinormanisté pokoušeli dokládat například toponymy a hydronymy, obsahujícími kořen (či alespoň do jakékoli míry podobný tvar) *rus-* (běžné je uvádění řek Ros, Rusa, starého názvu Rha/Rhos pro Volhu atd.), ale také údajnou příbuzností s množstvím řeckých, litevských nebo íránských výrazů či dokonce dokazováním praslovanského základu slova *Rus'*. Následující skupina badatelů s výrazným vlivem na ruskou historiografii však varjagy považuje za *Balty*, v nichž ovšem podle dobového úzu 18.–19. století spatřují slovanská etnika – takto smýšlí např. M. V. Lomonosov¹, F. Moroškin², N. I. Kostomarov³

---

¹ Lomonosov považuje *Rus'* za Slovanů původem z oblasti východního Pruska, z povodí řeky Němen (ztotožňuje je s Prusy a Litevci, kteří však jsou podle něj odnoží Slovanů). Byl prvním zástupcem této teorie. Viz Ломоносов 1766: 41.

² Podle Moroškina je název *Rus'* odvozen od Rujány, varjagy ztotožňuje se slovanským kmenem obývajícím oblast Vagrie při pobřeží Baltského moře (Морошкин 1840).

³ Kostomarov hledal původ varjagů mezi Litevci. Pokusil odvodit z litevštiny i jména Rurik, Igor aj. či názvy prahů na Dněpru u Konstantina Porfirogenneta (Костомаров 1860).

a především S. A. Geděonov¹, na nějž později navazuje A. A. Kotljarevskij (Котляревский 1874) nebo I. E. Zabelin² aj.

Ostatní teorie – neslovanské – nebývají tolik rozšířené, zato však jsou některé z nich kuriózní a někdy až fantastické. Sem patří hledání původu kmene *Rus'* mezi *povolžskými Ugrofíny* (Хвольсон 1869), případně *Fíny* z území dnešního Finska (průkopníkem této teorie byl už V. N. Tatiščev³, později se k ní přikláněl např. I. N. Boltin), *Uhry* (Юргевич 1867: 116 aj.), *Chazary* (jako první ji navrhl G. Evers [Evers 1808]; později např. V. A. Parchomenko [Пархоменко 1927], významnou roli při formování středověké Rusi Chazarům přikládá také F. Konieczny [Konieczny 1917] aj.), *Íránci* (např. Padalkova teorie uvádějící vznik jména *Rus'* do souvislosti vztahů se starými Íránci, podle které byli jihoruští Slované smíšení se skýtsko-sarmatskými kmeny, následkem čehož vznikl kmen *Roksolanů* [Падалка 1914]), potomky biblického Jafeta – tzv. *jafetická teorie* (*яфетическая теория*, jejímž původcem byl kaukasianista N. Ja. Marr⁴), ale dokonce také mezi *Góty* (byzantolog V. G. Vasiljevskij⁵). Serhij Šeluchin zase rozvinul teorii o *keltském původu Rusů*, jejichž předky hledal u keltského kmene *Ruthenů*, obývajících dříve oblast dnešní Provence.⁶

Zvláště originální je teorie Ju. G. Procenka, který odvozuje jména staroruských knížat z kavkazských jazyků a pravlast *Rusů* hledá v *Gruzii* (Проценко 1881), nebo koncepcce hebraisty G. M. Barace, jenž se věnoval hledání židovských elementů ve staroruských písemných památkách, na nichž pak založil teorii o *židovském původu* letopisného vyprávění o založení Rusi, výklad etymologie některých staroruských jmen apod. (Барац 1927).

Mimořádné místo zaujímají šíře pojaté teorie V. I. Lamanského a Karla Fritzlera, které sledují společnou myšlenku, že germánský prvek měl sloužit jen ke zvelebení slávy Slovanů. Podle Lamanského byli *Rus' germanizovaný*, avšak původem *slovanský kmen*, žijící ve Skandinávii (Ламанский 1859). Fritzler zase vykonstruoval fantastickou teorii o *franském původu* varjagů, kteří se na východ dostali původně za obchodními záležitostmi (samotné *Rus'* ale považuje za turkický kmen, obývající původně stepi severně od Černého moře, příbuzný Chazarům, nebo přímo za Chazary, pro což nachází důkazy v ruské fonetice, která

---

¹ Podle Geděonova byli varjagové „baltští Slované“, *Rus'* však považuje za autochtonní slovanské etnikum černomořsko-dněperské (Гедеонов 2005: 141nn.).

² Zabelin odvozuje etnonym *Rus'* od toponyma *Rujána*, do východoslovanské oblasti mělo být přeneseno od Polabských Slovanů. *Rujána* byla podle něj pravlastí varjagů, které ztotožňuje s kmenem *Vagrů* (Забелин 1908: 194n., 386 aj.; Забелин 1912: 37).

³ Viz např. Татищев 1768: 390.

⁴ Podle Marra tvořily tzv. jafetické jazyky substrát, přes který se přelily jazyky indoevropské a z nichž pochází i termín *Rus'* (o tom podrobněji Мошин 1931: 526).

⁵ Viz např. studie Vasiljevského (Васильевский 1877). Gótská teorie se objevuje jak v normanistických, tak i antinormanistických pracích.

⁶ Tentýž kmen podle něj osídlil také Čechy, Slovensko a Halič, potom se dostal až do černomořské oblasti a odtud do Novgorodu (Шелухин 1929).

se podle něj shoduje s fonetikou turečtiny)¹. Zvláště Fritzlerova teorie se však už od „klasického“ antinormanismu dost vzdaluje.

I toto již poměrně složité rozdělení (které si ovšem neklade nárok na vyčerpání všech možností) však může sloužit spíše jen jako vodítko pro orientaci v obrovském množství literatury, která se k varjažské otázce vyjadřuje. Různé teorie se u jednotlivých autorů velice často prolínají a mnozí z nich během svého vědeckého působení změnili přístup k problematice, ať už z hledisek dílčích, nebo komplexně. To lze dobře pozorovat například na díle E. Kunika, který po seznámení s monografií S. A. Geděonova *Varjagové a Rus'*, jež byla ve své době všestranně uznávána jako přelomová, začal kriticky přehodnocovat mnohé ze svých předchozích závěrů. Dalším příkladem může být V. A. Parchomenko, který kolísal mezi slovanskou (jihoruskou) a chazarskou teorií.

2.1.4 Spor o staroruské právo

Spory se pochopitelně dotýkají také právního systému staré Rusi, konkrétně míry vlivu staroseverského práva na právní kodex staré Rusi. Až do nedávna se však téměř výhradně diskutovaly skandinávské prvky jen v *Ruské pravdě* a smlouvách Igora a Olega s Byzancí. Už G. F. Strube de Pirmont ve druhé polovině 18. století přišel s tezí, že *Ruská pravda* je ve skutečnosti soubor skandinávských zákonů, které varjagové přinesli do slovanského prostředí (Strube de Pirmont 1766). Tuto hypotézu pak rozvíjel a prosazoval především A. L. Schlözer, který byl přesvědčený o zvláštní roli Germánů a z nich především Skandinávců a o jejich vlivu na právní a politickou kulturu v celé Evropě. *Ruskou pravdu* považoval přímo za skandinávský zákoník, který varjagové přinesli s sebou na Rus (von Schlözer 1802 II: 155nn.). Stejnou linii sledoval také N. M. Karamzin a zejména N. A. Polevoj, který považoval *Ruskou pravdu* za soubor skandinávských, německých a částečně slovanských zákonů, jenž podle něj zároveň představoval jakési první vykročení z „barbarismu“ směrem ke kulturnímu uspořádání společnosti (Полевой 1829–1833 II: 153). Podobný názor zastával také M. P. Pogodin, jenž shledával velký germánský vliv prakticky ve všech sférách staroruské kultury a především v terminologii *Ruské pravdy* (Погодин 1846 III), či S. Russov rovněž srovnávající ruské právo se skandinávským (Руссов 1827).

Četné zastoupení mají ovšem i odpůrci normanismu. Např. podle J. B. Rakowieckého byli Slované dostatečně kulturním a vyspělým národem nežádajícím od varjagů právo, ale pouze pomoc s jeho udržováním. Cizí prvky ve slovanském právu obecně sice přiznává, pokládá je ale nejspíše za mnohem starší vlivy gótské (Rakowiecki 1822: 35). Extrémním

---

¹ „[Die Warangen] haben die verschiedenen ostslawischen Stämme zu einem einzigen Volksganzen zusammengebracht und so das heutige russische Volk geschaffen, das dem Slawentum erst die ungeheure Bedeutung gesichert hat, die ihm tatsächlich zukommt“ (Fritzler 1923: 47).

příkladem je dílo W. A. Maciejowského, který se v reakci na Pogodinův ultranormanistický výklad o germánském původu *Ruské pravdy* snažil dokázat, že Slované nejen měli své původní právní uspořádání, ale dokonce právě ono zásadním způsobem ovlivnilo utváření germánských zákonů (Maciejowski 1859 III: 296nn.). Podobné myšlenky rozvíjeli např. také N. D. Ivanišev nebo V. I. Artěmjev (Артемьев 1845).

2.1.5 20. století a sovětská éra

Od poslední čtvrtiny 19. století je již velmi obtížné spor o varjagy přehledně systematizovat. Badatelé znovu a znovu přezkoumávají prameny, upravují své teze, případně zcela mění své názory a přecházejí od jedné teorie k druhé, snaží se hledat kompromisy. Ve 20. století už téměř nevznikají komplexní díla zkoumající varjažskou otázku ze všech možných úhlů pohledu, ale spíše monografie, studie i kratší články, které se problematikou zabývají z dílčích hledisek, probádávají jednotlivé detaily lingvistické, historické, literárněvědné, právní, etno-sociální atd. Zvláště v první polovině 20. století vychází obrovské množství článků, pro toto období je charakteristická veliká členitost a rozmanitost. V podstatě každá práce, zabývající se kterýmkoli aspektem východoslovanských dějin 9.–11. století, se k varjažské otázce nějak vyjadřuje. S nástupem marxismu v SSSR převládla zvláště v sovětské historiografii prioritou hledání tzv. autochtonních počátků rozvoje východoslovanské (ruské) říše jakožto prvního předchůdce Sovětského svazu, nebo alespoň prokazování, že feudální vztahy se ve východní Evropě formovaly už v 8. století (tedy před aktem pozvání varjažských knížat) (Петрухин 2014: 137). Tento proud dále zesiloval, v neposlední řadě také jako reakce proti nacistické ideologii, a kulminoval v období kolem druhé světové války. Ideologové Třetí říše se snažili dokazovat prvenství germánských kmenů a jejich suverenitu nad ostatními etniky nejen zneužíváním starogermánské a staroseverské mytologie, ale také vyzdvihováním dějin (jakýchkoli) germánských kmenů a přisuzováním významu jejich přítomnosti na negermánských územích, jež značně zveličovala. Podobné snahy o etablování koncepce normanských počátků polské říše zaznamenala například i polská historiografie, kde tento trend již v polovině 19. století předznamenala práce historika Karola Szajnochy *Lechicki początek Polski*, v níž autor identifikoval „Lechity“ s normanskými nájezdníky, kteří podle jeho teorie dobyli polské území už v 6. století a dali základ vládnoucí vrstvě (Szajnocha 1858: 308nn.). Dále jej rozvíjeli polští i němečtí badatelé až do 50. let 20. století (např. Łowmiański 1957: 15nn.). V Sovětském svazu po druhé světové válce vzplanula extrémně silná vlna antinormanismu a zejména za Stalina mohlo mít odchýlení od tohoto směru vážné následky (konkrétněji Kiparsky 1975: 95).

Zároveň je pro 20. století typické, že již nevznikalo tak velké množství nových teorií. Často se však vyskytuje názor, že označení etnonyma *Rus'* nemá původ v jednom, ale ve dvou kořenech, čímž se jeho etymologie značně komplikuje. Jako první přišel s myšlenkou o dvou původních kořenech zřejmě V. A. Brim:

- 1) severní kořen s vokálem -u-, který je skandinávského původu (odvozuje se od starošvédského *drót* „družina“, přes finské *Ruotsi*), a
- 2) jižní kořen s vokálem -o- (původ v Černomoří, připomíná íránský kmen *Roksolanů*). Oba později náhodně splynuly v terminologii *Rus'/russkij* a *Rossija* (Брим 1923: 5nn.).

Na tento koncept později volně navazuje O. N. Trubačov, který vyvozuje označení etnonyma *Rus'* z indoíránského **rukša-/*ru(s)sa-* „světlý, bílý“ a rozvíjí tak teorii o indoíránském původu, zároveň však opravuje Brima a existenci obou vokalických variant dokazuje na jihu (Трубачев 1993: zvláště část 3).

Dalšího výrazného vrcholu dosáhl spor o varjagy po druhé světové válce. Nabyl silně ideologického zabarvení, které se odrazilo ve vlnách tzv. *neonormanismu* a *neoantinormanismu*. Velmi výrazná byla především antinormanistická „národní historická škola“ B. D. Grekova¹, bojující proti normanistickým snahám dokazovat neplnohodnotnost ruského národa a jeho neschopnost vytvořit vlastní kulturu, založit vlastními silami stát atd. Pro sovětskou historiografii tohoto období, která bývá označována přímo za šovinistickou (Петрухин 2014: 138), je charakteristické, že spojovala údaje letospisce Nestora o varjazích s nacistickou propagandou znevažující slovanskou rasu. Dobrým příkladem je dílo sovětského marxistického historika a archeologa B. A. Rybakova, který patří k nejznámějším odpůrcům normanismu daného období a z jehož starších, ale i novějších prací číší silný nacionalismus. Rybakov se pokoušel dokazovat nadřazenost kultury (nejen) kyjevské Rusi i všeobecně kultury slovanské nad ostatními etniky.² Údaje Nestorova letopisu interpretuje jako zavádějící, protože je „zkazil redaktor, který byl normanista“.¹

---

¹ Základní prací je *Киевская Русь*, vydaná roku 1953 (Греков 1953).

² „Русское государство сложилось в начале IX века, за несколько десятилетий до прихода варягов. Вскоре после сложения Руси возникло Великоморавское государство, Болгарское царство и ряд других славянских феодальных государств, историческими предшественниками которых были союзы славянских племен, усиленно создававшиеся в VI-VII веках.“

Старая схема, утверждавшая, что только норманны внезапно создали государство у полудиких славян и будто бы принесли славянам свою высокую культуру, слишком серьезно расходится с фактами, чтобы можно с ней согласить. К моменту появления варяжских отрядов русские славяне прошли в своем развитии такой многовековой путь, достигли такого уровня своей культуры, что говорить о воздействии норманнов не приходится. Сложившееся до варягов Русское государство не приняло ни варяжского языка, ни варяжской рунической письменности, ни варяжского вооружения. Наоборот, варяжские князья пользовались русским языком, шведские короли чеканили монеты, подражая русским киевским монетам,

Tato škola ovlivnila i některé západní badatele, např. A. Stender-Petersona, H. Arbmana aj. Neonormanisté byli vnímáni jako ideologové studené války a podezříváni z pokusů očerňovat minulost ruského národa, prezentovat ho jako kmen zaostalých divochů (např. D. A. Avdusin). Předmětem sporu nezůstává pouze prvotní otázka o účasti Seveřanů na založení prvního státu na východoslovanském území (a tím i předchůdce SSSR), ale stávají se jím i samotné pojmy *normanismus* a *antinormanismus*. Hranice mezi oběma do té doby dosti výrazně ohraničenými směry se stírají, když jsou méně antinormanističtí autoři obviňováni z nedostatku vlasteneckého cítění a jejich díla označována za normanistická, jakkoli se sami autoři snaží normanskou teorii vyvracet nebo přinejmenším zpochybňovat.

Přelom v přístupu k varjažské otázce nastal v 70. letech 20. století. Byl motivován především neutuchajícími rozsáhlými archeologickými výzkumy, které stavěly historické prameny do nové perspektivy a vyvolaly postupné přehodnocování dosavadních stereotypů. Také v SSSR bylo zahájeno vydávání zahraničních historických pramenů o východoslovanském středověku, mezi nimi pochopitelně i skandinávské, a začala vznikat řada moderních studií, zkoumajících skandinávsko-ruské vzájemné vztahy v nových kontextech. Zvláštní osobností s velkým vlivem na mnoho dalších badatelů především v SSSR byl bezesporu V. T. Pašuto, marxistický historik a antinormanista, který se snažil dospět k jakémusi kompromisu mezi normanismem a antinormanismem. Pašuto sice připouští, že sjednocení východoslovanských kmenů vedla varjažská knížata, jejich význam pro ruskou kulturu však nebyl zásadní.² Zároveň pojímá starou Rus jako multietnickou společnost, která vytvořila stát na základě dobrovolného konfederativního svazku 14 celků, jež tvořily původní kmeny.³ Na tohoto historika navazují další významné osobnosti, především historičky T. N. Džakson, G. V. Glazyrina a E. A. Melnikova. Podobný postoj zaujímal také řada sovětských badatelů, kteří přistoupili na to, že varjagové a zakladatelé

шведские ремесленники воспроизводили русские образцы. Норманская теория могла существовать только потому, что плохо были известны глубокие местные корни славянской культуры“ (Рыбаков 1956: 7).

¹ „Редактор-норманист многое исказил в тексте Нестора, ввел в его "Повесть" много грубоватых вставок, диссонирующих с первоначальным текстом. Так появилась генеалогическая несурезица, и князь Игорь Старый (которого автор середины XI века считал родоначальником киевской династии) превратился в сына Рюрика, младенцем привезенного в Киев, в котором его «отец» ни разу не был. Так появился в летописи подозрительный перечень славянских племен, будто бы покоренных Олегом, перечень с подозрительной хронологией. Так возникло нелепое отождествление варягов с русью, которое ничего иного не означало, кроме того, что если варяги оказывались в столице Руси, в Киеве, если поступали на русскую службу, то их и считали русью, включали в состав людей русской державы“ (Рыбаков 2003: 19n.).

² „Подводя итоги, мы можем сказать, что источники сохранили нам немало свидетельств о выходцах из стран Северной Европы и их деятельности на Руси, сперва в качестве враждебных «находчиков», а затем как наемников-князей, воинов, купцов, дипломатов, сыгравших некоторую роль в строительстве славянской знатью огромного и многоязычного Древнерусского государства“ (Пашуто 1970: 61).

³ „Взгляд на Древнюю Русь как на этнически неоднородное государство, выросшее из конфедерации земель-княжений, возглавляемых славянской знатью, дает возможность более точно оценить отношения Древнерусского государства со странами Северной Европы и место этих отношений в международной жизни средневековья“ (Пашуто 1970: 55).

dynastie Rurikovců byli Normané, kteří se ale velmi rychle poslovanštili a splynuli s původním obyvatelstvem (viz např. Lichačev 1970: 175).

S osobitým přístupem ke sporu o varjagy ve 20. století přišel rovněž Omeljan Pritsak se svým (hojně citovaným) dílem *The Origin of Rus'*. Jeho pozici nelze označit jednoznačně za výrazně normanistickou, ale daleko spíše jako neslovanskou. Přichází s teorií o západoevropském původu slova *Rus'* i původním kmeni Rusů, kterou staví na základech světové historie. Pritsak rozvinul sice fascinující, zároveň však také poněkud fantastickou teorii o románském původu varjagů-*Rusů*, kteří se postupně vyvinuli v jakousi supranacionální skupinu bez jednoznačné etnicity (smíšenou, multietnickou) a na Rus přišli z dnešního Fríska.¹ Poslední část jeho teorie ovšem nebyla žádnou převratnou novinkou: myšlenku o fríském původu varjagů vyslovil už na počátku 19. století H. F. Hollman (Hollman 1816).

2.1.6 Archeologické výzkumy a postsovětská éra

Jak bylo zmíněno výše, v posledních desetiletích se hlavní těžiště bádání přesunulo z písemných pramenů do oblasti archeologie. Nejpozději od konce 40. let 20. století je v severním Rusku prováděn systematický archeologický výzkum a nálezy postupně doplňují také znalosti o středověkých mezinárodních vztazích oblastí, které jsou známy z letopisů jako varjažská centra (důležité jsou především Novgorod a Rurikovo Gorodišče u Novgorodu, Izborsk, Beloozero, Rostov, Polock, Stará Ladoga, mohyly v jaroslavském Povolží, jihovýchodní oblasti Ladožského jezera a horního toku Dněpru aj.). Vztahy Slovanů se Skandinávci v 9. a následujících stoletích byly podle archeologů mnohem složitější, jednalo se o mnohostranné kontakty v oblasti vnitřního i mezinárodního obchodu se západem i východem, pokusy o územní expanze a loupežná přepadení, ale také rozvíjení řemesel a výměnu zkušeností. Počátky těchto kontaktů, které se postupně vyvíjely a nabývaly na komplexnějším charakteru, se datují nejméně do poloviny 8. století (Клейн – Лебедев – Назаренко 1970: 226nn.). Za průkopníky profesionálního archeologického výzkumu této oblasti jsou považováni L. S. Klein, G. S. Lebedev a V. A. Nazarenko, později se k nim připojili D. A. Avdusin, O. I. Davidan, G. F. Korzuchina a mnozí další. Důležité poznatky mohou přinést také neustále probíhající rozbory listin na březové kůře, jimiž se zabývají např. D. A. Avdusin, V. F. Andrejev a především V. L. Janin nebo A. A. Zalizňak.

---

¹ „[T]he Rūs were [based] in a region of present-day south-central France near Rodez (the old *Rutenicis*, from Celto-Latin *Ruteni* or *Ruti*, which had changed into *Rusi* in Middle French, and into *Rūzzi* in Middle German)“ (Pritsak 1981: 25).

2.1.7 Název Rusi jako klíč k vyřešení počátků její historie

Jak již bylo naznačeno, spor, který byl ve své podstatě historický a také ponejvíce řešený historiky, se dotýká i jiných vědeckých disciplín, zejména filologie a středověkého práva. Z hlediska jazykového se diskuze týkaly prakticky pouze skandinávských lexikálních výpůjček v ruštině. Diskuze však jsou o to vypjatější a emotivnější, že se točí i kolem původu samotného názvu *Rus'* (chápaného většinou badatelů primárně jako označení etnika zakladatelů kyjevské Rusi či jejích obyvatel), jež také patří mezi potenciální skandinavismy. V *Nestorově letopise* je totiž termín *Rus'* používán velmi nejednoznačně, neboť se objevuje přinejmenším ve čtyřech základních významech:

- 1) jako název jednoho z varjažských kmenů,
- 2) pro označení teritoria Kyjevského velkoknížectví,
- 3) název teritoria veškeré slovanské Rusi,
- 4) někdy se také navzájem rozlišují varjagové, *rus'* a slovanské kmeny.

Právě záhadná etymologie slova *rus'* vyvolávala vždy značná nacionalistická pnutí. „No question has been more passionately discussed than that of the origin of the words *Russia* and *Russian*. It has long been, and still is in our day, the object of extremely violent and irreconcilable divergences of opinion“ (Stender-Petersen 1956: 32). Mnozí badatelé se často museli bránit proti výpadům obviňujícím je z nedostatku národního citění. Například E. Kunik považoval za nutné přímo na titulní stránce svého obsáhlého spisu *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slawen* uvést motto, které mělo demonstrovat jeho ruský patriotismus i přes silně normanistickou pozici, kterou v knize prezentoval: „Důstojnost a velikost národa nespočívá ve tvaru jeho jména, nýbrž v tom, čím národ své jméno zvelebí v dějinách.“¹

2.2 Spor o skandinavismy a jejich místo ve spisovné ruštině

Tato podkapitola se bude zabývat polemikami o kvantitě a existenci skandinavismů v ruštině a přístupem vědců, kteří se těmito otázkami zabývali především v období 19. století, ovšem s mírným (a nutným) přesahem do 20. století. Neklade si za cíl rozbor ani detailní přehled vývoje komplikovaného sporu o varjagy v daném období, ale spíše přináší zamyšlení, jak se ideologie a politické směřování badatelů odrazily právě na zkoumání lexikálních

---

¹ „Nicht in der Form des Namens besteht die Würde und Grösse einer Nation, sondern darin, wodurch sie ihn in der Geschichte verherrlicht“ (Kunik 1844 I: 1).

výpůjček ze skandinávských jazyků v ruštině a s jakými problémy se v dílech sepsaných v tomto období lze setkat.

Právě lexikální výpůjčky ze skandinávských jazyků ve staré ruštině sehrály totiž ve sporu o varjagy zvláštní roli: sloužily a stále slouží jako jeden z důležitých argumentů pro zastánce jak normanské, tak i antinormanské teorie. Na základě „objevování“, či naopak vyvracení jejich existence a množství se usuzuje o různé míře vlivu severogermánských jazyků na ruštinu, který měl být jedním z důkazů normanských počátků ruské historie. Pramenná báze, z níž vycházeli badatelé v 19. století, byla poměrně dost limitovaná, zahrnovala totiž jen zlomek středověkých textů. Badatelé zkoumali především slovní zásobu staroruských letopisů (ponejvíce Nestorova), *Ruské pravdy* a smluv kyjevských knížat s Byzancí: Olega (z let 907 a 911) a Igora (z roku 944).¹ Sporné lexikum v té době zahrnovalo výhradně substantiva: některá apelativa, toponyma a samozřejmě antroponyma (jména varjažských knížat a jejich družiníků, členů dynastie Rurikovců a jejich přízně).

Jako texty reprezentující stav bádání po polovině 19. století, kdy spor o varjagy dosáhl jednoho ze svých vrcholů, byla pro tuto kapitolu vybrána díla třech autorů: *Forschungen in der älteren Geschichte Russlands* J. Ph. Kruga² (Krug 1848) jako zástupce normanismu, *Варяги и Русь* S. A. Geděonova³ (Гедеонов 1876) a *Мысли об истории русского языка* I. I. Srezněvského⁴ (Срезневский 1850) jako reprezentantů antinormanismu. Na těchto třech textech jsme sledovali problematiku jevy v metodách badatelů, kteří se (mimo jiné) zabývali i skandinavismy v ruštině. Obtíže, s nimiž se v jejich výkladech setkáváme, lze postihnout v několika základních bodech.

2.2.1 Lidová etymologie

O analýzu starší vrstvy ruského lexika se v tomto období snažili především historici, jejichž způsobilost v oblasti historické a srovnávací lingvistiky často nedosahovala potřebné úrovně. Při pokusech o určení původu apelativ i vlastních jmen se nezřídka dopouštěli naivní, lidové etymologie. Dobrým příkladem je Geděonovův výklad původu jména *Rurik*⁵, které

---

¹ Kromě toho byly důležitým zdrojem některé cizojazyčné písemné památky, jako spis Konstantina Porfyrogenneta *De administrando imperio*, argumenty a historické podklady však poskytovaly rovněž další byzantské a některé arabské prameny, německá středověká historiografie, a okrajově i staroseverská tradice. Viz kapitola 1.4, s. 21.

² Johann Philipp Krug (1764–1844), německý historik, archeolog a především byzantolog, v Rusku působil od roku 1789.

³ Stěpan Alexandrovič Geděonov (1816–1878), jedna z vedoucích osobností antinormanské školy 19. století; jeho celoživotní dílo *Варяги и Русь* vyšlo poprvé roku 1876 v Petrohradě.

⁴ Izmail Ivanovič Srezněvskij (1812–1880), významný ruský filolog a slavista. Jeho dílo *Мысли об истории русского языка* (1849) obsahuje také rozbor v té době diskutovaných domnělých skandinavismů a germanismů v ruštině. Zabývá se mj. slovní zásobou ruštiny v návaznosti na myšlenku, že je nutné pojmout obor filologie (ve smyslu jazykovědy) do zkoumání starších dějin (Срезневский 1850: 129).

⁵ *Рюрикъ*, ze staroseverského *Hrǫrekr* (Vasmer 1955: 559; viz též Holthausen 1948: 128).

považuje za rodový přídomek odvozený od českého *raroh* či polského *rarog* (Геденов 2005: 174nn.). Tato etymologie totiž měla v jeho podání přinášet argumenty pro původ jména *Rurik* v západoslovanském regionu, odkud podle jeho teorie přišli na Rus varjagové. Samotné varjagy považoval za západoslovanský vendský kmen, příbuzný Čechům a Polákům, který někdy nazývá také „baltskými“ či „pomořanskými Slovanů“ (Геденов 2005: 141, 147 aj.).

2.2.2 Lingvistika jako pomocná věda

I přes rozvoj historicko-srovnávací jazykovědy jako samostatného oboru během 19. století se diachronní jazykověda se zaměřením na skandinávsko-východoslovanský areál vyvíjela velmi pomalu. Jistě měl na tuto situaci výrazný vliv také právě faktor ideologický, lingvistika totiž ve sporu o varjagy až téměř do konce 19. století hrála roli pouze pomocné vědy, která měla především přinášet „potřebné“ argumenty, ale dlouho nebyla v této oblasti systematicky pěstována. Argumenty se jednoduše přizpůsobovaly a ohýbaly podle toho, zda byl příslušný badatel zastáncem normanské teorie, nebo se jí naopak snažil vyvrátit či alespoň zpochybnit. Ačkoli antinormanisté vytýkali zastáncům normanské teorie, že se při určování příbuznosti slov řídí jejich náhodnou zvukovou podobou, a to jen proto, aby našli dostatek podpůrného materiálu pro svou teorii, je třeba zdůraznit, že těchto chyb se běžně dopouštějí zastánci obou směrů. Stejný nedostatek se opakuje také u všech třech sledovaných autorů. Jak pro Geděonova, tak i pro Srezněvského je jedním z důležitých kritérií, zda slovo znají ostatní slovanské jazyky (případně alespoň některé z nich). Obzvláště S. A. Geděonov ve svém díle často obviňuje kolegy, kteří propadli normanismu, z nevědeckých postupů, např.: „Normanská škola nemá právo stavět na pouhých (ještě navíc sporných) zvukových podobnostech jmen, jejichž historický původ nevysvětluje a vysvětlit ani není schopna. Písemná svědectví musejí být podložena fakty a naopak“ (Геденов 2005: 155); „odvozovat všechna varjago-ruská jména a osobnosti nebo třeba velkou část z nich z normanských počátků [...] znamená zakládat ruskou historii nikoli na faktech, ne na historické logice, ale na etymologických nahodilostech a souzvucích“ (Геденов 2005: 170).

Srezněvskij například u apelativa *grid'* (*гридь*¹) popírá jakoukoli přímou souvislost s germánskými jazyky, a přestože připouští jeho nápadnou významovou podobnost s germánským *gridh*, *hird*, *hirdir* apod. (Срезневский 1850: 138), odvozuje jej od slovanského *gromada* (*громада*): „už jen rozrůznění názorů ukazuje, že je neskutčné doložit germánský původ *gridina*. Zato však nelze říci, že bychom neměli vůbec žádné důkazy pro slovanský původ tohoto slova. V jazyce Malorusů slovo *громада* znamená shromáždění lidu, v jazyce velkoruském lze také říci *громада людей*, stejně jako srbsky

---

¹ Člen knížecí družiny, později žoldněř, nájemný válečník; ze stsev. *gridi*, *gridmađr* (Vasmer 1953: 308). Podrobněji kapitola 3.2.3, s. 170 nn.

връна люди [...]; атаманъ зъ своеѣ грамадой – se svými lidmi, s družinou“ (Срезневский 1850: 139). Srezněvskij sice připouští možný skandinávský element ve varjazích, při hodnocení slovní zásoby je však velmi radikální; podle jeho názoru tento fakt ještě neopravňuje badatele k tomu, aby tolik slov evidentně ruského původu považovali za skandinavismy a výsledek vlivu severogermánských jazyků na ruštinu. Až na několik výjimek prohlašuje tato *takzvaná skandinávská slova* buďto za čistě ruská z období před příchodem varjagů (a podle něj tedy náležející všem Slovanům), anebo je jejich původ podle něj přinejmenším pochybný (Срезневский 1850: 131).¹

Гедѣонов pak zcela odmítá jakýkoli podíl skandinávských etnik na formování středověkého ruského státu a v souladu se svým radikálním antinormanismem² dochází k názoru, že v ruštině vůbec žádné výpůjčky ze skandinávských jazyků neexistují.³ Tomu důsledně přizpůsobuje i metody a výsledky svého jazykového bádání. Už v úvodu své práce stanovuje její cíl, k němuž pak neochvějně směřuje: „zde musím především potvrdit absenci pozitivních stop normanského vlivu na Rus; a naopak poukázat na zjevný podíl jiného, záposlovanského živlu na vývoji ruských dějin“ (Гедѣонов 2005: 67). Neuznává za nutné se hlouběji zabývat *slovy domněle normanského původu*, pouze zběžně komentuje některá apelativa, z nichž ovšem ani u jediného nepřipouští skandinávský či germánský původ.⁴ Zvláštní kapitolu věnuje označení *Rus'*, u něž spatřuje příbuznost se slovanským označením řek, pramenů a jezer (Гедѣонов 2005: 302).⁵ Převážná část jeho jazykového rozboru se koncentruje na vlastní jména, která se dochovala ve staroruských památkách,⁶ v naprosté většině případů však autor hledá a nachází analogie ve slovní zásobě ostatních slovanských jazyků, a proto je až na nemnohé výjimky prohlašuje za slovanská, nebo alespoň hledá jejich

---

¹ Srezněvskij analyzuje lexémy *боярин/болярин, безмен, вервь, вира, верста, господь, гость, гридь, дума, князь, луда, люд/люди, мечь, мыто, навь, нети, обел, огнищанин, оружие, смерд, терем* a *якорь*. Možnost germánského původu autor připouští pouze u přibližně 10 slov: „Vyjímaje všechna tato slova, zbývá asi desítka slov, jejichž původ je pochybný nebo skutečně germánský, jako např. тивун, шильник, ябетник“ (Срезневский 1850: 154).

² „Ruské dějiny [...] jsou stejně nemyslitelné ať už s umírněnou, nebo s neumírněnou tezí o normanském původu Rusů“ (Гедѣонов 2005: 60).

³ „Pan Srezněvskij i já jsme předložili dostatek důkazů na to, abychom se přesvědčili, že ruský jazyk nepřejal od Skandinávců *ani jedno slovo*“ (Гедѣонов 2005: 80). Výpůjčky z pozdější doby vůbec nebere v potaz a ani možnost jejich existence nepřipouští.

⁴ Zabývá se apelativy *болярин, броня, вервь, вира, вено, волхв, гривна; гридь, гридьба, гридин; коляда, обел, скот, смерд; тиун/тивун; цъляг, стерляг, ябетник* a poněkud obšírněji slovem *варяг/вэринг* (Гедѣонов 2005: 72–80).

⁵ Pro své tvrzení vznáší argumenty podle tzv. *zákonů historické analogie* a výskytu podobných názvů u jiných slovanských národů (tamtéž). Teorii o slovanském původu etnonyma *Rus* podporuje mj. myšlenkou o jeho etymologické příbuznosti se slovy *rusalka* či *ruslo* (Гедѣонов 2005: 305n.).

⁶ Za jednoznačně slovanská považuje např. jména *Рюрик, Синеус, Трувор, Олег, Ольга, Игорь, Владимир; Аскольд, Дир, Алма, Свенгелд, Мстиш, Лют, Икмор, Ясмуд/Асмуд, Малуша, Добрыня, Претичь, Розволод, Рогнед, Туры, Блуд, Борис, Глеб / Хлеб, Ждберн, Рахдай; Путыша, Талец, Еловит, Ляшко, Горясер, Торчин; Буды (Будый), Якун; Улеб, Шварно, Вельмуд, Груды, Карин, Фослав, Триан, Лид, Стемир*; skandinávský původ uznává u několika málo jmen, např. *Ингелд, Фарлоф, Ульф* (Гедѣонов 2005: 170nn.).

původ kdekoli jinde než v jazycích germánských. Například etymologii jména *Askol'd*¹ vyvozuje dokonce z maďarštiny, a aby toto tvrzení podpořil „fakty“, hledá v pramenech také doklady uherského původu jeho nositele (Гедеонов 2005: 193nn.).

Geděonov často ostře polemizoval s Krugem a dokonce jej nazýval fanatikem (Гедеонов 2005: 223). Krugův normanismus skutečně představuje výrazný protipól k tezím Geděonova. Ve své knize uvádí pouze ty výpůjčky z germánských jazyků, které byly podle jeho mínění dosud ignorovány. Některé z nich dále podrobuje analýze, zatímco ostatní ponechává bez dalšího komentáře coby zjevné germanismy, přičemž germanismy a skandinavismy pro něj znamenají v podstatě totéž. Zároveň vybízí ruskou Akademii věd, aby věnovala germánským výpůjčkám větší pozornost než dosud: „Zdá se mi, že Ruská akademie jak ve svém Slovníku, tak ve Zprávách, které vydává, příliš málo zohledňuje germánský původ mnoha slov, který ovšem považují za zcela prokazatelný“ (Krug 1970: 287). Podle Kruga tvořili Skandinávci obzvláště v severní Rusi velký podíl obyvatelstva, v Novgorodu a okolí dokonce v některých obdobích zcela převládající nad slovanským etnikem, přičemž většinovým jazykem oblasti byl podle něj „jazyk skandinávský“ (Krug 1970: 249n.). Rovněž tvrdí, že mezi původními Rusy (kteří byli v Krugově pojetí jednoznačně skandinávským kmenem) na jedné straně a Slovany a Finy na straně druhé existovala ostrá, dobře viditelná hranice až hluboko do 11. století; teprve poté se podle něj začaly tyto jednotlivé *národy* („Volken“) mísit, až nakonec splynuly v *jeden národ* („ein Volk“), který převzal pojmenování od „své nejušlechtilejší součásti“ – ruský (Krug 1970: 280n.).

2.2.3 Sporné lexikum

Je zřejmé, že mezi badateli také panuje velká nejasnost a nejistota už při výběru relevantní části slovní zásoby, o níž by se mělo diskutovat. V 19. století byly pravidelně směřovány skandinavismy se staršími germanismy (jako např. *князь*, *стерляг*), přičemž se obvykle nerozlišuje ani mezi různými časovými vrstvami, či dokonce mezi varietami staré němčiny. Ve sporném lexiku se v hojné míře objevují také indoeuropeismy (např. *гость*, *люди*), latinismy, potažmo grecismy (např. *якорь*), slova církevněslovanská (*град*) aj. Také tato část lexika je v závislosti na „ideologické příslušnosti“ autora podle potřeby poslovanšťována, či naopak germanizována. Ze strany antinormanistů lze tento postup interpretovat jako reakci proti normanistické tradici, která znamenala silnou germanizaci ruské historie, počátků ruské státnosti i slovní zásoby staroruských literárních památek; obrana proti tomu však přináší opačný extrém. Šlo především o ochranu národních atributů

---

¹ *Аскольд*, ze staroseverského *Höskuldr* (Vasmer 1958: 511).

(národní dějiny, národní jazyk) před germánským elementem jako takovým, jehož součástí jsou i severogermánská (skandinávská) etnika. Boj antinormanistů proti této germanizaci byl skutečně důsledný; například Geděonov tvrdil, že všeslovanské, a podle něj tudíž čistě slovanské jsou i staré germánské výpůjčky z praslovanského období typu *князь*, *пенязь* apod., které měli podle jeho mínění naopak převzít Germáni od Slovanů: „Především a jednou provždy si vyjasněme následující: našeho tématu se netýkají všeslovanská slova jako *князь*, *пенязь*, *град*, *хлеб* aj., kterým jiní badatelé připisují předhistorický germánský původ. Tak jako Slované od Germánů, i Germáni od Slovanů přejali značné množství slov; toto je záležitost [...] už dávno prodiskutovaná“ (Гедеонов 2005: 70n.). Také např. jméno *Karl* byl ochoten považovat raději za turcismus, než aby připustil jeho germánský původ (Гедеонов 2005: 229).

2.2.4 Kolik jich vlastně je?

Problematický je ovšem také počet sporných apelativ ve sledované literatuře: pomineme-li vlastní jména, obvykle se pohyboval mezi pouhými 10–50 lexikálními jednotkami. Srezněvskij podrobil analýze 22 slov, o nichž se diskutuje a u kterých by mohla být jistá pravděpodobnost, že jsou germánského původu, přibližně 10 dalších uznal za skandinavismy, celkově tedy 32 lexikálních jednotek. Geděonov se zabýval téměř výhradně vlastními jmény, neboť mezi běžnými apelativy existenci jakýchkoli skandinavismů i germanismů rozhodně odmítl, pouze připustil 20 sporných slov. Krug uvádí 40 apelativ a etnonyma *varjag* a *rus'*, dále jen připojuje vágní a ničím nepodložený komentář, že „germanismů bylo mnoho“ (Krug 1970: 274). Wilhelm Thomsen, pozdější zastánce normanismu a současník Geděonovův, se dopracoval k pouhým 15 výrazům, které podle něj byly nesporně přineseny na Rus varjagy ze Skandinávie (Thomsen 1882: 110–113).

Po odečtení chybně zařazených slov u všech těchto autorů (starých germánských výpůjček, indoeuropeismů, latinismů aj.) získáme toliko velmi malou skupinku středověkých skandinavismů v ruštině. Švédská rusistka Clara Thörnqvistová (první polovina 20. století), která věnovala severogermánským výpůjčkám v ruštině rozsáhlou monografii a několik studií (Thörnqvist 1930, 1931, 1948), podrobila tyto výrazy důkladné analýze, přičemž zahrнула do výzkumu i pozdější výpůjčky; dospěla však k nepočetným 27 apelativům, jejichž původ byla ochotna označit jako nesporně severogermánský: *бетъ*, *бродок/бородок*, *брюдга*, *берковъск*, *вотты*, *голбец*, *гридь*, *дрок/дрог*, *кербы/керпъ*, *кобола/кобол*, *кортель*, *краги*, *крюк*, *нарва*, *наровъ*, *пуд*, *сельдь/селедка*, *скат*, *скея*, *стабель*, *стяг*, *сяга*, *тиун/тивун*, *шкойда*, *шняка*, *шьгла*, *ябетник/ябедник* (Thörnqvist 1948: 24–132). Mimo to uvádí

dalších zhruba 50 slov, u nichž spatřuje jistou pravděpodobnost, že by se mohlo jednat o skandinavismy, ale jejichž přesný původ nelze s jistotou určit.

Emotivní a často vypjatá diskuze o vlivu skandinávských jazyků nejen na ruské dějiny, ale i na jazyk, se postupně rozrostla do paradoxních rozměrů. Jak již bylo zmíněno, skandinavismů (a nejen těch středověkých) je v ruštině velice málo – v porovnání s rozsahem slovní zásoby obsažené například v Dalově výkladovém slovníku je i maximální zkoumaný počet 50–100 slov vcelku mizivý. Zajímavé je také, jaké postavení skandinavismy zaujímají v jazykovém systému spisovné ruštiny 19. století. Vyřadíme-li opět staré germanismy, indoeuropeismy, latinismy aj., zůstanou výrazy, z nichž větší část se už tehdy pohybovala na okraji systému. Dal některé z těchto výrazů vůbec neuvádí (např. *кобола*, *нарва*, *стабель*, *шкойда* atd.), většinu ostatních charakterizuje jako slova archaická či zastaralá: k těm patří např. *вотты* (Даль 1880: 257), *кортель* (Даль 1881: 172), *скея* (Даль 1882b: 200), *шняка* (Даль 1882b: 661) apod. Další část tohoto lexika tvoří dialektismy, často již koncem 19. století rovněž zastarávající: *шогла* (Даль 1882b: 637), *брюдга* (Даль 1880: 135), *голбец* (Даль 1880: 376) a další. Kromě toho se z části jedná o velmi specifické výrazy spojené s obchodem, rybářstvím či námořnictvím, jako jsou např. *беть* – typ břevna pro stavbu lodí, *берковьск* – jednotka váhy pro vosk, med a sůl (desetina pudu), *дрок/дрог* – plachetní lano, či *скея* – zásobárna na ryby před jejich naložením do sudů.

Naskýtá se proto otázka, zda je adekvátní se v takovém případě vůbec do takové míry zabývat skandinavismy jako ohrožujícím faktorem pro ruský jazyk a existuje-li vůbec problém germanizace středověké ruštiny. O významném vlivu skandinávských jazyků na ruštinu, neřku-li o vlivu trvalém a jazyk znečišťujícím, nelze totiž hovořit ani z pozice normanistické, ani antinormanistické, a to ani ve smyslu ideových proudů 19. století.

2.3 Normanismus a goticismus v historiografickém díle Petra Petreia

Následující část se bude zabývat textovou analýzou historiografických prací švédského diplomata, cestovatele a dobrodruha, který pod jménem Petrus Petreius¹ publikoval několik zajímavých spisů o moskevské Rusi. Ačkoli je v českém prostředí téměř neznámý, stal se v poslední době nemálo uváděnou osobností v problematice sporu o varjagy (viz kapitola 2.1.1), zejména v ruském prostředí (viz dále).

O Petreiovi samotném se kromě údajů v cestovních příkazech švédského královského dvora a v jeho vlastních záznamech a zprávách z cest dochovalo jen málo spolehlivých záznamů. Narodil se asi roku 1570 v Uppsale a jeho otcem byl rektor katedrální školy

---

¹ Jeho vlastní jméno bylo Per Persson, během svého života však používal různé varianty: nejvíce latinizovanou formu Petrus Petreius Upsaliensis či Petrus Petreius de Erlesunda, ale také Peder Pederson aj.

a pozdější västeråský a linköpínský biskup Petrus Benedicti. Krátce studoval v Německu na univerzitě v Magdeburgu a po návratu do Švédska roku 1593 byl přijat do kanceláře vévody Karla (pozdějšího švédského krále Karla IX.¹). Ve státních službách působil až do své smrti – jako diplomat a špión a od roku 1605 také jako dvorní kronikář Karla IX. i jeho nástupce Gustava II. Adolfa². Zemřel během morové epidemie roku 1622 ve Stockholmu.

Ačkoli zájem o dění východně od švédských hranic stále rostl a ruské téma bylo ve Švédsku na počátku 17. století poměrně populární, znalosti ruského jazyka a kultury zde byly v té době ještě spíše sporadické. Petreius, označovaný někdy také jako „první švédský kremlolog“ (Attius Sohlman 1998: 12), se však díky častým a dlouhodobým pobytům v Moskvě naučil rusky a stal se prvním dobrým znalcem Rusi a jejích reálií ve Švédsku.

2.3.1 Petreius – diplomat

Pro své texty o rozlehlé zemi na východě měl tento autor velmi bohatý pramen podkladů a informací včetně vlastních zážitků a osobních kontaktů. V neustálém spojení s Rusí byl totiž přinejmenším v letech 1601–1613, kdy ho tam švédská královská kancelář pravidelně posílala coby vyslanec a politického agenta za nejrůznějšími záležitostmi: roku 1601 se vydal jako informátor a špión přes polský Gdaňsk do Moskvy, kde měl za úkol sloužit u dvora Borise Godunova (pobýval tam až do roku 1605); roku 1608 podnikl další cestu do Moskvy s nabídkou švédské pomoci Vasiliji IV. Ivanoviči Šujskému (spojenectví proti Polsko-litevské unii a Lžidimitriji II.), v roce 1611 pak jel do Ivangorodu na výzvědy za Lžidimitrijem III. Počátkem roku 1612 byl vyslán do Novgorodu, který právě obsadila švédská vojska pod vedením Jacoba De la Gardie a Everta Horna. Petreius zůstal v Novgorodu celé jaro a právě on byl poslem Jacoba De la Gardie, který přinesl do Stockholmu zprávu, že novgorodští bojaři žádají, aby se jejich panovníkem a ruským carem stal tehdy jedenáctiletý vévoda Karel Filip³. Rovněž víme, že roku 1617 byl Petreius přítomen ve Stolbově.⁴

2.3.2 Petreius – spisovatel

Jako spisovatel byl Petreius pozoruhodnou a vcelku renesanční osobností. Ještě před tím, než vstoupil do královských služeb, dosáhl jistých výsledků i ve vědě: jeho disertace byla

---

¹ Karel IX. byl švédským králem v letech 1604–1611, jako regent ale prakticky vládl už od roku 1599.

² Švédský král v letech 1611–1632, známý rovněž jako Gustavus Adolphus Magnus (Gustav Adolf Veliký), syn Karla IX.

³ Karel Filip (1601–1622), švédský princ z vasovské dynastie, vévoda krajů Södermanland, Närke a Värmland, syn Karla IX. a mladší bratr Gustava II. Adolfa (Tarkiainen 1971–1972: 276).

⁴ 27. února 1617, Stolbovo – uzavřen mír, který ukončil rusko-švédskou válku 1610–1617. Stolbovský mír přinesl Švédsku velké územní zisky (připojení oblastí Ingermanland a Kexholm ke Švédskému království, což vedlo k odříznutí Rusi od přístupu k Baltskému moři) a stal se jedním z výchozích mezníků švédského velmocenského období.

ve Švédsku první, která se věnovala matematice. Později zveřejnil také několik teologických prací, například spis *Padesát nemalých důvodů, proč se všichni zbožní a počestní křesťané [...] nemohou nebo nemají shodnout s rouhači nebo kalvinisty* (1606, *Femtio olideliga ordsaker, hvarföre alle fromme och rättsinnige Christne [...] icke kunna eller skulle med the Sacramenterare eller Calvinister komma öfverens*), který se nedochoval, dále překlad *Užitečné modlitební knížky* z latiny do švédštiny (1609, *Een Nyttigh Bönebok*) aj.

Nejrozsáhlejší část jeho díla má však charakter převážně historiografický. Obsahuje tři spisy, z nichž dva jsou zaměřené na Rus, jež byla Petreiovým hlavním zájmem: relace *Pravdivé vyprávění o některých změnách, které se udály ve Moskevském velkoknížectví v právě uplynulých letech* (*Een wiss och sanfärdigh Berättelse om några Förändringar som j thesse framledne åhr vthi Storfurstendömet Muskow skedde äre*, Stockholm 1608) a objemný šestidílný spis *Dějiny moskevského velkoknížectví* (*Regni Muschowitici sciographia*, první vydání ve švédštině Stockholm 1614–1615, německá verze Lipsko 1620), který je zároveň Petreiovým nejvýznamnějším dílem. Třetí prací je *Krátká a užitečná kronika všech králů Sveů a Götů, kteří panovali doma i za hranicemi* (*Een kort och nyttigh chrönica om alla Sweriges och Göthes konungar, som hafwa både in- och vthrijkes regerat*, Stockholm 1611).¹

V posledních asi 20 letech se zejména v ruském prostředí na základě těchto tří spisů objevují práce uvádějící Petra Petreia coby průkopníka normanismu a spojující tedy vznik teorie o skandinávských počátcích kyjevské Rusi se švédským velmocenským obdobím a územní expanzí Švédského království v 17. století na východ, což ústí v ideologické propojení počátků normanismu s goticismem², které měly být používány švédskou politickou

---

¹ Úplný název: *Een kort och nyttigh chrönica, om alla Sweriges och Göthes konungar/ som hafwa både in- och vthrijkes regerat/ Jfrån then Första konung Magog/ in til thenna höghlöfligha nu regerande k. Carl then IX. Så ock om the amazoniske Qwinnors berömligha gerningar/ hwar the hafwa bodt och regerat/ hwadan the äre vthgångne/ och huru länge theas regemente varit hafwer/ Sampt en oration som hållen är vthi Basel/ Anno 1440. aff D. Nils Ravaldi Erchiebiskop i Vbsala/ om Gothernas och the Swenskas manligha bedriffter. Theszlijkes på hwad sätt Konunga walet hoos the Swenska och Götherna fordor år hållit blifwit/ Korteligen och enfaldeligen allom trognom Swenskom vthi tree böker författat/ skrifwin och vthgången Aff PETRO PETREO Ubsaliensi.*

² Goticismus (šv. *göticismen*) – ideologický směr představující Švédsko jako kolébku kultur. Tato myšlenka se začala objevovat ve švédských kronikách již po roce 1450 a po několik následujících století do značné míry udávala rytmus švédské oficiální historiografie. Základním kamenem švédského goticismu je tvrzení, že Gótové – kmen hrdinských válečníků, kteří měli podíl na vyvrácení Římské říše a podmanili si velkou část Evropy, přišli ze Švédska a jejich přímými potomky byl kmen Götů, obývající jižnější oblast dnešního středního Švédska (Götaland, lat. Gothia). Stejně jako dříve existovali východní a západní Gótové (Ostrogóti a Vizigóti), tak i kmen Götů se dělil na východní (Östgötar) a západní větev (Västgötar). Praotcem Götů měl být biblický Magog, syn Jáfetův, který se usadil vysoko na severu. Tato myšlenka nejspíše vycházela z kroniky římského historika Jordana *Getica* (*De origine actibusque Getarum*, napsána kolem roku 551 v Konstantinopoli), kde se tvrdí, že Gótové kdysi přišli z ostrova na severu, který se nazýval *Scandza*, což se většinou vykládalo jako *Scandinavia* (dánští patrioté v něm však spatřovali deformované *Scania* (Skåne) (Frängsmyr 2004: 41, 60). Základy tradice švédského goticismu položil Ericus Olai latinskou kronikou *Chronica regni Gothorum* (70. léta 15. století) a dále ji rozvíjel humanistický historik Johannes Magnus (*Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*, 1554), který sestavil rodokmen panovníků od Magogových synů až po tehdejšího švédského krále Gustava Vasu. Goticismus vyvrcholil dílem *Atlantica Olofa Rudbecka* (*Olof Rudbeks Atland eller Manheim dedan Japhetz*

propagandou a ospravedlňovat nároky švédského krále na ruský trůn. Petreius je některými badateli vnímán jako iniciátor, případně alespoň nástroj této propagandy.¹ Záměrem této kapitoly je proto přezkoumat Petreiovy historiografické spisy a na základě jejich analýzy se pokusit o posouzení otázky, zda je možné hledat souvislost mezi varjažskou otázkou a švédskou goticistickou propagandou na počátku 17. století, a jakou roli Petreius jako autor sehrál.

2.3.3 Petreius – protestant

Pravdivé vyprávění o některých změnách, které se udály v Moskevském velkoknížectví v právě uplynulých letech (dále pouze *Vyprávění*) je krátký spis, který vyšel poprvé tiskem roku 1608 ve Stockholmu, pravděpodobně ve dvou jen nepatrně odlišných vydáních (obě ve švédštině). V úvodu je datován 8. listopadu 1608 (Petreius 1608: 85), byl tedy sepsán poměrně brzy po návratu Petreia z jeho pobytu v Rusku v letech 1601–1605. Žánrově představuje nejspíše politický pamflet spojený s cestovní reportáží.

Náplň tvoří Petreiovy zprávy a postřehy z jeho prvního a zároveň nejdelšího pobytu v Rusi v letech 1601 až 1605, zachycené živým, žurnalistickým stylem. Autor, který byl svědkem období nepokojů a zmatků na počátku 17. století (tzv. Smuty), barvitě líčí zejména aktuální události důležité pro tehdejší politický vývoj Moskovie (intriky a spory kolem následnictví ruského trůnu, Lžidimitrij I.), jejichž očitým svědkem se často stal, což také místy zdůrazňuje a snaží se tak vyvolat dojem co největší důvěryhodnosti textu;² nezřídka také informuje o důležitých místech, která osobně navštívil, a zdůrazňuje přímé kontakty s domácími informátory a nejvyššími ruskými vrstvami:

„Ten zámek jsem na vlastní oči viděl a stál jsem na těch schodech, na kterých byl prý ubit, a mnohokrát jsem slyšel od výše zmiňovaného Šujského [...] že pohřbil Demetria, vlastního syna Ivana Vasiljeviče, a potvrdil to mnoha slavnostními přísahami.“³

---

afkomne slechter ut till hela werlden utgångne äro, 1677–1702), jež klade potopenou bájnou Atlantidu do Švédska.

¹ Viz zejména disertační práce německé badatelky Birgit Scholzové (Scholz 2000: 322), z ruských autorů pak např. Фомин 2005a: 17n.; Фомин 2002: 305–324; Грот 2008; Грот 1997: 152–160, aj. Tato myšlenka však není originální, přišel s ní totiž již o sto let dříve A. A. Kunič (Кунич 1903 II: 31).

² Např. „såsom iagh thet medh många tusende menniskior medh lijfachtiga ögon seedt hafwer“ „což jsem já osobně na vlastní oči viděl a také tisíce dalších lidí to viděly“ (Petreius 1608: 130).

³ „Slottet hafwer iagh medh mina ögon seedt/ och på trappan warit/ ther han sägz wara dräpin/ och många gånger hört af högbemälte Zuski [...] at han hafwer Demetrium Ivvan Vasilivitz naturlige Son begrafwit/ och thet stadfästet medh många dyra Eeder“ (Petreius 1608: 104–106).

Historická posloupnost událostí obsažených v pamfletu začíná líčením hladomoru na samém počátku 17. století a končí korunovací cara Vasilije roku 1606, v textu se však objevují i stručné informace z pozdější doby (let 1607–1608 v pátém argumentu proti Lžidimitriji) i z let předcházejících (časté reflexe na vládu Ivana IV. Vasiljeviče). Autor se nicméně zaměřuje zejména na období Smuty a události, které jí předcházely a byly vnímány jako její příčina. Smutu interpretuje jako trest, který na Rus seslal Bůh:

„Největším a hlavním důvodem se zdá být, že Bůh všemohoucí chtěl tuto zemi potrestat trojím utrpením, totiž hladem a drahotou, morem, občanskou válkou, vzpourou a krveprolitím, a tato tři utrpení žalostně následovala jedno po druhém.“¹

Tento Boží trest stihl ruskou zemi jako odplata za hříchy cara Ivana IV. Vasiljeviče, za jeho rouhačství a za násilí, kterého se dopouštěl na všech lidech, kteří upadli v jeho nemilost:

„[C]elá země je teď tvrdě trestána a sužována tímto Trojím utrpením, a zdá se jim, že je tyto rány stihly kvůli pýše, bezbožnosti, modloslužebnictví, bezpráví, zpupnosti, zlobě, nespravedlivosti a tyranii, a obzvláště za hrubé násilnictví, hrůzné vraždy, nekřesťanskou, nelidskou a strašlivou tyranii, které se dopouštěl ten krvežíznivec Ivan Vasiljevič, velkokníže moskevský, jak na svých vlastních poddaných, tak i na cizincích“.²

Petreijs na různých místech dramaticky popisuje utrpení obyvatel v době hladomoru a své zprávy doplňuje ruskými reáliemi a velmi subjektivními komentáři na adresu cizokrajné kultury, přičemž Rusy charakterizuje jako „hrubé, nevzdělané, neotesané a barbarské“:³

„Neboť v té zemi byla v letech 1601, 1602 a 1603 taková drahota, hlad a bída, že zemřelo několik set tisíc lidí hladem. Mnozí leželi ve městech na ulicích, na venkově na cestách se senem a slámou v ústech. Mnozí jedli kůru, trávu a kořínky a tišili jimi

---

¹ „Then största och förnämsta orsaak synes wara/ at Gudh alzmächtigh hafwer welet thet landet genom Tree plågor straffa/ Nemligen medh hunger och dyr tijdh/ medh Pestilentia/ medh inbördes krijgh/ vpror och blodzvthgiutelse/ hwilka alla Tree hafwa efter hwar andra iämmerligen folgd“ (Petreijs 1608: 90).

² „[H]ela landet/ nw j så måtto är grufweligen straffat och ynckeligen förderfwat af thesse Tree plågor/ hwilke synas them wara påkomme för theras höghmodh/ ogudhachtigheet/ afgudhadyrkan/ wrångwijsheet/ stoormodigheet/ ondsko/ orättferdigheet och tyrannij skuld/ synnerligen och serdeles för then grufwelige woldzwerkan/ skreckelige mord/ ochristelige/ omenniskelige och forfärlige Tyrannij/ som then blodhunden Ivvan Vasilivvitz Storfurste vthi Muskow/ både såwäl på sine egne vndersåter/ som på fremmande bewiste“ (Petreijs 1608: 92–94).

³ „[G]rofwo/ olårda/ plumpa och barbariska Ryssar“ (Petreijs 1608: 134).

svůj hlad. Mnozí jedli mrvu a jiné nevhodnosti. Mnozí sáli ze země krev, která tekla z poráženého dobytka. Mnozí jedli koňské maso, kočky a krysy, ano, a dokonce jedli ještě něco daleko příšernějšího, totiž lidské maso. Rodiče nešetřili své děti, a děti nešetřily své rodiče. V domácnostech, které čítaly hodně členů, šli a vybrali nejtlustšího z nich, toho porazili jako dobytek, uvařili, upekli a snědli, a takto přišlo mnoho lidí o život. Viděl jsem ve městě Moskvě bezmocnou a vysílenou ženu, která tam přišla se svým dítětem v náručí, za chůze uchopila dítě rukama, když ji hlad dohnal k strašlivému činu: ukousla dvě velká sousta z paže dítěte, sedla si na ulici a jedla. Určitě by ho byla zamordovala, kdyby ji kolemjdoucí od dítěte neodtrhli. [...] Rodiče prodávali své děti, muži své ženy.“¹

Autorovo líčení hladomoru a nelidského chování hladovějících Rusů se zdá být na první pohled skutečně hrůzyplné a odsuzující. Podobné motivy však nepředstavují v dobovém kronikářství a zvláště novinách nic neobvyklého a často se sobě nápadně podobají. Takový popis nacházíme například již ve *Zbraslavské kronice* v líčení hladomoru v letech 1281–1282, který následoval bezprostředně po smrti Přemysla Otakara II.:

„Protože předcházející nebezpečství leckdy je podnětem k následujícímu neštěstí, nastal za těchto útrap v celém království nedostatek potravin. Když tedy trápil hlad, rozmohl se v zemi tak prudký mor, jakého tam nikdo, jak jsem se dozvěděl od starců, v předešlých dobách nezakusil. Neboť když lidé neměli potravy, živili se rozličnými druhy bylin, aby vysílení tísnivým hladem náhle nezahynuli; [...] Jedna matka, zapomínajíc na mateřský cit, zabila nemluvně u svých prsou, aby nasycena jeho tělem mohla na chvílku prodloužití bídný život. Většina lidí jedla mršiny koní a ostatních zvířat, ohryzující je jako psi s kostí syrové a nesolené, a tím prudčeji umírající padali hromadně, čím více, nuceni hladem, se obraceli k nezvyklé stravě. [...] Hřbitovy nestačí na pohřbívání a stěží možno nalézt ty, kdož by pochovávali zesnulé, protože si to hnusili. Kopají tedy veliké jámy, do nichž neustále přivážejí na vozech mnoho

---

¹ „Ty thet war vthi thet landet/ Anno 1601. 1602. 1603. en sådan dyr tijdh/ swalt/ hunger och nödh/ at några hundrade tusend menniskior af hunger dödde. Många funnos vthi Stådherna på gatorne/ många vthi landet på wägar och stijgar som lågho döda/ hafwandes höö och halm j munnen. Månge åto barck/ gräs och röter/ och sleekte sin hunger ther medh: Många åto dyngia och annor obeqwemligheet: Många sugade bloden på markenne/ som war runnin och lupin af boskapen som slachtades: Många åto heste kött/ kattor och rotter/ Ja/ the åto än nw thet som grufwaligare och förförligare war/ Nemligen menniskio kött. Förälderna skonade intet barnen/ ey heller barnen föräldrorna. Ther som myckit folck war j huset/ gingo the til och togo then som fetast war/ slachtaden/ kokaden/ stekten och åton/ och j så måtto kommo många om lijfwet. Jagh sågh vthi Stadhen Muskow/ at een machtlös och vthsmächtat qwinna/ kom gångandes och hade sitt naturliga barn på armen/ och widt hon gick/ fattade hon barnet medh händerna/ och grymligen för hunger skuld/ beet twå stora betar vthur barnsens arm/ åth och sätte sigh nidh på gatun/ hon hade tå wäl thet mördt/ hade icke annat folck skilt henne widh barnet. [...] Föräldrarna sålde barnen/ Mannen hustrun“ (Petreius 1608: 90–92).

mrtvol, a shazují je tam. Stalo se, že byl jeden lékař, domněle mrtvý, vhozen do připravené jámy; tam nabyl trošičku sil a po tři dny ohryzoval lidské maso.“
(*Zbraslavská kronika*: 43n.).

Petreiův nepříznivý popis poměrů na Rusi může snadno vyvolat představu o autorově rusofobii, je však třeba podotknout, že se nevymyká ze stereotypů soudobé (nejen) západoevropské literatury o oné vzdálené a málo známé zemi na východě. Při bližším pohledu ladění Petreiovy relace rozhodně není protiruské, ideologicky je totiž zaměřena především proti katolickému Polsku v čele s panovníkem Zikmundem III. Vasou¹, který si činil nároky na švédský trůn a zároveň ohrožoval ambice Švédska na ovládnutí celého pobřeží Baltského moře. Polsko-litevská unie je v pamfletu symbolizovaná jezuita a zastoupená Griškou Otrepjevem (Lžidimitrijem I.), kterého Rusům podle Petreia podstrčili polští (katoličtí) intrikáni. Autor zcela jasně dává najevo své politické stanovisko hned v úvodu:

„Nikdo, kdo již v životě něco zakusil, jistě není tak tupý a neznalý, aby nevěděl, nebo ani zmínky neslyšel o tom, jaké bouře, nepokoje, sváry, boje a krveprolití se přihodily v několika posledních letech ve Velkoknížectví moskevském neboli Rusku, a to všechno se stalo na popud a přičiněním papeže, polského krále a jezuitů.“²

Silné protipolské a protikatolické tendence se prolínají celým *Vyprávěním*. Relaci tak můžeme považovat za odraz obav ze snahy Polska poštvat Rusy proti Švédům, což je stejné téma, jaké se objevuje i v novinách publikovaných v němčině roku 1606 ve Švédsku (tedy v období silícího vlivu Polska na Rus), jež zřejmě sloužily Petreiovi jako inspirační zdroje pro jeho zprávu.³ Karel IX. objednal tuto relaci se záměrem seznámit veřejnost s poměry na Rusi a připravit mezi švédskou veřejností půdu pro intervenci na východě – pamflet je také v předmluvě adresován „Všem věrným a počestným lidem, kteří dlí v zemích švédské koruny, pro přivedení na pravou míru a poučení“.⁴ Cílem propagandy bylo ukázat, že nepokoje v Rusku, jistě inspirované a podněcované z Polska, by mohly mít časem negativní důsledky

---

¹ Pol. Zygmunt III Waza – syn švédského krále Jana III. a Kateřiny Jagellonské, synovec Karla IX.; polský král a litevský velkokníže, 1587–1632 panovník Polsko-litevské unie, v letech 1592–1599 rovněž švédský král. Konvertoval ke katolicismu a pokusil se o zavedení protireformace ve Švédsku, roku 1599 byl ze švédského trůnu sesazen Karlem IX. s pomocí švédských stavů.

² „Ingen af allom them/ som något hafwa rönt och förfarit/ är så tylpisk och fäkunnigh/ at han jw icke weet/ heller til thet minsta jw hafwer hört/ hwad buller/ vpror/ twedrächt/ krijgh och blodzuthgiutelse/ nw j någre framledne år sigh j Storfurstendömet Muskow heller Rydzland tildragit hafwer/ hwilket altsammans genom Påwens/ Konungens j Polen och Jesuwiternes tilskyndan och anstiftning skeedt är“ (Petreius 1608: 90).

³ Zejména *Warhafftige Copia des Schreibens Welches an den [...] Stathalter zu Revel, von dem Reussischen Woiwoden auff Ivangorodt [...] ergangen*, Stockholm 1606 (Tarkiainen 1971–1972: 257).

⁴ „Allom trognom rättrådighom menniskiom/ som bygge och boo vnder Sweriges Rijkets Crono/ til rättelse och vnderwijsning“ (Petreius 1608: 84).

i pro Švédsko; Rus se tak neocitá v pozici nepřítele, ale oběti, tedy souseda, kterého je třeba chránit před zhoubou hrozící od polských katolíků.

Vyprávění je velice zajímavý text, který vypovídá mnohé o švédsko-rusko-polských vztazích na počátku 17. století (ovšem prizmatem švédského diplomata, loajálního švédské koruně). Varjažskou problematikou se však autor v pamfletu nezabývá, zajímá ho výhradně současná politicko-hospodářská situace Rusi a její kořeny, které spatřuje ve vládě Ivana IV. Vasiljeviče (Petreius 1997: 92–94). S největší pravděpodobností toto téma nebylo ani součástí tehdejší švédské státní propagandy. Ani v samotném pamfletu nenajdeme o tom či o nároku švédských panovníků na ruský trůn jedinou zmínku, nehledě na to, že autor se vůbec nevěnuje starším dějinám.

2.3.4 Petreius – nerozhodný normanista

*Regni Muschowitici sciographia*¹ (dále jen *RMS*) obsahuje rozsáhlý a velmi podrobný popis nejrůznějších aspektů života v Moskevském velkoknížectví na počátku 17. století, který je rozčleněn do šesti knih: první kniha je věnována geografii Ruska, druhá jeho dějinám a panovníkům, třetí kniha popisuje ruské ceremonie, průběh korunovace velkoknížete a postupy během diplomatických jednání, čtvrtá se zabývá ruským vojenstvím, v páté knize se autor pokusil vystihnout charakteristické rysy ruské společnosti a její zvyky, a konečně šestá kniha popisuje tamější církev, náboženství a religiozitu obyvatel Rusi. Předmluva k prvnímu vydání ve švédštině je datována 30. listopadem 1615 ve Stockholmu, celý opus však vycházel v průběhu dvou let: roku 1614 byla jako první ze všech částí vytištěna *Druhá kniha* – samotná kronika Moskevského velkoknížectví, která byla snad původně zamýšlena jako samostatné dílo; ostatní části vyšly tiskem teprve roku 1615.

RMS je jediné Petreiovo dílo, které pojednává problematiku původu varjažů, a to ve *Druhé knize* při popisu raných dějin Rusi a jejích prvních panovníků a v *První knize* při pokusech určit původ ruského etnika. V *První knize*, badateli bohužel zcela opomíjené, autor uvádí, že o samotném původu Moskovitů neboli Rusů existují různé názory jak v jejich vlastních (tj. ruských), tak i v zahraničních pramenech (Petreius 1620 I: 133), a představuje postupně tři nejrozšířenější teorie o původu varjažských knížat a Rusů:

---

¹ Úplný název zní *Regni Muschowitici sciographia. Thet är: Een wiss och egenteligh beskriffning om Rydzland, med thes många och stora furstendömers, provinciars, befestningars, städers, siögars och elfwers tilstånd, rum och lägenheet: Vthi sex böker korteligen författat, beskrifwin och sammandragin, af Petro Petreio* („Regni Muschowitici sciographia. To jest: Právdívý a vlastnoruční popis Ruska, včetně stavu, rozlohy i polohy jeho početných a velikých knížectví, provincií, opevnění, měst, jezer a řek. V šesti knihách stručně vyličenó a shrnuto Petrem Petreiem“).

- 1) pruskou, podle níž Rurik, Truvor a Sineus byli pokrevní bratři pocházející z Pruska (Petreius 1620 I: 1),
- 2) polskou, podle níž je označení *Rus* odvozeno od Ruffuse, bájného knížete polského původu (Petreius 1620 I: 133) a
- 3) sarmatskou: Rusové a Moskovité tvoří jeden a týž národ, který byl již za dob Ptolemaia a Plinia označován *Roxolanos* (Petreius 1620 I: 133).

„Na to, odkud přišlo jméno Moskovitů neboli Rusů a odkud pocházejí, nalzáme rozličné názory jak v jejich vlastních kronikách, tak i v cizích dějinách. Avšak především je třeba vědět, že Moskovité a Rusové jsou jeden a týž národ, který Ptolemaios a Plinius dříve nazývali *Roxolanos*. Někteří říkají, že dostali své jméno po knížeti, jenž se prý jmenoval Ruffus a byl synem jakéhosi polského knížete, a po něm se tedy nazývají Rusové, což někteří popírají, neboť Rusko je starší než Polské království. A Rusové sami říkají, že Rusko se dříve jmenovalo *Rosseja* a podle toho byla země nazvána Rusko.“¹

Jméno Moskovitů je podle Petreia odvozeno nejen od řeky Moskvy, ale také od starozákonního Mešecha (u Petreia *Mosoch*), syna Jáfetova. Zde zřejmě odkazuje na staroruskou legendu o založení Moskvy a o biblickém původu jejího jména (zmínky o tom se objevují také například u mnicha Filofeje): „Moskovity se nazývají zčásti podle řeky Moskvy, zčásti také podle Mosocha, syna Jáfetova, který žil nejprve v asijské Skýtii u Eurinského moře² na břehu řeky Thermódón.“³ Legendu o Mešechovi tedy zároveň propojuje se skýtským původem obyvatel Moskovie. Mešech byl pro své strašné činy a kvůli své krutosti vyhnán na sever, kde mezi toky Dunaje, Dněpru, Volhy a Moskvy⁴ dosud žijí jeho potomci, stejně krutí jako předek samotný:

---

¹ „Woher der Nahme Muschkowiter oder Reussen/ gekommen sey/ vnd wo von sie jhren Ursprung haben/ findet man vnterschiedliche Meynungen/ so wol in jhren eignen Chronicken/ als in frembden Historien. Doch musz man vors erste wissen/ dasz die Muschkowiter vnd Reussen einerley Volck seyn/ vnd vorzeiten von Ptolemæo vnd Plinio, Roxolanos genennet worden : Etliche sagen dasz sie genennet seyn von einem Hertzog/ der Ruffus geheissen/ vnd sol eines Fürsten Sohn in Polen gewesen seyn/ vnd also von jhm Reussen genennet/ welches etliche verneinen/ weil Reuszland älter ist als das Königreich Polen. Und die Reussen sagen selber/ dasz Reuszland vorzeiten Rosseja geheissen hat/ davon das Land Reuszland were genennet worden“ (Petreius 1620 I: 133).

² Tj. Černého moře.

³ „[D]asz die Muschkowiter/ ein theils von der Bach Mosqui, ein theils auch von Mosoch des Japeths Sohn/ genennet seyn/ der erstlich in Scythia Asiatica/ an dem Eurinischen Wasser/ bey dem Brunn Thermodoon wohnet“ (Petreius 1620 I: 135).

⁴ „[Z]wischen den Wassern Tanais/ Boristhenes/ Wolga vnd Mosqui“ (Petreius 1620 I: 135).

„[A] vzešli potomci tak mocní a velicí, že se stali strašlivými nejen pro sousední země, ale i pro cizí národy, které se jich velmi obávaly, což se také shoduje s jejich jménem a činy. Potom Mosoch nebo Moskovita znamená totéž jako někdo, kdo vede hrůzný život, neustále napíná luk a chce střílet, což Moskovité rovněž činí. Od mládí se učí střílet z luku a chodí kolem a cvičí se ve všem mrzkém a strašlivém konání a skutcích, jak o tom jasně hovoří žalm Davidův: Hei milii quod exulo in Meseck. Jestli tímto nemají být myšleni Rusové a Moskovité, tak nevím, jaké národy by to jinak musely být.“¹

Ve *Druhé knize RMS* autor shrnuje dějiny Rusi od nejstarších dob do roku 1613, její těžiště však spočívá v době vlády Ivana IV. Vasiljeviče, okolnostech objevení prvního Lžidimitrije a období Smuty (stejně jako *Vyprávění*). Petreius věnuje nejstarším dějinám ve srovnání se soudobými jen velmi málo prostoru a problematiku otevírá květnatou stížností na nedostatek podkladů o nejstarším období ruských dějin v cizích i v ruských pramenech: „O tom, jaké panovníky a velkoknížata měli Rusové od prvopočátku, jaký je jejich původ a jak panovali, toho cizí spisovatelé mnoho nenapsali, a ani to nevědí oni sami, neboť byli vždy tak hrubí, nerozumní a barbarští, že dlouho neměli ani písmo“.² Jeho líčení rané historie Rusi je proto velmi stručné a plné neskryvané nejistoty a váhání.

Právě v této části Petreius rozvíjí myšlenku o skandinávském původu varjagů. Uvádí legendu o pozvání tří varjažských bratří, jak ji známe z letopisů, na něž se přímo odvolává coby na své zdroje: „V jejich knihách se vypráví o nějakém národě, který nazývají Waregos. Tito s nimi údajně válčili, přemohli je a přinutili, aby jim dávali jednu veverčí kůži ročně z každého dvorce jako daň“.³ Doplnuje ji tezí o jejich potenciálním švédském původu

---

¹ „[U]nd seyn die Nachkommen mechtig vnd grosz gewachsen vnd gestiegen/ dasz sie nicht allein jhren benachbarten Ländern/ sondern auch fremden Nationen schrecklich worden/ dasz sie sich für jhn fürchten/ welches auch mit dem Nahmen vnd Thaten vberein stimmet. Dann Mosoch oder Muschkowita/ bedeutet so viel als einer/ der ein grewlich Leben führet vnd seinen Bogen spannet vnd auszstrecket/ vnd wil schiessen/ welches die Muschkowiter auch thun/ vnd lernen von Jugend auff mit Bogen vnd Pflitzen schiessen/ vnd gehen vmb/ vnd vben sich in allen scheuszlichen vnd grewlichen Thaten vnd Handlungen/ davon der Psalm David redet klärlich vnd spricht: Hei milii quod exulo in Meseck. Sollen hiemit die Reussen vnd Muschkowiter nicht gemeynet seyn/ kan ich nicht wissen/ welche Völcker es sonst seyn müssen“ (Petreius 1620 I: 135).

² „Hwadh för Regenter och Storfurster Rysserna vthi sielffua Begynnelsen haffua hafft / och aff hwadh härkomst the äre komne / och hurr the haffua regerat / finnes icke synnerlighen aff fremmande Scribenter wara scriffuit / ey heller wetta the sielffua medan the hafua så grofua / oförnufftige och Barbariske warit / at the icke haffua haft några Bookstäfwer“ (Petreius 1614 II: 1).

³ „Vthi theras Böker förmåles om ett slags folck/ som the nämpna Waregos/ som skulle haffua fördt medh them krijgh/ och them haffua öfwerwunnit och twingat til at gifwa sigh ett Gråskin om åhret af huar Gård til skatt“ (Petreius 1614 II: 2). Srov. např. Novgorodský první letopis mladší redakce: „и дань даяху Варягомъ от мужа по бълѣи въверици“ (НПЛ: 106). Petreius cituje rovněž legendu o Gostomyslovi jakožto původci myšlenky, aby byla pozvána knížata (viz následující citát), dochovanou spolehlivě pouze v poměrně pozdní památce – *Voskresenském letopise*, který je známý ve čtyřech redakcích z 16. století: „И в то время в Новѣградѣ. нѣкыи бѣ старѣшина именовъ Гостомысль сконъчаваеъ житие. и созва владалца соуща с нимъ Новая града.

a přináší některé argumenty, které by ji mohly podpořit (přičemž si neodpouští ani osten proti polskému králi):

„Neboť v našich kronikách se přece vyskytují jisté údaje o tom, že právě Švédové nejčastěji bojovali s Rusy a násilím zabírali jejich území, ovládli je a zpusťovali všechno až k řece Dunaj a uvalili na ně daň. A navíc Rusové nazývají Varjagy lid, který obývá pobřeží Baltského moře a k němuž patří Švédové, Finové, Livonci, Kuronci, Prusové, Kašubové a Vendové, a Balt nazývají Varjažské moře. [...] Proto se více podobá pravdě, že přišli ze Švédska, a možná byli vysláni s válečným předákem, který se narodil ve varnhemském klášteře nebo ve vartofftském okrsku ve Västergötlandu, nebo se třeba jmenoval Werne, a po něm pojmenovali národ Varjagové a moře, které přepluli, nazvali Varjažské moře, jak Rusové obvykle označují tu část moře, jež leží mezi územím Koporje a Evropou a mezi Birkou a řekou Něvou. A jelikož Varjagové byli v té době mocní a mezi ruskými knížaty vznikly velké vzpoury, sváry a rozepře o jejich vládu a vznešenost, takže nikdo nechtěl být pod někým jiným, ale všichni stejně dobří a důstojní, jako tomu bylo dlouhou dobu dosud. Neboť když byl jeden zvolen, aby vládl, mrzelo to jiného a stavěl se proti tomu, říka, že jeho rod a původ je stejně dobrý a on je stejně veliký a mocný jako ten druhý. Aby byl tedy učiněn konec vnitřní nejednotnosti, jeden chytrý muž jménem Gostomysl, který se ve Velikém Novgorodu těšil obzvláštní vážnosti, jim poradil, aby poslali k Varjagům a předstoupili před ně s požadavkem, aby jim dali tři knížata, která by byla knížecího rodu a původu a která by jim dokázala dobře vládnout. To se jim všem velmi zalíbilo (jakož i Moskvanům, kterým Zachariáš Lippenow radil, aby svým velkoknížetem zvolili syna polského krále), a jeli hned k Varjagům, kteří jim odpověděli, že jim ovšem rádi pomohou a poslouží a hned jim pošlou tři bratry, kteří pocházejí z jedné knížecí rodiny a jmenují se Rurik, Sineus a Truvor.“¹

и рече совѣтъ даю вамъ. да послѣте в руськоюу землю мудрыя моужи. и призовете князя отъ тамо соущих родовъ“ (PB: 72).

¹ „Ty vthi wåra Crönikor finnes jw wiss beskeedh at the Swenska esom offfast hafwa medh Rysserna krijgat och theras Land medh wåldige hand intaghit/ häriat och fördärfwat alt in til Elfwen Tanim och them sigh skatskyllige giordt. Ther til medh kalla Rysserna thet folck som boo widh Östersjön/ som äre/ Swenske/ Finske/ Lifländare/ Curer/ Prydzer/ Cassuber och Wender Waregos/ och Östrasiön/ Vareiskoi more. [...] Therföre drabbar thet mera medh sanningen/ at the äre kompne aff Sverige/ och til efwentys medh een Krijgzöffuerste vthskickat/ som hafwer warit född widh Warnhems Klöster eller i Wartoffta härade vti Westergöthland/ eller och han kan hafua hetit Werne/ och honom ther aff kallat Waregum/ folcket Vvaregos/ och haafwet ther han öffuer four Woretskoi haaff/ som Rysserna gemeenligen kalla stycke aff haafwet/ som ligger emellan Coporie Land och Eurepe och emellan Biörköön och Nyn. Och effter the Waregi hafwa warit på samma tijd mechtige/ och stoor vproor/ twist och oenigheet haaffuer emellan the Ryska fürster om theras Regemente och högheet/ at ingen hafwer welat wara vnder then andra/ vthan alla lijka godha och myndighe/ såsom the nw een lång tijd giordt hafwa. Ty när then ena hafwer warit til Regemente wald och korat/ hafuer then andra thet förtrütit och satt sigh ther emoto/ och sagdt at han war lijka godh aff Slecht och Börd/ och så store och mechtigh som then andra/

Další možné důkazy lze podle Petreia nalézt také v erbovních znameních Pskova a Novgorodu: u nich sledává jisté podobnosti s erby používanými ve Švédsku, jež však konkrétně nejmenuje.¹ Kromě toho se pokouší vyložit původ jmen tří knížecích bratří a nachází podobnost se jmény skandinávskými:

„Rusové neumějí vyslovit cizí jména tak přesně jako my, ale mnohá písmena zaměňují, obzvláště mají-li vyslovit nomina propria. Neboť jejich Rurik se u nás může jmenovat Erik, Fredrik nebo Rodrik. Sinaus Siman, Sigge a Sven. Truvor Ture nebo Tuve.“²

Toto všechno však podle Petreiova mínění stále ještě neznamena, že varjagové museli přijít právě ze Švédska, a ačkoli to prezentuje jako jednu z variant, stále ponechává otevřené i jiné možnosti, své důkazy vzápětí bagatelizuje a od tzv. normanské teorie se distancuje:

„Avšak je ke zvážení, jestli nepřišli z jiné země, a ne ze Švédska. Nikdo přece nemůže popřít, že by jim Švédové nepomohli z přátelství a pro dobré sousedské vztahy, a raději by viděli, aby se u [Rusů] usadili cizinci a vládli jim, než jejich vlastní lidé. Neboť [Švédové] nejlépe znali jejich zvrácený způsob života a ohavné skutky, a proto se nenechali k takovému dobrodružství zlákat, ale jen [Rusům] vypomohli, vyzvali k tomu cizince a ty potom doprovodili skrze Švédsko do Ruska přes moře, které nazývají Varjažské.“³

Therföre på thet at tå sådan inbördes oenigheet motte grijpa een ända/ haffuer en försichtigh och myndigh man som vthi stort anseende hafwer varit vthi store Nogården benämd Gostomissel the rådt och förmanat/ at the skulle hafwa budh til the Waregos/ och medh flijt och gemiuk begäran hoos them anhålla/ at the motte bekomma Tree Furster/ som wore aff Furstligh Stamme och härkomst och förståndige herrar/ som kunde itt gott Regemente öfwer them föra/ hwilket them alla hafwer synnerligen behagat (som them vthi Muskow/ när Zacharias Lippenow them rådde/ at vthwålia Konungens Son i Polen til theas Storfurste) och ginge strax til the Vvaregos/ ther the och sådana swar bekommo/ at the them theruthinnan wille hielpa och tiåna/ skickandes them strax Tree Bröder/ som wore aff en Furstligh Familia/ nämligen/ Rurich/ Sinaus och Truwor“ (Petreius 1614 II: 2–4).

¹ „Ale když teď budu chtít podrobně zkoumat všechny znaky a erbovní znamení, které se používají ve Švédsku, bude se mi zajisté zdát, že nacházím některé, které se shodují s ruskými“ („Men när iagh nu wil tilsee och grannelighen vplåta alla Wapner och Sköldemärker som i Sverige föres och brukes/ tyckes migh wisseligen at iagh några warder finnandes/ som skole medh thessa öfwereens stemma“ (Petreius 1614 II: 5).

² „Ty Rysserna kunna intet så egentligha pronunciera fremmande namn som wij/ vthan förbyta många Bookstäfwer/ synnerligen när the nomina propria skola vttala och nämna. Ty Rurich hoos them kan hetas hoos oss Erich/ Fredrich eller Rodrich. Sinaus/ Siman/ Sigge och Swen. Truwor/ Ture eller Tufwe“ (Petreius 1614 II: 5).

³ „Men ther the icke äre aff Sverige komne/ vthan aff andra Land/ må wara vthi sitt weerde/ doch kan ju ingen thet neka/ at the Swenska ju icke skulle hafwa hulptit ther til för godh wänskap och naborskap skuld/ och heller haffwa seedt at fremmande skulle blifwa hoos them boendes och öffuer them föra Regementet än som sina ägna/ medan the om theas onaturlige lefwerne och styggelige gerningar bättre wiste/ och therföre til effwentys icke hafwa sigh thet vppå tagit/ vthan förhulptit och befordrat the fremmande ther til och them beledsagat sedan igenom Sverige til Rydzland öfuer haafwet/ som the kalla Woretzkoi more/ ther om tilförende är sagdt“ (Petreius 1614 II: 5).

Kromě normanské pak Petreius uvádí ještě teorii saskou, totiž že varjagové mohli přijít z oblasti Engern.¹ Ještě v pozdním středověku se označení Engern používalo pro území v Saském knížectví po obou březích řeky Vezery (německy *Weser*), což je přibližně oblast středního Saska, a to kvůli údajné podobnosti znění starohornoněmeckého názvu řeky *Wisara/Wisurga* se slovem *varjag*.

Autor tedy představuje v *RMS* celkem pět různých teorií o původu varjagů a sám k otázce nezaujímá konkrétní stanovisko. Domníváme se proto, že z tohoto stěžejního Petreiova spisu nevyplývá autorův zcela jasný a jednoznačný názor. Směr, s nímž Petreius sympatizuje, lze pouze dedukovat, a proto je možné označit jeho postoje za nerozhodně normanistické.

2.3.5 Petreius – kompilátor

Jednou z příčin Petreiova váhání a nerozhodnosti by mohl být i kompilační charakter jeho díla (což bylo ovšem u spisů historiografického zaměření zcela běžné a charakteristické). Ačkoli je doplňované o vlastní postřehy a pozorování, Petreioův autorský vklad není velký, což platí zejména pro *Druhou knihu* a obzvláště pak pro část věnovanou nejstarším dějinám Rusi. V předmluvě k *RMS* se autor sám přiznává k tomu, že čerpal z nejrůznějších zdrojů: materiál, který se hodil pro jeho knihy, „vyhledal pilně v dokumentech a spisech jiných důvěryhodných mužů a shrnul“² do svých šesti knih.

A nutno podotknout, že Petreius čerpal z opravdu mnoha pramenů: nejen ze staroruských letopisů, které mu byly pravděpodobně dostupné, ale zejména ze zápisů západních cestovatelů, kteří podnikli cestu na Rus před ním. Jeho nejdůležitějším a nejhojněji využívaným zdrojem byl spis *Rerum Moscoviticarum Commentarii* Siegmunda von Herberstein, který ostatně sloužil jako hlavní inspirační zdroj také mnoha jiným cestovatelům-historiografům.³ Petreius z něj opisoval a překládal celé pasáže, navíc je *RMS* rozčleněna do šesti knih, stejně jako von Herbersteinův spis a rovněž jednotlivé části Petreiova opusu jsou opatřeny nápadně podobnými názvy a uspořádány podle téhož principu. Autor prameny ve většině případů neuvádí, von Herbersteina však na jednom místě zmiňuje jako zdroj, z něhož čerpal (Petreius 1614 II: 102).

---

¹ „[N]ěkteří říkají, že přišli z Engern, které patří pod Sasko“ („wille een part säija/ at the skole wara kompne aff Engren som lyder vnder Saxon“) (Petreius 1614 II: 3).

² „[M]edh all flijt uthaff andra Troovärdighe Mäns Documenter och Skriffter uthletat och sammandraghit“ (Petreius 1614 II: Förspråket, IV).

³ Siegmund Freiherr von Herberstein (1486–1566) – rakouský císařský rada a vyslanec na ruském dvoře. Jeho spis o Rusi poprvé vyšel ve Vídni roku 1549 a záhy byl přeložen do němčiny a italštiny, do roku 1600 vyšel v 10 vydáních a byl velmi rozšířený po celé Evropě. Je potřeba předpokládat, že cestovatelé do Ruska ho znali a přebírali z něj informace, které používali ve vlastních textech; z Herbersteina čerpal např. Antonio Possevino, Alessandro Guagnino, Adam Olearius a jiní.

Dalším pramenem, na který Petreius rovněž přímo odkazuje, je spis *Relatio. Das ist Summarische Erzählung vom eigentlichen Ursprung dieses itzigen blutigen Kriegs-Wesens in Moscowiter Land oder Reussland*, jehož autor není spolehlivě známý. Tento spis snad napsal Konrád Bussow¹ nebo Martin Beer². Dílo se dochovalo i pod jinými tituly v několika různých rukopisech a opisech dvou verzí z let 1612 a 1617.³ Petreius měl zjevně k dispozici zdroj (rukopisný či tištěný) podepsaný Martinem Beerem, kterého zmiňuje na několika místech svého díla.⁴ K dalším dosud známým pramenům patří například *Ioannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita* (1585) a *De russorum religione et ritibus narratio* (1582), na něž Petreius odkazuje ve *Druhé knize* (Petreius 1614 II: 102). Autorem obou těchto spisů byl Paul Oderborn⁵. Kromě těchto dvou textů čerpal ze zmizelého rukopisu od neznámého autora, který pojednával o návštěvě Paula Juustena (biskopa z Åbo) v Novgorodu během jeho cesty po Rusi v letech 1569–1572,⁶ a také z popisu Moskevského velkoknížectví obsaženého v *Sarmatiae Europaeae descriptio : quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur / Alexandri Gvagnini Veronensis, equitis aurati, peditumque praefecti ; cui supplementi loco, ea quae gesta sunt superiori annae, inter Serenissimum Regem Poloniae, & Magnum Ducem Moschoviae breviter adjecta sunt, item genealogia regum Polonorum* (poprvé vytištěno 1578 v Krakově), za jehož autora byl pokládán Alexander Gvagninus⁷.

---

¹ Conrad Bussow (asi 1552 nebo 1553–1617) byl německý žoldněř a dobrodruh původem z Dolního Saska, který v 90. letech 16. století žil v Rize a v letech 1610–1611 pobýval v Moskvě.

² Martin Beer (1577–1646) pocházel z Neustadtu, po studiu (teologie, Lipsko) působil jako duchovní v luteránské komunitě v Moskvě, kde byl rovněž vysvěcen. Oženil se s jednou z Bussowových dcer a pravděpodobně s Bussowem spolupracoval při psaní ruské kroniky. Později se usadil v Narvě (Bussow 1994: 193).

³ Úplný název nejznámější verze připisované Bussowovi: *Verwirrter Zustand des Russischen Reichs unter Regierung derer Czaren, Fedor Ivanoviz, Boris Gudenow, und sonderlich derer Demetriorum und Basilii Susky, und des hierauf erwehltten Koniglichen Pohlinischen Prinzen Vladislai von anno 1584 biss 1613 von Jahren zu Jahren in einem gar genauen Tage-Buche dergleichen Particularitaeten sonst nirgends beschrieben mit aufrichtigen Feder meist gegenwartig auf gezeichnet voneinem damahls in Moscau wohnhaften Teutschen, Herrn Conrad Busso, S. K. H. Caroli, Herzogs zu Sundermannland und nechsthin unter dem Namen Caroli IX in Schweden, Koenigs Revisore und Intendahnten iiber die, von der Cron Pohlen, conquertirte Laender, Staedte und Schloesser in Lieffland, hernach Innhaber der Gueter Fedoroffsky, Rogosna und Kropivona in Moscau.*

⁴ Např. ve *Druhé knize*: „Therföre är thet tå een groff lögh af Martino Beer updichtat, som honom begrof, och för sitt omaak 10 Rublar fick“ (Petreius 1614 II: 122). „Neboť je to pustá lež, vymyšlená Martinem Beerem, který ho pohřbil a za ty potíže dostal 10 rublů“. Tento pramen zmiňuje také dále (Petreius 1614 II: 222).

⁵ Paul Oderborn (asi 1556–1604), původem z Barth v Pomořansku, od roku 1579 působil jako duchovní v Rize a později byl superintendentem v Kuronsku. Tituly spisů: *Ioannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita/ a Paulo Oderbornio tribus libris conscripta*. VVitebergæ: Excudebant Hæredes Ioannis Cratonis, 1585; *De Rvssorum religione, ritibus nyptiarvm, fynerum, victu, vestitu, &c. : et de Tartarorum religione ac moribus : vera & luculenta narratio ad D. Davidem Chytraeum recens scripta; Alia eiusdem argumenti de religione et sacrificiis veterum Borussorum ad CL. V. Georgium Sabinum olim missa*. Rostock (?) 1582.

⁶ Opis jeho textu se dochoval jako součást rukopisu *Historia om Tyrannens Ryssland Ivan Basilivitz grufliga gerringar, redan i thes lifstid uptecknad* (viz Tarkiainen 1971–1972: 265–267).

⁷ Alexander Guagnini (1538–1614), historik italského původu, zvaný rovněž Alexander Gvagninus Veronensis, se tradičně uvádí jako autor kroniky věnované dějinám východní Evropy. Poprvé byla vytištěna roku 1578 v Krakově, později toto dílo vyšlo pod různými názvy, např. *De Moscovia regione urbeque eiusdem nominis precipua, Rerum Polonicarum: tomi tres*. Francofurti: Feyerabend, 1584. Guagnini s největší pravděpodobností

Mimo to zmiňuje Petreius některé další zdroje, které však pro jeho dílo nebyly příliš důležité a dotkl se jich jen okrajově, čímž chtěl nejspíše dát najevo svou sečtělou a obeznámenost s relevantní literaturou – sem patří například spis Antonia Possevina *De Moscovia*, který letmo zmiňuje v *První knize* (Petreius 1615: 31), aj.¹ Jak již bylo zmíněno, Petreius měl s velkou pravděpodobností k dispozici také staroruské letopisy, a to zejména při sbírání materiálu pro zpracování *Druhé knihy*, zabývající se ruskými dějinami. Zatímco západní zdroje však alespoň sporadicky uvádí, o pramenech ruských se nikde konkrétně nezmiňuje. Je možné, že se k němu dostaly pouze zprostředkovaně, přetlumočené někým z ruských znalců letopisů, a texty samotné v ruce neměl, anebo mohl považovat přímé odkazy na ně za zbytečné: cílový čtenář ve Švédském království 17. století by těžko mohl mít pro ruské prameny pochopení.

Úryvky o varjazích a jejich původu a nejstarší dějiny až po období vlády Ivana IV. čerpal Petreius zjevně z Herbersteina a z místních, ruských zdrojů (letopisů), a dokonce ani zmínka o švédském původu varjagů není první v západoevropské historiografii: o tomtéž psal také už Herberstein, ačkoli sám se přikláněl k jiné teorii (von Herberstein 2007: 37). Petreiovým autorským přínosem do diskuse o varjazích jsou nakonec pouze pasáže obsahující úvahy o podobnosti erbů, sousedské výpomoci Rusům a původu jmen varjažských knížat.

2.3.6 Petreius a soudobá švédská politika

Není snadné určit, zda za sepsáním *RMS* stál nějaký konkrétní politický záměr. Tato publikace sice stejně jako *Vyprávění* vznikla na objednávku švédského krále a rovněž náklady na tisk byly pokryty ze státní pokladny,² nelze přehlédnout ani to, že Petreius si sepsáním tohoto objemného díla vysloužil nezanedbatelnou královskou přízeň,³ z textu samotného však není možné vyčíst nic o politických tendencích či propagandistických záměrech. Rusko jako takové zde autor nelíčí jako nepřátelský subjekt, který by sám o sobě mohl představovat ohrožení v té době stále sílícího Švédska. Zároveň však v *RMS* chybí i pohled na Rusko coby chráněnce ohroženého polským agresorem, proti kterému je potřeba sousedovi přispěchat na pomoc (jenž je dominantní v pamfletu). Dá se téměř říci, že Petreiovo největší dílo o Rusi postrádá otevřený politický rozměr. Autor sám v předmluvě hovoří o důvodech, které ho vedly k jeho sepsání: o Rusi, která přímo sousedí se Švédskem, toho nebylo mnoho napsáno a to, co je k dispozici, není ve švédštině, což shledává jako velký nedostatek, který je o to

---

však odcizil podklady ke kronice svému spolupracovníku a podřízenému Maciej Strykowskiemu (Tarkiainen 1971–1972: 266).

¹ Podrobná analýza Petreiových pramenů viz Tarkiainen 1971–1972: 262n.

² Tisk zadával švédský král Gustav II. Adolf.

³ Za sepsání *Regni Muschowitici sciographia* byl Petreius roku 1614 (kdy byla vytištěna „ruská kronika“, tedy *Druhá kniha*) za odměnu jmenován hejtmanem v oblasti Ärlingshundra (Uppland, střední Švédsko).

obtížnější odstranit, o kolik je náročnější se do Moskovie dostat, neboť Rusové nepovolují cizincům volný přístup do své země, aby ji mohli poznávat. „A proto, že jsou to nezkušení, divocí lidé, neučí se cizím jazykům, nýbrž svou vlastní řeč považují za nejlepší a nejpůvabnější na světě. A jelikož nikomu nedovolí [...] aby se dozvěděl něco o jejich záležitostech, zůstaly jejich země z větší části neznámé.“¹ Petrus Petreius se tedy dost možná pokusil vytvořit dílo, které by bylo charakteru hlavně kulturně-vzdělávacího: mělo rozšiřovat obzory švédské veřejnosti, seznamovat ji s cizími kraji a mravy a zaplnit tak bílé místo ve švédské literatuře o cizích zemích.

2.3.7 Petreius – překladatel

Obsahem *Kroniky* je zpracování bájných dějin Götů a jejich hrdinných praotců Gótů pro širokou veřejnost. Tento text představuje kompilaci několika pramenů, z největší části je však založen na velké gótské kronice Johanna Magna *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*, která tvoří jeden ze základních kamenů švédské goticistické tradice, ale nebyla přístupná širším vrstvám čtenářů, neboť byla napsána latinsky. Petreius ji přeložil do švédštiny a vydání doplnil o některé další detaily z jiných zdrojů. Ačkoli se jedná o nepůvodní práci, sehrála *Kronika* poměrně významnou roli mezi švédskou veřejností nejen při šíření goticismu. Petreiova verze Magnovy kroniky je totiž zároveň výrazně protidánská. Její vznik byl opět spojen s objednávkou z nejvyšších státních kruhů: Karel IX. potřeboval goticistickou propagandu ve válce proti Dánsku,² od historika a dramatika Johanna Messenia si tedy objednal polemiku proti Dánům v goticistickém duchu, od Petreia pak překlad Magnovy (rovněž goticistické) kroniky (Frängsmyr 2004: 88).

Z hlediska sporu o varjagy je podstatné, že v *Kronice* se ani primární autor Johannes Magnus, ani překladatel a kompilátor Petrus Petreius otázce původu Rurikovců či možnosti švédského nároku na ruský trůn vůbec nevěnují, a zároveň se jedná o jediné dílo, kterým se Petreius zúčastnil švédského goticistického trendu. Jeho ostatní spisy, jež se na rozdíl od *Kroniky* zabývají ruskou tematikou, tradici goticismu nepodléhají a slavnou minulost Gótů, potažmo Götů v nich autor zcela opomíjí. Petreiova tři historiografická díla tak z tohoto hlediska zcela postrádají obsahové a ideové propojení. Pokud bychom tedy hledali vztah mezi

---

¹ „Dasz aber der Reussen Land/ vnnd dero Provincien mit jhren Sitten/ Gebräuchen vnd Geschichten/ vnbekandt vnnd gleichsam in Finstern verborgen gelegen/ ist die Ursach/ weil in jhrem Land ein Gesetz vnd Gebrauch, dasz keinem frembden/ (ausgenommen den Legaten,) in jhr Land zu reisen oder durch zuwandern verstatet vnd erlaubet wird/ wie in andern Ländern gebräuchlich: Denn wer dahin gerahten/ musz da ewig bleiben vnd dienen: begehret er hienaus/ so wird er grevlicher/ vnd erschrecklicher gestrafft/ als einer der Mord/ Raub/ oder Crimen læsæ Majestatis begangen. Derenthalben weil sie selbst unerfahrne/ vnwendige vnnd barbarische Leute seyn/ keine frembde Sprache lernen/ sondern das Jhrige vor das beste vnd zierlichste in der Welt halten/ vnd niemand zugeben von jhren Sachen [...] etwas zu erfahren/ seynd jhre Länder mehren theils vnbekandt blieben“ (Petreius 1620: folio VII).

² Kalmarská válka (1611–1613).

goticismem a prosazováním normanismu, provedli bychom zkratku, která v jeho díle není obsažena. Domníváme se proto, že hovořit o švédských „politicko-ideologických interpretacích varjažské otázky“ (Scholz 2000: 338) u tohoto autora je tudíž zcela mylné. Nemůžeme tedy souhlasit třeba s tvrzením Scholzové: „Petreius (1615) přisuzoval své zemi legitimní moc nad Ruskem a historickými argumenty ospravedlňoval dosazení zahraničních panovníků na carský trůn. Ze své interpretace ruských dějin vyvozoval závěr, že Rusové jsou «Barbaři» a neschopní řádně vládnout své zemi“ (Scholz 2000: 338).

Jakkoli jsou autorovy závěry často ovlivněny kulturními a zvláště náboženskými předsudky, pověrami, patriotismem a vírou v jistou kulturní nadřazenost západního světa nad Východem, na základě analýzy textů Petra Petreia nelze říci, že by obsahovaly protiruské tendence a obhajovaly či jinak vyjadřovaly nároky Švédského království na ruský trůn, ať už z hlediska autorovy aktuální současnosti, nebo nároky pocházející z epochy vikingů/varjagů. Hlavní přínos a zajímavost jeho díla proto spočívá zejména v podrobném líčení událostí kolem samozvanců na ruském trůnu v období Smuty, jejichž přímým svědkem tento diplomat byl,¹ a osvětový rozměr šestidílného opusu o Rusi, kterým Petreius nemálo přispěl k rozšíření zájmu švédské veřejnosti o ruskou kulturu a slovanské jazyky.

Po Petreiovi přinesl švédskému publiku další informace o Rusku Erik Palmqvist, který byl v letech 1673–1674 poslán ve společnosti švédského vyslance do Moskvy za účelem vojenské špionáže. Z Rusi přivezl do Švédska nejen vojenské informace, ale také kresby ruské architektury. Kromě vojenských uniforem ho zajímaly také národní oděvy, ve stavebnictví vyzdvihoval krásu především šlechtických sídel, kostelů a klášterů. Dalším významným cestovatelem pak byl polyglot Johan Gabriel Sparwenfeld, orientalista a průkopník slavistiky ve Švédsku, který jel do Moskvy o 10 let později (1673–1674). Údajně ovládal 14 cizích jazyků včetně ruštiny. V Moskvě započal práci na svém pětisvazkovém slovansko-latinském lexikonu *Lexicon Slavonicum*.² O zvýšeném zájmu o dění na východ od švédských hranic svědčí například i výrazné rozšíření katedry orientalistiky o slovanské jazyky na univerzitě v Uppsale po roce 1655, na které se do té doby vyučovala pouze hebrejšтина.

---

¹ Petreiovy práce (*Vyprávění* i *RMS*) jsou důležitým pramenem o Rusi na počátku 17. století, neboť obsahují některá přímá a velmi podrobná svědectví o identitě a okolnostech objevení Lžidimitrije I. (Grigorije Otrepjeva) a Lžidimitrije III. (diakona Isidora).

² Sparwenfeld, J. G.: *Lexicon Slavonicum*. Birgegård, U. [ed.]. Uppsala 1987–1992. Karel XII. chtěl tento monumentální slovník nechat vydat, ale chyběly na něj zrovna peníze. Vyšel tiskem tedy až po více než 300 letech.

3. Skandinávské elementy v jazyce staroruského práva

3.1 Germánské lexikum ve staré ruštině

Cílem této podkapitoly je podat stručný celkový přehled recepce germánských jazyků starou ruštinou. Největší důraz bude kladen na etapu staroruskou, se zvláštním zřetelem na lexikum, které přišlo do staré ruštiny z (nebo prostřednictvím) skandinávských jazyků. Pro tuto práci je nejdůležitější první vlna skandinavismů, která se do staré ruštiny dostala v době založení ruské říše s příchodem Rurika a jeho družiny. Zahrnujeme alespoň v krátkosti také přesahy na obě strany do období staré ruštině předcházejícího i po ní následujícího: od fáze praslovanské přes počátky doby historické a až přibližně do konce 17. století, stručný exkurz povede tedy až do předpetrovské moskevské Rusi.

Načtneme také problematiku zprostředkování v procesu přejímání západoevropské terminologie, funkce výpůjček a jejich adaptace v domácím jazyce. Diachronně pojaté téma bude zasazeno do historického, kulturního i ekonomického kontextu areálu.

3.1.1 Dosavadní výzkum

Nejprve je nutné pojednat o nejdůležitější literatuře v rámci dosavadního výzkumu, zabývajícího se danou problematikou. Stejně jako v předešlé kapitole si neklademe za cíl podat vyčerpávající přehled veškeré literatury, která kdy byla o tématu vydána. V zájmu přehlednosti jsou do výčtu zahrnuty pouze ty práce, které považujeme za relevantní. Hlavní kritéria představuje význam příslušného díla pro další bádání, nakolik ovlivnilo ostatní badatele, kteří se s ním konfrontovali, a samozřejmě také, zda obsahová stránka souvisí s tématem práce (v případě lexika cizího původu i to, zda autor pojednává o jevech zkoumaných v disertační práci). Příspěvky, jejichž výsledky byly v následujících obdobích překonány a které vedly do slepé uličky a tedy ani nejsou důležité pro vývoj lingvistického bádání či varjažské otázky jako takové, nejsou do přehledu zahrnuty.

3.1.1.1 Germanismy ve slovanských jazycích

Ačkoli má studium germánského vlivu na slovanské jazyky poměrně dlouhou tradici, dodnes existuje jen několik prací obsáhlejšího charakteru. Nejhojněji je zastoupeno nejstarší, z části prehistorické období praslovanštiny, kterým se zabývá několik ucelených monografií.

Ze starších je třeba zmínit práci finského slavisty Valentina Kiparského¹ *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen (Všeslovanské výpůjčky z germánštiny, Kiparsky 1934)*, věnovanou vrstvě germánských výpůjček společné všem nebo většině slovanských jazyků, u kterých se tedy předpokládá přejetí ještě v praslovanské vývojové fázi. Stejným obdobím se na počátku 20. století zabýval také bulharský slavista a indoeuropeista Stefan Mladenov ve studii o starogermánských prvcích ve slovanských jazycích *Старите германски елементи в славянските езици* (Младенов 1908), rozsáhlou monografií mu věnoval také dánský slavista Adolf Stender-Petersen (Stender-Petersen 1927). Ve druhé polovině 20. století vydal pozoruhodnou práci o nejstarších slovansko-germánských vztazích běloruský lingvista Viktor V. Martynov (Мартынов 1963), který pojednává nejen vliv germánský na jazyky slovanské, ale i naopak výpůjčky z praslovanštiny v germánských jazycích. Nejnovějším příspěvkem k tématu je publikovaná dizertační práce Saskie Pronk-Tiethoffové, věnovaná germánským výpůjčkám v praslovanštině (Pronk-Tiethoff 2013). Kromě těchto prací vznikalo během 19. a zejména 20. století také nezanedbatelné množství dílčích studií.²

Pro rané výpůjčky z dialektů němčiny ve východoslovanských jazycích, pocházející z doby historické, je důležitým pramenem především Thomasova práce o starosaských (tj. dolnoněmeckých, geograficky severoněmeckých) výpůjčkách v ruštině (Thomas 1978) a Gardinerova studie o germanismech v ruštině, která pojednává výpůjčky ze středoněmeckých dialektů v pramenech z let 1550–1690 (Gardiner 1965). Rusko-germánskými jazykovými kontakty v nejstarší epoše ruských dějin se v současnosti zabývá lotyšský badatel Igors Koškins, jehož hlavní oblastí zájmů je vliv němčiny na jazyk staroruských listin severozápadního areálu Rusi (oblasti Pskova, Novgorodu, Smolensku a Polocku, viz především Кошкин 2006, Кошкин 2008 a Koškins 2010). Významné příspěvky o jazyce obchodních a právních dokumentů mezi Rusí a Hansou v poslední době publikovaly také Jekatěrina Skvajrsová a Svetlana Ferdinandová (Skvairs 1996, Сквайрс – Фердинанд 2002 aj.). Německo-pruské jazykové kontakty v rovině lexikální, zprostředkované

---

¹ Již dříve zmiňovaný V. Kiparsky pobýval v letech 1930–1932 v Praze jako stipendista Ministerstva školství a národní osvěty Československé republiky. Do svého studijního plánu na Filozofické fakultě UK zařadil všechny přednášky Oldřicha Hujera a Miloše Weingarta, kteří soustavně vyučovali historicko-srovnávací jazykozpyt a indoeuropeistiku. Prostřednictvím O. Hujera a M. Weingarta se důkladně seznámil s funkčně strukturální lingvistikou. Pod vlivem Pražského lingvistického kroužku začal zkoumat fonologii a po návratu do Finska publikoval svůj *Úvod do fonologie* (Kiparsky 1932). Hujerův a Weingartův vliv je patrný rovněž v citované monografii z roku 1934 (Kiparsky 1934). Prostřednictvím Kiparského tak pražská filologie první poloviny 20. století přispěla k řešení varjažské otázky.

² Z nejvýznamnějších je třeba uvést zejména Uhlenbeck 1893, Birnbaum 1984, Holzer 1990, Matasović 2001, Andersen 2003.

činností hansovních kupců v Pobaltí (především v Elbingu) zkoumá Ilja Lemeškin (Lemeškin 2018a; Лемешкин 2018b).

3.1.1.2 Skandinavismy ve staré ruštině

Snad žádné jiné skupině výpůjček a cizích slov v ruštině se nedostalo tolik pozornosti, zájmu a kontroverzí jako skandinavismům. O jejich existenci ve staré ruštině byl přesvědčený už německý učenec G. S. Bayer, který ve svém díle *De Varagis (O varjazích, 1729)* odvozoval jména varjažských knížat ze staroseverštiny, což podle něj představovalo důkaz pro to, že první ruskou říši založili Skandinávci (Bayer 1729: 281nn). Bayer také jako první formuloval myšlenku o skandinávském původu názvů peřejí na Dněpru u Konstantina Porfyrogenneta.¹ Peřejemi na Dněpru se dále, ve druhé polovině 18. století, zabývali švýcarský badatel a zaměstnanec Petrohradské akademie věd Frédéric Henri Strube de Pymont² a švédský profesor univerzity v Halle J. Thunman³. Ačkoli byly zaznamenány i další pokusy odvozovat některé ruské lexémy ze skandinávských jazyků,⁴ obecně v průběhu 18. století ještě nelze hovořit o lingvistickém uchopení této problematiky v pravém slova smyslu.

První zajímavější, avšak ještě ojedinělý pokus o srovnání některých ruských apelativ s jejich skandinávskými ekvivalenty se objevuje až na konci 18. století ve výkladovém slovníku ruského jazyka, který pod titulem *Словарь Академии Российской* vycházel mezi lety 1789 a 1794 jako kolektivní dílo pracovníků Petrohradské akademie věd. Některá hesla obsahují také etymologickou část. V prvním díle slovníku se autoři pokusili odvodit např. slovo *аккула* ze skandinávských jazyků, konkrétněji z norštiny a islandštiny (САР: 16).

K původu slov se hojně vyjadřoval také ruský historik N. M. Karamzin, který rovněž argumentoval existencí staroruských skandinavismů pro podporu normanistické teorie o založení Rusi, jejímž byl horlivým zastáncem: „Слова *Туунь, Вира* и прочие, которые находятся в Русской Правде, суть древние Скандинавские или Немецкие“ (Карамзин 1816: 48). Karamzin ve svém díle o ruských dějinách zmiňuje také lexém *варяг* (Карамзин 1816: 321nn., pozn. 101), a ačkoli jeho pokusy o etymologizování již nemají v dnešní době velký význam, po mnoho let hrály významnou roli ve sporu o varjagy.

---

¹ V dílech *Origines russicae* (1736) a *Geographia Russiae* (1737).

² Strube de Pymont, F. H.: *Dissertation sur les anciens Russes*. Sankt-Peterburg 1785.

³ Thunmann, J.: *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. T. 1. Leipzig 1774.

⁴ Například J. B. Scherer ve svém překladu Nestorova letopisu do němčiny z roku 1774 se pokusil vysvětlit původ staroruského lexému *судь* ze staroseverského *sund*. Viz *Nestors Russische Chronike, mit deren Fortsetzern*. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Johann Benedict Scherer. Leipzig 1774, 51, pozn. q.

V 19. století se začínají objevovat práce v duchu historicko-srovnávací jazykovědy, na ruské půdě publikované především žáky dánského filologa Rasmuse Raska, který v letech 1818–1819 pobýval v Petrohradě, kde studoval orientalistiku a ruštinu – on sám tam ovšem zase vyučoval dánštinu a skandinávskou filologii. K tamějším Raskovým žákům patřil např. I. N. Lobjko, který v roce 1821 publikoval studii *Взгляд на древнюю словесность Скандинавского севера*, v níž se zmiňuje mj. o souvislostech mezi některými ruskými a skandinávskými lexémy, mezi nimi např. *сельдь – sild*, *толковать – tolke* aj.¹ Zajímala ho však především otázka prapříbuznosti skandinávských jazyků a ruštiny, zatímco k problematice jednotlivých výpůjček se blíže nevyjadřoval.

Jakýsi průlom ve zkoumání skandinavismů v ruštině znamenala práce finského lingvisty Anderse Johana Sjögrena², který se jako první pokusil vědecky podložit svůj pokus o výklad etymologie několika staroruských výrazů, přičemž hledal jejich ekvivalenty ve staroseverských textech a srovnával je také z hlediska fonetického a sémantického.³ V téže dekádě (30. léta 19. století) se ale objevilo ultranormanistické dílo ruského skandinavisty S. K. Sabinina, který se ve své stati *О происхождении наименований: Боярин и Болярин* (Сабинин 1837) pokusil odvodit ze staroseverštiny původ nejen Sjögrenem zmíněných lexémů a hrstky dalších staroruských slov jako *зридин*, *ти(в)ун* aj., ale vlastně většiny slovní zásoby ruštiny, kterou považoval za produkt skandinávsko-ruských vztahů. Hledal shody i ve skandinávské a ruské gramatice (srovnával konjugace některých sloves – např. isl. *tuni* a rus. *быти*) a v písmu, přičemž se snažil názorně ukázat podobnosti mezi grafickou stránkou skandinávské runové abecedy a ruské alfabety („Руны“ a „Славянскія буквы“, Сабинин 1837: 71nn). Ke skandinavismům v ruštině se vyjadřoval i český badatel Pavel Josef Šafařík, podle něhož kontakty východoslovanských kmenů a Skandinávců sahají už do 6. století a s nimi začaly do ruštiny pronikat i severogermánské lexikální vlivy (Šafařík 1837: 353nn.). Hledal

---

¹ „В исландском не трудно найти слова, сходныя с Рускими: sami, sama, samo сам, сама, само, dōma думать, gáta гадать, vōtt-ur вещь, brynja броня, sina (выг. сена) сено, kōstr костер, sild сельдь, silki шелк, lip-г лепый, dímma тьма, dímnr темный, ella или и пр. В датском и шведском еще их более, напр. mögkne меркнуть, syl шило, tolke толковать, löger лекарь, dögn (выгов. дейнь) день, сутки, barn грудь (бармы) Huus-bonde Господин (Huus дом, bonde хозяин) и пр. Другие русские слова, встречающиеся и в немецком, всегда ближе к исландскому напр. göd ряд, Reihe; meri мерин, mähe; mjolk молоко, Milch; mjod мед, meth, mölg моль motte и проч.“ (Лобойко 1821: 247, v poznámce).

² V ruskojazyčných publikacích jako Андрей Михайлович Шёгрен.

³ Jednalo se o staroruský výraz *луда*, označující „svrchní plášť“, a o lexém *ском* s významem „peníze, suma“. Oba lexémy excerpoval autor z *Nestorova letopisu* (Sjögren 1834 a Sjögren 1833: 46nn. a 88n., pozn. 83). Viz také Vasmer 1955 II: 66 a 649.

původ mj. lexémů *тиун* a *ябедник*, uvažoval ale také o možnosti vlivu slovanských jazyků na jazyky skandinávské.¹ Několik úvah věnoval i názvům peřejí na Dněpru (Šafařík 1837: 559nn).

Argumentaci existencí skandinavismů za účelem podložení normanistické teorie o vzniku první ruské říše ve svých studiích používal také historik a archeolog německo-ruského původu E. Kunik. Jeho historiografické dílo obsahuje rozsáhlé pasáže s pokusy o výklad etymologie slov *варяг* (Kunik I 1844: 1nn.) a *русь* (Kunik I 1844: 48nn.), autor mimo ně zmiňuje i některé další lexémy (např. *шелк* odvozuje ze šv. *silke*, Kunik I 1844: 126). Několik zajímavých (ač ve většině případů chybných) příspěvků k etymologii některých skandinavismů ve staré ruštině se objevilo také v díle dalšího německého historika, působícího na Petrohradské akademii věd, J. Ph. Kruga: *гридь, тиун, шнека, вира* a další (Krug 1848). Také ruský historik M. P. Pogodin argumentoval množstvím skandinávských výpůjček ve staroruských textech pro podepření své teorie o skandinávském původu Rusí. V díle *Исследования, замечания и лекции о русской истории* (Погодин 1846) etymologizoval velmi často, pojednával rozsáhle mj. o skandinávských výpůjčkách v *Ruské pravdě*, jako např. *русин, гридин, тиун, ябедник, мечник* atd. (Погодин I 1846: 232–260).

Do opozice etymologizujícím historikům se postavil přední ruský filolog a slavista, autor staroruského slovníku I. I. Srezněvskij v přednáškách posléze publikovaných pod titulem *Мысли об истории русского языка* (Срезневский 1850). Jeho práce obsahuje mj. rozbor v té době diskutovaných (a v řadě případů domnělých) skandinavismů a germanismů v ruštině. Srezněvskij se zabývá slovní zásobou ruštiny v návaznosti na myšlenku, že je nutné pojmout obor filologie ve smyslu jazykovědy do zkoumání starších dějin (Срезневский 1850: 129). Autorovo stanovisko je ovšem také silně ideologicky zabarvené, i k této práci je proto třeba přistupovat s opatrností. Srezněvskij až na několik výjimek prohlašuje „takzvaná skandinávská slova“ buďto za čistě ruská z období před příchodem varjagů (a podle něj tudíž náležející všem Slovanům), anebo považuje jejich původ za přinejmenším pochybný (Срезневский 1850: 131). Přišel však s přínosnou myšlenkou, že skandinávská slova nemusela být ruštinou přejímána přímo, ale mohla do jazyka proniknout prostřednictvím jiných jazyků (Срезневский 1850: 123).

---

¹ „Slůvko *naw* (anima mortui, spectrum) vyskytá se již v neystarších písemných pramenech nejen Rusův ale i Bulharův, okolo l. 500 z dalekého seweru dolů na Dunag sestaupiwšjch, na důkaz, že tito sobě již před 6tým stol. we staré vlasti své osobili a odtamtud přinesli. Naproti tomu slowanské *trg* (torg) a *sraka* (serkr) čte se již w Eddě. Totěž i o giných platj. Z čehož patmo, že obměna tato slow a tudyž i wespolné obcowánj Skandinawcůw, Slowanůw a Alanůw na seweru do staršj doby patj, nežli gest stěhowánj Slovanů w 6tém stol. do kragin polednjch, anebo složenj zpěwů w Eddě obsažených“ (Šafařík 1837: 356).

Z lingvistického hlediska zajímavější a přínosnější jsou některé příspěvky do etymologického dodatku *Материалы для сравнительного и объяснительного словаря русского языка и других славянских наречий* (Срезневский 1858) k prvnímu ruskému dialektologickému slovníku *Опыт областного великорусского словаря* (1852 v Petrohradě). Mezi redaktory těchto čtyř svazků se objevil mimo jiné opět Srezněvskij. Lingvisticky přínosné jsou připojené studie A. J. Sjögrena (Шеррен 1852) a zejména ugrofinisty J. K. Grota (Грот 1852), který se ve svém pojednání zabýval komparací některých ruských slov se skandinávskými a usuzoval na cca 40 skandinavismů v ruštině, mezi nimiž byly výrazy jako *скея*, *шняка* aj. Třetí z příspěvatelů, S. K. Sabinin, ve svém příspěvku poprvé zmiňuje souvislost rus. *треска* se stsev. *þorskr* / šv. *torsk* (Сабинин 1854: 129–170).

Teprve v souvislosti s rozvojem historicko-srovnávací disciplíny se po polovině 19. století začaly objevovat erudovanější studie a hloubkové analýzy původu slovní zásoby a etymologické slovníky. Skandinavismy byly ovšem pojednávány i v klasických syntetizujících pracích o slovanských jazycích: např. roku 1867 vyšla ve Vídni práce *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen (Cizí slova ve slovanských jazycích)* rakouského filologa slovinského původu France Miklošiče (Miklosich 1867: 73–140), z dnešní perspektivy jsou však některé autorovy výklady (co se týče skandinavismů) již zastaralé. Totéž platí i pro Miklošičův etymologický slovník *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* (Miklosich 1886). Zajímavé jsou také některé poznámky českého slavisty Antonína Matzenauera v pojednání *Cizí slova ve slovanských řečech* (Matzenauer 1870), v němž uvádí mj. přehled jazyků, jež ovlivnily slovní zásobu ruštiny, a jako příklady skandinavismů zmiňuje lexémy *ябедник* a *гридин*. Zároveň poznamenává, že celkový vliv skandinávských jazyků na ruštinu byl zanedbatelný (Matzenauer 1870: 3).

Kolem poloviny 19. století přišla silná vlna antinormanismu, kterou svým dílem rozpoutal S. A. Geděonov. Na jednu stranu vykazují teoretické zásady Geděonovovy kritiky normanistických autorů poměrně zdravý odstup: „К словам, долженствующим обнаружить влияние норманского языка на русский вследствие призвания варяжских князей, норманская школа в праве отнести только такие, которые, являя все признаки норманства, с одной стороны, не встречаются у прочих славянских народов, а с другой, не могут быть легко и непринужденно объяснены из славянских этимологий. Конечно, эти правила не совсем согласны с лингвистическими законами, которыми руководствуются поборники скандинавизма“ (Гедеонов 2005: 70). Autorovy vlastní pokusy o výklady etymologie již ale zdaleka tak silné nejsou a v praxi za svým vlastním stanoviskem dosti zaostává. S Geděonovým dílem polemizovala práce dánského filologa

a orientalisty V. Thomsena *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, jenž si vytyčil za cíl dokázat švédský původ zakladatelů Rusi (Thomsen 1876). Sám však sestavil nakonec seznam pouhých 14 slov: *гридь, кнут, колбяг, костёр, луда, скот, стул, стяг, суд, тиун, шнека, ябедник, якорь, яск* (ve většině případů se jedná o staroruskou slovní zásobu) (Thomsen 1882: 111nn.), u nichž se mu podle jeho názoru podařilo doložit „nesporný původ od skandinávských varjagů“. Obšírně pojednává o původu názvů *русь* a *варяг*, které rovněž označuje jako skandinavismy (Thomsen 1882: 80nn. a 97nn.), značnou pozornost věnuje i staroruským osobním jménům (Thomsen 1882: 114–130). Thomsen zasvětil této problematice většinu svého vědeckého působení a během svého života vydával postupně další verze tohoto pojednání v různých jazycích, které vycházely pokaždé v přepracovaném znění, doplněném o další poznatky.¹ V poslední, dánské jazykové verzi *Det russiske Riges Grundlæggelse ved Nordboerne* (1919) reviduje seznam staroruských skandinavismů (*артуз, берковец, голбец, гридь, кербрь, кнут, кодол, костёр, крюк, скот, стод, тиун, хват, шнека, якорь, ярус, яск*) a uvádí navíc i seznam staroruských osobních jmen skandinávského původu, přičemž u každého z nich zkoumá hláskové responze (tj. reflexe skandinávských hlásek v ruštině) (Thomsen 1919: 389–414). Díky tomuto doplnění se dánská verze Thomsenova díla stala jedním ze základních pilířů pro další vědecké zkoumání skandinavismů v ruštině (Thörnqvist 1948: 20).

Z literatury do konce 19. století stojí za pozornost ještě práce *Slaviska lánord från nordiska språk (Slovanské výpůjčky ze severských jazyků*, 1882) švédského lingvisty Fredrika Tamma. Zkoumá cizí lexikum v ruštině v souvislosti s fonologickými změnami, které charakterizují vývoj východoslovanských, skandinávských i dalších (zejména germánských) jazyků, a případné další přejímání této části slovní zásoby do ostatních slovanských jazyků, potažmo také do jazyků baltských. Kromě toho se zabýval i vlivy norštiny na nejsevernější ruské dialekty. Mezi lexémy s vysokou pravděpodobností skandinávského původu uvádí *берковец, буда, гридь, ери, карити, кербрь, кина, костер, крюк, ляга, ретязь, сайда, сельдь, скат, скирд, спуд, стяг, стод, тиунъ, треска, хват, шнека, яск* (cit. podle Thörnqvist 1948: 15). Tuto studii vydal Tamm původně pouze jako doplnění k rozsáhlejšímu diachronnímu pojednání o slovní zásobě švédštiny, v němž se věnuje mj. také slovanským a baltským prvkům ve švédštině *Svenska ord belysta genom slaviska och baltiska språken (Švédská slova ve světle slovanských a baltských jazyků*, 1881). Je třeba zmínit také studii

---

¹ Po anglickém následovalo německé vydání: *Ursprung des russischen Staates* (Gotha 1879), poté ruská verze *Начало русского государства* (Москва 1891) a nakonec přepracované vydání v dánštině: *Det russiske Riges Grundlæggelse ved Nordboerne* (København 1919).

německého indologa a ugrofinisty Leopolda von Schroedera *Indogermanisches Wehrgeld* (*Indoevropské Wehrgeld*) (Schroeder 1893), v níž doložil indoevropský původ lexému *vupa*, který byl předchozími badateli (a ještě v dnešní době někdy bývá) často posuzován jako výpůjčka ze severogermánských jazyků. Důležité jsou i práce předního finského lingvisty a slavisty Jooseppihho Julia Mikkoly, mezi nimi především disertace *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen* (*Kontakty západofinských a slovanských jazyků*), v níž zkoumá skandinávské výpůjčky v ruštině, které odtud dále přešly do finštiny, a uvádí rovněž jiné skandinavismy (mezi nimi je např. *берковец, голбец, кербь, ябетник*) a některá jména staroruských knížat (Mikkola 1893–1895). Později publikoval studii o slavismech v severských jazycích *Bidrag till belysning av slaviska lånord i nordiska språk* (*Příspěvek k osvětlení slovanských výpůjček v severských jazycích*) (Mikkola 1903). Mezi nimi uvádí také lexémy *tolk, torg* a *stolpe*, u kterých zvažuje i možnost přejetí z „vymřelých záposlovanských jazyků, kterými se hovořilo na pobřeží Baltského moře“, z nichž konkrétně v této souvislosti uvádí „jazyk Vendů“ (Mikkola 1903: 331). Zajímavý příspěvek k etymologii lexému *сорок* publikoval přední dánský lingvista a indoeuropeista Holger Pedersen, který ho ve stati *Armenisch und die Nachbarsprachen* (*Arménština a sousední jazyky*) (Pedersen 1906) spojuje se staroseverským *serkr*, přičemž ruský ekvivalent považuje za původní a severogermánský za výpůjčku z východoslovanských jazyků.

Opravy se dočkaly etymologie některých ruských slov dříve považovaných za skandinavismy (*костер, ярус, ковер*) v etymologickém slovníku Ericha Berneker (Berneker 1908–1913). Také Mladenov (Младенов 1908) zmiňuje některé skandinavismy v ruštině, do hloubky se jim však nevěnuje a odkazuje především na výsledky bádání Fredrika Tamma (viz výše). Finský skandinavista Knut Hugo Pipping publikoval roku 1911 velmi zajímavé postřehy k názvům prahů na Dněpru (Pipping 1910–1911). Neméně zajímavé dílo o varjažských památkách v ruském hrdinském eposu vydal slavista a skandinavista polského původu Stanislaw Rożniecki, který se zabýval ruskými bylinami a folklórem dochovaným v oblasti Bílého moře, v němž našel řadu starobylých výpůjček ze severogermánských jazyků (Rożniecki 1914). Reakce na jeho práci na sebe nechala tentokrát dlouho čekat, kritiku některých závěrů Rożnieckého a další postřehy na toto téma zveřejnil až Stender-Petersen v páté části svých *Etudes varègues* (1946).¹

---

¹ Jednotlivé části vycházely postupně v letech 1940–1946 v časopise *Classica et mediaevalia*. Zmiňovaná pátá část vyšla v: Stender-Petersen, A.: *Etudes Varègues V. Classica et Mediaevalia. Revue Danoise de Philologie et d'Historie* 8, 1946, 121–138.

K přelomovým pracím počátku 20. století bezpochyby patří studie *Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter (Litevsko-běloruské vztahy a jejich stáří)*, kterou roku 1924 publikoval litevský badatel K. Būga (Būga 1925). Obsahuje důležité poznámky k chronologii a fonologii starých skandinavismů v ruštině, a to především k výrazu *бѣрковѣ (*берковец*), které odvozuje od *Бѣрка* (*Birka, Birca* u Adama Brémského), dále se zabývá také slovy *варяг, суд, пуд*. Analyzuje i varjažská jména mužů z Olegovy družiny, staroruských knížat aj. Významné jsou také práce norského slavisty Olafa Brocha, mezi nimi zejména studie *Russenorsk* (Broch 1927) o pidžinu, jímž se mezi sebou dorozumívali ruští a norští obchodníci v severním Norsku a severozápadním Rusku (poloostrov Kola a okolí). Studie obsahuje analýzu adaptace norských fonémů do ruštiny a naopak, autor uvažuje také o přejímání části slovní zásoby (zejména názvů mořských ryb) nikoli přímo z norštiny do ruštiny, ale zprostředkovaně sámskými jazyky.

Knut Knutsson publikoval roku 1929 práci *Die germanischen Lehnwörter im Slavischen vom Typus buky (Germánské výpůjčky typu buky ve slovanštině)* (Knutsson 1929), v níž kromě gótských výpůjček ve slovanských jazycích pojednává také některé skandinavismy a jejich etymologii (mezi nimi zvažuje skandinávský původ u lexémů *бородок, келеп, колоб, колок*). V článku o *Zur Etymologie von slav. vitędzь (O etymologii slov. vitędzь)* (Knutsson 1930) přehodnocuje v té době již tradiční a přijímaný výklad původu slova *vítěz* ze staroseverského *viking* a posouvá chronologii z dříve postulovaného 6.–7. století až mezi roky 700–900. Významný je také článek Elisabeth Marie Meyerové *Einige nordgermanische Lehnwörter im Russischen (Některé severogermánské výpůjčky v ruštině)*, který rozebírá lexémy *ворвань, беть* a *скея* a rozšiřuje tak arzenál ruských skandinavismů o další materiál (Meyer 1929).

Zásadní prací první poloviny 20. století je disertace Louise Wanstratové *Beiträge zur Charakteristik des russischen Wortschatzes (Příspěvky k charakteristice ruské slovní zásoby)*, která představuje početní rozšíření skandinavismů v ruštině o další dialektální výrazy. Uvádí lexémy *акула, артуг, аск/яск, бат, берковьск, беть, битис/битезь, бобыль, брудга, буса, ворвань, выть, голбец, гридь, кербь/кернь/кирнь, кипа, клеймо, кнут, кодола/кодол, корзина, кортель/кортел, костер, краги, крюк, ларь, луда, напарье, нарва, нары, пуд, сиг, скея, скирбь, сорок, стул, стяг, тиун/тивун, шелк, шелюга, шнека/шняка, шолньши, шьгла, щи, ябедник, якорь, ярус, яшел* (Wanstrat 1933).

Některých slov považovaných za skandinavismy se dotýká také Kiparsky (Kiparsky 1934). Na tomto místě je potřeba zmínit především jeho výklad etymologie rus. *сорочка* (strus. *сорочица, сорочька* „košile“), u níž se snaží dokázat jihoslovanský původ (Kiparsky 1934: 99n.). Kiparsky později publikoval krátké pojednání o starších skandinavismech v ruštině

ve své *Russische historische Grammatik (Historická mluvnice ruštiny)* (Kiparsky 1975), avšak pouze sumarizoval a komentoval závěry, k nimž již dříve došly L. Wanstratová a C. Thörnqvistová (viz dále), aniž by připojil vlastní výzkum.

Významným přínosem pro zkoumání skandinavismů nejen ve staré ruštině, ale i v moderním ruském jazyce a ruských dialektech jsou práce švédské slavistky Clary Thörnqvistové. Publikovala několik dílčích studií a v roce 1948 také obsáhlejší monografii (disertaci) *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen (Studie o severských výpůjčkách v ruštině)*, v níž rozpracovává řadu skandinavismů z různých období ruského jazyka a také výrazy, které vystopovala v severoruských dialektech (Thörnqvist 1930, Thörnqvist 1931 a Thörnqvist 1948). Řadu z nich však ponechala otevřenou pro další bádání a v mnoha dalších případech je její práce plná neskryvaného váhání.

Rozsáhlou lingvistickou publikací o skandinávsko-slovanských názvech přejeří na Dněpru u Konstantina Porfyrogenneta *Dneprfossernes nordisk-slaviske navne (Seversko-slovanská jména dněperských přejeří)* vydal v roce 1947 švédský slavista a žurnalista Anton Karlgren (Karlgrén 1947), jenž zároveň podává dobrý přehled dosavadního bádání k tématu. Práce se obšírně věnuje sémantické stránce těchto starobyklých pojmenování, reviduje překlady názvů a jejich významy.

Původu etnonyma *Rus* se doposud nejobšírněji věnoval antinormanista Stender-Petersen, který ji rozpracoval v pojednání *Russian Studies* (Stender-Petersen 1956). Skandinávské prvky ve staré ruštině z hlediska literárního a zčásti i jazykovědného (především v oblasti proprií) sumarizoval germanista a slavista Julius Forssman v pojednání *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung (Skandinávské stopy ve staroruském jazyce a poezii)* (Forssman 1967).

V posledních dvou desetiletích se objevily pouze dvě obsáhlejší práce, nabízející lingvistický pohled na ranou historii Rusi a problematiku lexika severogermánského původu. První z nich, monografie amerického slavisty Bohdana Strumiňského *Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries)* (Strumiński 1996) se snaží plošně zmapovat jazykové kontakty východních Slovanů se Severany a Ugrofiny v pobaltském areálu v období od 9. přibližně do poloviny 11. století z hlediska etymologie a onomastiky. Zajímavá je tím, že Strumiński vcelku důsledně uplatňuje oboustranný pohled, takže nepojednává pouze o skandinavismech ve východoslovanských jazycích, ale snaží se popsat také reflexi slovanských elementů v jazycích skandinávských. Druhá z nich je útlá publikace *Nordgermanisch-ostslavishe Sprachkontakte in der Kiever Rus' bis zum Tode Jaroslavs des Weisen (Severogermánsko-východoslovanské jazykové kontakty v kyjevské Rusi*

do smrti Jaroslava Moudrého, Sitzmann 2003) vídeňského slavisty a skandinavisty Alexandra Sitzmanna. Sitzmannova práce stejně jako publikace Strumiňského pojednává jazykové kontakty Rusí a Skandinávie v rovině lexikální z obou stran, zároveň se snaží částečně korigovat některé mylné a ukvapené závěry Strumiňského, v celku však více méně shrnuje výsledky předchozích badatelů, přičemž vlastní analýze věnuje jen poměrně málo prostoru (ta se zaměřuje na názvy Dněperských peřejí u Konstantina Porfyrogenneta).

3.1.1.3 Literatura o jazyce staroruských právních dokumentů

Studii, které by se do hloubky zabývaly skandinávskými prvky v jazyce staroruských právních dokumentů, je velice málo, přestože se jedná o jedno z ústředních témat, hrající významnou roli ve sporu o varjagy (Birnbaum 1974: 234). O objasnění otázky přítomnosti a kvantity skandinávských komponentů se pokoušelo již mnoho generací badatelů, ale nebyla dosud uspokojivě vyřešena, ani pojednána vyčerpávajícím způsobem. Literatura vážící se k tomuto kontroverznímu tématu je velice různorodá jak z hlediska postulovaných tezí, tak co do vědecké kvality, a obvykle se omezuje na nepříliš dobře podložená konstatování a výčty bez tolik potřebné analýzy. Ačkoli staroruské a skandinávské středověké právo srovnával už N. M. Karamzin,¹ v této části budou zařazeny spíše novější práce od filologů-lingvistů, které jsou pro tuto problematiku relevantní, přičemž hlavními kritérii relevantnosti je opět především celkový přínos nových poznatků a (nebo) vliv na další badatele. Práce většiny sovětských lingvistů a historiků práva zmiňovány nebudou, neboť z ideologických důvodů zcela odmítají podíl či působení skandinávských předloh na staroruské památky. Například S. V. Juškov byl tak radikální odpůrce, že odmítal připustit možnost proniknutí jakýchkoli cizích prvků do staroruské kultury – nejen skandinávských a germánských, ale i byzantských nebo římských.²

---

¹ *Ruskou pravdu* porovnával se středověkými skandinávskými zákoníky především po obsahové stránce (viz Karamzin 1988: 26nn.). Po jazykové stránce pouze uvažuje o souvislosti staroruského pojmu *vupa* s germánským *Wehrgeld* (Karamzin 1988: 27). Karamzin porovnával také smlouvy Olega a Igora s Byzancí se skandinávskými zákoníky, a to z výrazně normanistické pozice: „Варяги принесли с собою общие гражданские законы в Россию, известные нам по договорам великих князей с греками, и во всем согласные с древними законами скандинавскими. Например: и в тех и других было уставлено, что родственник убиенного имел право лишить жизни убийцу; что гражданин мог умертвить вора, который не захотел бы добровольно отдаться ему в руки; что за каждый удар мечем, копием или другим орудием, надлежало платить денежную пеню. Сии первые законы нашего отечества, еще древнейшие Ярославовых, делают честь веку и народному характеру, будучи основаны на доверенности к клятвам, следственно к совести людей, и на справедливости“ (Karamzin 1988: 145).

² Viz např. kapitola „Критика взглядов об иноземном праве как источнике Русской Правды“ (Юшков 2002: 352nn.).

Většina dosavadní literatury se zabývá staroruskými skandinavismy pouze v rovině lexikální, což platí i pro zkoumání právních textů. O skandinavismech ve slovní zásobě *Ruské pravdy* pojednávají vedle výše uvedených prací L. Wanstratové a C. Thörnqvistové také kratší úseky v některých příručkách ke studiu těchto právních památek. Na přítomnost skandinávských prvků v *Ruské pravdě* upozorňují i někteří ruští, potažmo sovětsí autoři, jako je E. F. Karskij (Карский 1930: 3n.) nebo S. P. Obnorskij (Обнорский 1960: 143). Z modernějších, poválečných etymologických slovníků lze najít nejvíce údajů v jednotlivých heslech etymologického slovníku Maxe Vasmera (Vasmer 1953–1958). Novější slovníky jsou většinou méně podrobné a zhusta pouze reprodukuji Vasmerovy výsledky.

Několik autorů se pokusilo zkoumat jazyk *Ruské pravdy* také z jiné perspektivy než výhradně lexikální. Jejich práce jsou však založené především na úvahách o obchodních a politických vztazích staré Rusi a Skandinávie, přičemž lingvistická stránka není dostatečně rozpracovaná, a nebo jsou tyto pokusy z jazykovědného hlediska spíše slabší. První zmíněné platí pro značně nesystematickou monografii švédského historika práva Axela Norrbacka *Rusernas rätt och de svenska landskapslagarna (Právo Rusů a švédské zákoníky)* (Norrback 1943), druhé pro studii švédského lingvisty Natanaela Beckmana *Jaroslavs rätt och de svenska landskapslagarna (Jaroslavovo právo a švédské zákoníky)* (Beckman 1912), jemuž bývá vytýkána nedostatečná znalost staré ruštiny (Birnbaum 1974: 236). Aliterací ve staroruských literárních památkách se zabýval Dmytro Čyževskij, který navrhoval vysvětlit její výskyt pomocí skandinávského vlivu, avšak tato teorie není u něj dostatečně podložena výzkumem, právní texty pak zcela vynechává.¹ Zajímavý, avšak stručný příspěvek k jazyku *Ruské pravdy* o možných styčných bodech se skandinávskými zákoníky publikoval americký slavista a historik Henrik Birnbaum (*On Old Russian and Old Scandinavian Legal Language: The Russkaja pravda and medieval Russian Law*).² Jeho studie patří k inspiračním zdrojům této práce.

3.1.1.4 Obtíže spojené s prací s dosavadní literaturou

Dá se říci, že ačkoli bylo o tématu napsáno velké, až nepřehledné množství textů nejrůznější kvality, problematika výpůjček z germánských jazyků ve staré ruštině a pozdějších

---

¹ Viz zejména Čiževskij 1949: 125–130. Viz také jeho dějiny staroruské literatury, kde je skandinávským prvkům věnována samostatná kapitola a dále některé oddíly k jednotlivým památkám (Tschizewskij 1948: 48–62, 182nn. a 343nn.).

² Birnbaum 1974. Studie byla poprvé publikována roku 1962 (Birnbaum, H.: *On Old Russian and Old Scandinavian Legal Language. Some Comparative Notes on Style and Syntax. Scando-Slavica* 8 [1962], 115–140).

východoslovanských jazycích byla systematicky zpracovávána až od konce 19. století. V předchozím období vznikaly práce většího rozsahu spíše výjimečně, rámcově se jednalo ponejvíce o dílčí studie nebo kapitoly spíše menšího objemu v příručkách o vývoji a historické mluvnici (téměř výlučně) ruského jazyka. Naprostá většina z nich je poznamenána ideologií (viz kapitola o sporu o Varjagy, s. 29nn.) a zaujatým patriotismem, nezřídka až nacionalismem a šovinismem (jak slovansko-ruským, tak germánským), což do značné míry ztěžuje práci s touto literaturou a nutí ke zvýšené obezřetnosti. Texty jsou často inkonsekventní a velmi subjektivně zabarvené, autoři v nich bez zdůvodnění a podložení či odkazování, co z čeho odvodili, jednoduše postulují svůj názor, co je (v případě skandinávských či německých autorů) nebo co není (nejčastěji u jejich ruských potažmo sovětských protějšků) výpůjčka nebo naopak domácí lexém. Na tyto nedostatky poukazoval již roku 1934 Kiparsky a jeho slova jsou v zásadě platná i dnes: „Samotná nedůslednost, s níž se hned to a hned zas jiné slovo považuje za vypůjčené a jiná se prohlašují za domácí, nám ukazuje, že zde badatelé postupují nanejvýš subjektivně.“¹

I přes rozvoj historicko-srovnávací jazykovědy jako samostatného oboru během 19. století se diachronní jazykověda se zaměřením na skandinávsko-východoslovanský areál vyvíjela velmi pomalu a neochotně. Je nanejvýš pravděpodobné, že na tuto situaci měl nejvýraznější vliv právě faktor ideologický, lingvistika totiž ve sporu o varjagy až téměř do konce 19. století hrála roli pouze pomocné vědy, která měla především přinášet vhodné argumenty, ale dlouho nebyla v této oblasti systematicky pěstována. Argumenty se jednoduše přizpůsobovaly předem prohlášené koncepci a tomu, zda byl příslušný badatel zastáncem normanské teorie, nebo se ji naopak snažil vyvrátit či alespoň zpochybnit. Ačkoli antinormanisté vytýkají zastáncům normanské teorie, že se při určování příbuznosti slov řídí jejich náhodnou zvukovou podobou, a to jen proto, aby našli dostatek podpůrného materiálu pro svou teorii, je třeba zdůraznit, že těchto chyb se běžně dopouštěli a stále dopouštějí i antinormanisté.

Mezi badateli panovala velká nejasnost a nejistota už jen při výběru relevantní části slovní zásoby, o níž by se mělo diskutovat. V 19. století byly pravidelně směřovány skandinavismy se staršími slovanskými germanismy (např. *князь*, *стерляг*), přičemž se obvykle nerozlišovalo ani mezi různými časovými vrstvami, či v případě novějších výpůjček mezi varietami staré a střední němčiny. Tento problém přetrvává až dodnes, pravděpodobně právě z toho důvodu, že je velice obtížné se v dosavadní literatuře už jen vzhledem k jejímu

---

¹ „Schon die Inkonsequenz, mit der man bald das eine, bald das andere Wort für entlehnt hält und die anderen für einheimisch erklärt, zeigt uns, dass die Forscher hier äusserst subjektiv verfahren“ (Kiparsky 1934: 105).

množství zorientovat a autoři nezdědka jednoduše opisují některý zvolený sekundární zdroj bez ověření, zda nebyly publikovány aktuálnější informace.¹ Zejména pro publikace 19. století je charakteristické, že se v diskutovaném lexiku v hojně míře objevují indoeuropeismy (např. *гость, люди*), latinismy, potažmo grecismy (jako je *якорь*), slova původu církevněslovanského (*град*) aj. Také tato část slovní zásoby byla pak v souvislosti s ideologickou inklinací autora podle potřeby poslovanšťována, či naopak germanizována. Ze strany antinormanistů lze tento postup interpretovat jako reakci proti normanistické tradici, která ve své vyhraněné podobě znamenala silnou germanizaci ruské historie, počátků ruské státnosti i slovní zásoby staroruských literárních památek – a germánský element zahrnoval i severogermánská (skandinávská) etnika. Obrana proti tomu však přinášela opačný extrém. Boj antinormanistů proti „poněmčování“ byl skutečně důsledný: například Geděonov tvrdil, že všeslovanské, a podle něj tudíž čistě slovanské jsou i staré germánské výpůjčky z praslovanského období typu *князь, пенязь* apod., jež měli podle jeho mínění naopak převzít Germáni od Slovanů (Гедеонов 2005: 70n.). Také třeba jméno *Karel* byl ochoten považovat raději za turcismus, než aby připustil jeho germánský původ (Гедеонов 2005: 229).

O analýzu starší vrstvy východoslovanského a zejména ruského lexika se v tomto období snažili především historici, jejichž způsobilost v oblasti historické a srovnávací lingvistiky nedosahovala potřebné úrovně. Při pokusech o určení původu apelativ i vlastních jmen se často dopouštěli naivní, lidové etymologie. Přestože se jedná o díla již dávno překonaná a poplatná době, v pozdějších obdobích a nezdědka i v současnosti se k nim jiní autoři vrací, buďto z toho důvodu, že nejsou dostatečně obeznámeni s ideologickými vrstvami sporu o varjagy a vycházejí z výsledků bádání starších autorit v oboru, a nebo se (nejčastěji v případě spíše populárně-historických textů od povětšinou filologicky nevzdělaných ruských autorů) k některé ze stran sporu přimykají.

Ani v případě zběhlých lingvistů ovšem nebyla situace dlouho nijak objektivní. Pro autory představovalo jedno ze základních kritérií, zda slovo znají ostatní slovanské jazyky (případně alespoň některé z nich). Také například Srezněvskij sice připouštěl existenci skandinávského elementu ve varjazích, při hodnocení slovní zásoby byl však velmi radikální; podle jeho názoru to neopravňuje badatele k tomu, aby tolik slov „evidentně ruského původu“ považovali za skandinavismy a výsledek vlivu severogermánských jazyků na ruštinu. O jeho

---

¹ V současnosti to lze ilustrovat kupříkladu na *Krátkém slovníku jazykových kontaktů*, který takovému nedostatku obsahuje: „Скандинавские заимствования — заимствованные слова из древних и современных шведского, норвежского и исландского языков. В русском языке это следующие: акула, варяги, викинг, гридь, гридня, кина, князь, кофта, кнут (ср. англ. knot «узел»), крюк, ларь, сельдь, слалом, тиун, ябеда, ящик“ (Панькин – Филиппов 2011: 119).

a Geděonovovy práce se ve 20. století opírali sovětští filologové, kteří psali o staroruských literárních památkách a jejich vztahu ke skandinavismům (např. Juškov, Grekov aj.).

3.1.2 Lexikální germanismy ve staré a střední ruštině

Výpůjček z germánských jazyků ve staré ruštině celkově nebylo dochováno mnoho. Jejich největší příliv do východoslovanského a hlavně ruského jazykového prostředí nastal až mnohem později, v petrovském období (zhruba od začátku 18. století). Byl jedním z důsledků reformy cara Petra I. a jeho snahy o modernizaci Ruska a jeho větší otevření Evropě. Do té doby byly kontakty Rusi s cizinci omezené a v moskevském období ani nebyly příliš žádoucí, takže do jazyka pronikalo západní (kterým je míněno obecněji evropské) lexikum jen zřídka. To malé množství, jež se přesto do ruštiny dostalo, bylo navíc ve většině případů přejato nepřímou, prostřednictvím polštiny či ruténštiny, které byly nejčastějšími zprostředkovateli evropského lexika a vůči západním vlivům nebyly tak konzervativní jako jazyk ruské říše.

Všeobecně lze konstatovat, že vývoj slovní zásoby je úzce spojen s civilizačním vývojem. Lexikum přejaté východoslovanskými jazyky z germánských zrcadlí především materiální aspekty vlivu evropské kultury, zvláště přejímání inovací v oblasti obchodu a technologií (z nich nejčastěji těch vojenských nebo jinak spojených s výrobou pro válečný průmysl).

3.1.2.1 Nejstarší vrstva: praslovanské výpůjčky z pragermánštiny a starogermánských dialektů

Stanovení počátků kontaktů Slovanů s Germány je problematické, úzce totiž souvisí s lokalizací předpokládané pravlasti jak slovanských (potažmo baltoslovanských), tak germánských kmenů, a s možností alespoň přibližného stanovení času i směru migrací těchto kmenů po evropském kontinentu v době předhistorické. Období, kdy byly kontakty mezi slovanskými a germánskými kmeny výraznější, se proto pouze odhaduje, a to od zhruba 3. století před naším letopočtem. Z jazykového hlediska pak vztahy mezi germánskými a slovanskými jazyky nelze klást před první hláskový posun, tedy kolem r. 500 před naším letopočtem (Kiparsky 1934: 168).

Až do prvních dekad 20. století se všeobecně předpokládalo, že nejstarší vrstva slovanských výpůjček z germánských jazyků pochází z góštiny (tak např. také u P. J. Šafaříka nebo F. Miklošiče), z toho prostého důvodu, že se jedná o nejstarší známý germánský jazyk dochovaný v písemné podobě (kromě malého množství runových nápisů je k dispozici *Wulfilova Bible* – kopie překladu Bible do góštiny ze 4. století). To se zároveň hodilo

i geograficky, neboť to odpovídalo hned několika různým teoriím o lokalizaci pravlasti Slovanů. Gótové podle historických pramenů sídlili ve čtyřech oblastech: v dnešním severním Polsku (v 1. a 2. století), v oblasti severně od Černého moře (ve 3. a 4. století), ve střední a východní Evropě (v hunském období), a v západní Evropě (po pádu Římské říše) (Heather 2002: 7).

Na skutečnost, že ve slovanských jazycích existují ještě starší germánské výpůjčky, totiž z pragermánštiny (někdy též označované jako protogermánské, německy Urgermanisch), poukázal poprvé až Stender-Petersen (Stender-Petersen 1927). K nejstarším pragermánským výpůjčkám ve slovanských jazycích patří např. **chьlmъ* (< **chulma-* „chlum“, rus./ukr. холм) (Kiparsky 1934: 179n.), dobře známé *кѣнѣд'ѣъ* (< *kuniŋgaz*, srov. čes. *kníže*, *kněz* nebo rus./ukr. князь) (Kiparsky 1934: 181n.; Pronk-Tiethoff 2013: 134nn.) nebo např. **glazъ* (< *glāza-*, srov. rus. глаз) (Kiparsky 1934: 172nn.).

Z gótštiny, starého východogermánského jazyka, se do slovanštiny dostaly např. výrazy *котѣль* (< *katil(u)s* „kotel“, rus. котёл, ukr. котел) (Kiparsky 1934: 193nn.; Pronk-Tiethoff 2013: 130nn), *лѣкъ* (< *laiks* „lék“, srov. rus. лекарство, лечить, ukr. лік, лічити) (Kiparsky 1934: 193nn.; Pronk-Tiethoff 2013: 115nn.), *lichva* (< *leihvan* „půjčit si“, srov. rus./ukr. лихва) (Kiparsky 1934: 193nn.; Pronk-Tiethoff 2013: 86n.), *stьklo* (< *stikls* „sklo“, rus. стекло, ukr. скло, br. шкло) (Kiparsky 1934: 193nn.; Pronk-Tiethoff 2013: 146n.) či sloveso *купити* (< *kaupron* „koupit“, rus. купить, ukr. купити, br. купичь) (Pronk-Tiethoff 2013: 112n.).

Ze západogermánských dialektů raného středověku praslovanština přejala např. slovo **korl'ь* (< sthn. *Karl*, odvozeno od jména Karla Velikého pro označení panovníka – krále, srov. také rus./ukr. король) (Kiparsky 1934: 240 nn.; Kiparsky 1975: 55), **pěněd'ѣъ* / **pěněgь* (< **pandinga-*, do praslovanštiny zřejmě ze stsas. *penning* „peníz, mince“, srov. strus. пеняць, ukr. піняць) (Kiparsky 1934: 256n.; Pronk-Tiethoff 2013: 91n.), **chlěvъ* (< **chlaiwam* „chlév“, rus. хлев, ukr. хлів) (Kiparsky 1934: 176n.; Pronk-Tiethoff 2013: 107n.) nebo také pojmenování technických inovací jako *pila* (< sthn. *fīla*, rus./ukr. пила) (Kiparsky 1934: 257n.), *grędeljь* (< **grandila-* „hřídél“, strus. грядиль/гредиль/градиль, ukr. гряділь) (Pronk-Tiethoff 2013: 105nn.) či **petьlja* (< **fatila* „petlice“, rus./ukr./br. петля) (Pronk-Tiethoff 2013: 141).

V mnohých případech fungovaly germánské dialekty jako zprostředkující kanál pro pronikání kulturního lexika z jiných jazyků, nejčastěji latiny nebo řečtiny, jako je tomu v případě výpůjčky *цѣсарь* (< protogerm. **kaisar-* „císař“, též rus. царь, odvozené od jména římského panovníka Gaia Julia Caesara) (Pronk-Tiethoff 2013: 99nn.) nebo **lagy* (< sthn. **lāgelō* „láhev“, srov. také strus. лагва, лагвица „pohár“, pol. *lagiew*; z lat. *lagōna* a to zase z řec. *lāgunos*) (Kiparsky 1934: 247n.; Pronk-Tiethoff 2013: 114n.). Ve 3. a 4. století to byli

pravděpodobně Vizigóti, kteří zprostředkovali Slovanům římskou kulturu, Ostrogóti tvořili mediátora zase pro kulturu řeckou. I později Germáni zprostředkovali západní části slovanských etnik středomořskou kulturu – a s ní mj. také křesťanskou terminologii (více viz Boček 2014: 311).

Počet germánských výpůjček v praslovanské bázi se u jednotlivých badatelů liší, zejména z toho důvodu, že se zaměřují pouze na některá dílčí období kontaktu germánských a slovanských kmenů, potažmo na jednotlivé oblasti (nejčastěji jen určitou část staroněmeckých dialektů) a nepojednávají je obvykle v celku. V současné době ho lze stanovit přibližně na 50–70 lexikálních jednotek (Boček 2014: 309), přičemž se jedná většinou o pojmenování pro technické a obecně civilizační inovace.¹ Praslovanská problematika jazykových kontaktů s Germány je v různých úrovních (historie, archeologie, historicko-srovnávací lingvistika) rozpracována velmi obsáhle, tato práce se jí ale nebude podrobněji zabývat.

3.1.2.2 Germánské lexikum ve staré ruštině: kyjevské období

Obecně je výpůjček z germánských jazyků ve staré ruštině až zhruba do poloviny 16. století spíše malé množství. Germánské lexikum pronikalo do východoslovanské oblasti především přes obchodníky, proto je nasnadě, že se nejčastěji jedná o pojmenování obchodovaných artiklů (textilií, koření) a další slovní zásobu spojenou s obchodem: měrné a váhové jednotky, měnu apod. Jistý obrat Rusi k Západu nastal až za Ivana III., pro ruskou historii až do vlády Petra I. je však charakteristické, že kontakty se Západem byly spíše sporadické a nepřilíš žádoucí. Lexikum přejaté z germánských jazyků proto tvoří jen nepatrný zlomek dobové slovní zásoby.

3.1.2.3 Kontakty se Skandinávií

Do nejranější fáze kyjevského období dějin východoslovanské oblasti patří, co se týče lexika přejatého z germánských jazyků, většina staroruských skandinavismů – výpůjčky z dialektů staroseverštiny. Dobře známým vikinským (varjažským) výpravám na východ, v nichž převažovali válečníci z území dnešního Švédska a jejichž účel byl převážně dvojitý, tedy obchod a loupežné nájezdy, předcházely kontakty podstatně starší. Přítomnost obchodníků z Gotlandu v Kuronsku (na území dnešního Lotyšska) je z archeologických nálezů doložena

---

¹ Pronk-Tiethoffová rozřazuje staré germanismy podrobněji do následujících sémantických kategorií: 1) moc a válečnictví (např. **césarjъ*, **korljъ*, **brъnja*), 2) dovednosti a myšlenkové koncepty, 3) technické pojmy, 4) obchod (a. obecné pojmy, b. peníze a kupování, c. nádoby), 5) křesťanská terminologie (např. **cъrky*, **popъ*, **postъ*), 6) pěstitelství/chovatelství a jeho produkty (např. **chlěvъ*, **chyša*, **lukъ*, **ovotjъ/e*) (Pronk-Tiethoff 2013: 248nn.).

nejméně od 7. století (Heller 1993: 14).¹ Kontakty zprvu možná převážně obchodního rázu nabývaly postupně na intenzitě a vznikala další skandinávská sídla, rozmístěná nejdříve v Pobaltí (zvláště podél Západní Dviny na území dnešního Lotyšska), které bylo velmi brzy také povinno odvádět švédským panovníkům pravidelné daně (Larsson 1997a: 31), a posléze v severním Rusku, z nichž nejvýznamnější a nejbohatší archeologické nálezy v oblasti při Ladožském jezeře (Stará Ladoga) a v Gňozdovu odkryly pozůstatky skandinávského osídlení nejméně z 8. století (Larsson 1997b: 11n.).² V tom období skandinávští obchodníci obsáhli oblast severozápadního východoslovanského areálu a začali expandovat postupně dál na jih (po dobře známé vodní *cestě od varjagů do Řecka*, zmiňované letopisy), ale také na jihovýchod na Kavkaz a ke Kaspickému moři, do *země Saracénů* (*Särkland* ve skandinávských pramenech). Nejvyhledávanějším a nejfrekventovanějším zbožím byl především vosk, ale také kožešiny, med, jantar, len a samozřejmě v nemalé míře otroci, z kavkazské oblasti hlavně hedvábí a koření (Haussig 1987: 531).

Ve stejné době vznikala první obchodní centra městského typu i ve Skandinávii: k nejstarším patří Birka na jezeře Mälaren ve středním Švédsku, kde byly odkryty mj. četné nálezy arabského stříbra a východoslovanských šperků. Východoslovansko-skandinávské vztahy snad kulminovaly spoluúčastí při založení kyjevského knížectví, spojeným s počátkem rurikovské dynastie (tzv. *legenda o přizvání varjagů*),³ která po mnoho generací udržovala styky se svými skandinávskými protějšky a výjimkou nebyly ani dynastické skandinávsko-ruské sňatky.

Jazykový materiál, reflektující oboustranné kontakty východních Slovanů se Skandinávci, lze rozdělit na několik sémantických skupin. Zcela jednoznačně v něm převažují vlastní jména – *propria*. Zatímco ve skandinávských pramenech (ságách či runových nápisech) převažují mezi lexikálními přejímkami z východoslovanštiny místní jména, na východoslovanském území je výsledkem těchto kontaktů z hlediska jazykového zejména řada skandinávských osobních jmen uvedených v letopisech v souvislosti s varjagy, která početně vysoko převažují nad ostatním lexikem. Důvody jsou nasnadě: pro Skandinávce byla tato oblast cestovním kanálem a zároveň místem, které se snažili do nějaké míry kolonizovat, byli v Rusi tedy vlastně imigranty (viz také Sitzmann 2003: 90). Jedná se nejčastěji o jména

---

¹ Více o kontaktech z pozdního vikinského období a raného středověku viz např. Roslund 2007: 334nn.

² V Gňozdovu bylo nalezeno dosud největší pohřebiště skandinávského typu ve východoslovanské oblasti, s asi 5000 mohylami a mnoha nálezy typických vikinských ozdob hlavně z 10. století (např. *torshammaringar* – kruhové náhrdelníky z ušlechtilých kovů s přívěskem v podobě tzv. Tórova kladiva). Tzv. komorové hroby (*kammargravar*), které tvoří značnou část pohřebiště, jsou typově velmi podobné nálezům ze středověké Birky (Larsson 1997b: 11n.).

³ Pro podrobnou a aktuální analýzu problematiky *legendy* a bibliografii k tématu viz Петрухин 2014: 140nn.

knížat a mužů z varjažských družin, dochovaná ve staroruských letopisech, jako je např. *Рюрикъ* (stšv. *Rørik*), *Игорь* (stsev. *Ingvarr*), *Аскольдъ* (stsev. *Høskuldr*), *Олеъ* (stsev. *Helge*) a *Ольга* (stsev. *Helga*), *Рогънедъ* (stsev. *Ragnheiður*) a mnoho dalších. Sitzmann uvádí celkem 99 vlastních jmen (Sitzmann 2003: 56–71; též Strumiński 1996: 159nn.).

Další skupinou jsou nepočtená označení vztahující se k etnicitě a postavení v hierarchii staroruské společnosti: *варягъ* (stsev. **væringr*), *колбязъ/кълбязъ* (stsev. **kylfingr*), *гьте* (pl., stsev. **gutar*, pl., vztahuje se k obyvatelům Gotlandu), *свие* (pl., stsev. **swīar*, pl., tedy Sveové – obyvatelé raně středověké říše Sveů ve středním Švédsku) a s největší pravděpodobností vášnivými spory opředené *русъ* (stsev. **rōðir*, pl.) (Sitzmann 2003: 75n., Strumiński 1996: 155).

Ostatní skandinavismy ze staroruského a obecně staršího období tvoří rovněž nepočtená skupina velmi specifické slovní zásoby: kromě několika právních a administrativních termínů do ní spadají pojmy spojené převážně s obchodem, rybářstvím, námořnictvím a řemeslnou výrobou. Tyto oblasti souhrnně obsahují jen asi 25 slov, jejichž původ se dosud podařilo prokázat jako nesporně severogermánský, přičemž část z nich se dochovala pouze ve staroruské literatuře, některé v severoruských dialektech:

a) Námořnictví, stavba lodí a řemesla

- *беть* (stsev. *biti*) – břevno, dřevěný trám pro stavbu lodí (Thörnqvist 1948: 24);
- *бродок / бородок / бродень* (stsev. *brodd*) – kovářská a hornická pomůcka (železný nástroj pro probíjení otvorů v kovu, špičaté kladívko) (Thörnqvist 1948: 26n.). Zkušení horníci ze Skandinávie, kde bylo tradičně velmi rozvinuté těžení a zpracování kovů, byli pravidelně zvaní ruskými knížaty, aby své tradiční postupy učili řemeslníky v Rusi. Tento lexém se mohl v ruštině objevit nejdříve na konci 15. století, kdy se na Rus začaly importovat technologie a mistři ze Západu (srov. dále);
- *голбец* (stsev. *golvr*) – dřevěný sloupek se stříškou na náhrobku (jen strus.), dřevěná spíž (dialektální) (Thörnqvist 1948: 32nn.);
- *дрок/дрог* (stnor. *drag*) – plachetní lano (dialektální, archaismus) (Thörnqvist 1948: 51nn.);
- *кодола/кодол* (verbum *кодолить*) (záp. stsev. *kaðall*) – lano, uzda (Thörnqvist 1948: 56nn.);
- *крюк* (stsev. *krókr*) – háček, skoba, známé také z polštiny (*kruk*) a litevštiny (*kriukis*) (Thörnqvist 1948: 63nn.);
- *нарва, нарвина* (stsev. **narv-*) – příčné prkno nebo deska pro spojování prken (Thörnqvist 1948: 68nn.);
- *наров* (gotland. dial. *narv*) – druh zástrčky na dveřích (jen strus.) (Thörnqvist 1948: 72nn.);

• *стяг* (stšv. *stænger*) – zástava, vlajka, prapor. Ve staroruských letopisech se objevuje až od 15. století (Thörnqvist 1948: 83nn.).

b) Rybářství

• *сельдь/селѣдка* (stsev. *sild*) – sled'. Ve středověku se jednalo o významnou potravinu pro období půstu, která se dovážela z jižního pobřeží dnešního Švédska. Slovo muselo být do východoslovanštiny převzato ještě před zánikem jerů ($i > ь > e$), tedy jistě před polovinou 12. století (Thörnqvist 1948: 77nn.);

• *скат* (stsev. *skata*) – rejnok (Thörnqvist 1948: 80n.);

• *скея* (stsev. *skjá*) – dial. zásobárna na ryby před jejich naložením do sudů (doloženo až ze 17. století) (Thörnqvist 1948: 81);

• *шкойда* (nor. dial. *skodda*, stsev. *skadda*) – dial. mrholení, jemný déšť na moři (Thörnqvist 1948: 81nn.);

• *шьгла* (stsev. *sigla*) – stěžeň (strus.) (Thörnqvist 1948: 90nn.).

c) Obchod (zboží a měrné jednotky)

• *берковъск* (stšv. kořen *birk-*) – jednotka váhy pro vosk, med a sůl (desetina *pudu*) (Thörnqvist 1948: 28n.);

• *кербъ / кернь* (stsev. *kerfi*) – stará měrná jednotka pro len a konopí (jen strus.) (Thörnqvist 1948: 53nn.);

• *кортель* (stšv. **kurtill*) – ženská (krátká) svrchní část oděvu, na zimu pošíta kožešinou (Thörnqvist 1948: 58nn.);

• *краги* (stšv. *kraghi*) – manžety na rukavicích (Thörnqvist 1948: 61nn.);

• *пуд* (stsev. *pund*, to z lat. *pondō*) – měrná (váhová) jednotka: hmotnost 40 velkých hřiven. Ve staré ruštině byl tento lexém velmi frekventovaný (obchodní dokumenty), je známý také z litevštiny (*pundus*) (Thörnqvist 1948: 74nn.);

d) Ostatní

• *брюдга / брюзга* (varianty: *брюньга, брюньгушка, брюдгушка*) (stsev. *brūptūga*) – dial. „starosvatka“, někdy též „dohazovačka“, obvykle kmotra nebo vdaná sestra nevěsty, která doprovází nevěstu (nebo někde ženicha) k obřadu (Thörnqvist 1948: 28);

• *сяга* – jen strus., známé pouze z *Života Vladimírova*, snad nejstarší (a jediný) výskyt výpůjčky *сага* „sága“ (Thörnqvist 1948: 86n.).

Většina těchto výrazů se už v 19. století pohybovala na okraji systému. Vladimír Dal některé z nich ve svém výkladovém slovníku vůbec neuvádí (např. *кодола*, *нарва*, *стабель*, *шкойда*), většinu ostatních charakterizuje jako slova archaická či zastaralá (*кортель* [ДАЛЬ 1881: 172], *скея* [ДАЛЬ 1882b: 200] aj.), případně jako dialektismy, často rovněž zastarávající (*шогла* [ДАЛЬ 1882b: 637], *брюдга* [ДАЛЬ 1880: 135], *золбец* [ДАЛЬ 1880: 376]). Některé z těchto skandinavismů se do východoslovanských jazyků mohly dostat i prostřednictvím jiných jazyků, zejména dolnoněmeckých dialektů (viz dále).

3.1.2.4 Kontakty s dolnoněmeckými varietami: Hansa

Nejdůležitějším zprostředkovatelem západní slovní zásoby ve staré Rusi po celé období středověku byli bezesporu obchodníci. Po rané fázi, kdy mezi germánskými obchodníky převládali zřejmě Skandinávci, přišlo dlouhé období, kdy velkou většinu obchodního kontaktu převzala Hansa. Díky tomuto obchodnímu svazu, postupně se etablujícímu od konce 12. století, se v období vrcholného středověku stala němčina, především tzv. dolnoněmecké varianty, hlavním dorozumívacím jazykem zahraničního obchodu po celé Evropě. S narůstající důležitostí Hansy a jejím silícím monopolem se němčina stala postupně součástí povinné výbavy kupců, kteří s Hansou chtěli (nebo byli nuceni) obchodovat (Glück 2002: 83nn.). To ovšem v případě Rusů neplatilo.

Hansa vyrostla v silný obchodní svaz, vytvořený původně několika severoněmeckými přístavními městy. Fungoval až do 17. století a monopolizoval si práva na zprostředkovatelský obchod s Anglií, Nizozemím, Skandinávií, Pobaltím i Rusí. K Hanse se připojila čtná města ve Skandinávii (k nejdůležitějším patřily Stockholm, Visby a faktorie v Bergenu), v mnoha dalších městech na okrajích hansovní oblasti byly postupně založeny hansovní dvory. Mnoho z nich bylo zejména také ve Skandinávii, ale i v Anglii, Francii či Portugalsku. Na východoslovanském území byly provozovány pouze hansovní dvory, a to ve Smolensku, Pskově, Vitebsku a Polocku. V Pobaltí byla zastoupena například v Reveli (Tallinnu), Elbingu, Klaipedě, Rize, Narvě či Kaunasu (tam se nejednalo o dvory, ale o města s lübeckým právem). V Novgorodu byla otevřena faktorie, kterou známe z pramenů jako Dvůr sv. Petra.

Obchodní vztahy Rusi s Hansou byly nejživější od konce 12. století, s vrcholem ve druhé polovině 14. století. Kontakt hansovních obchodníků se ovšem až do konce 15. století omezoval pouze na Novgorod, Pskov a města podél řeky Dviny. Teprve po roce 1494, kdy byla uzavřena novgorodská faktorie, se přemístil do Moskvy. Až přinejmenším do konce 15. století byli hansovní obchodníci prakticky jediní Západoevropané, se kterými se Rusové stýkali ve větším. I výrazu „ve větším“ je však potřeba rozumět v kontextu frekventovanosti

komunikace s jinými Západoevropany, jež nebyla nijak rozsáhlá. Styky Rusů s hierarchií katolické církve nebo livonského rytířského řádu byly velice omezené a většina kontaktů se odehrávala mezi obchodníky. Hlavním jazykem obchodní komunikace s Hansou nebyla němčina, ale ruština, a obchodníci se spolu dorozumívali většinou skrze tlumočníky a překladatele mezi dolnoněmeckými varietami a ruštinou, kteří působili také jako informátoři. Jednalo se nejčastěji o mladé muže, syny starších obchodníků germánského (gotlandského, německého, ale i švédského a norského) původu, kteří byli usazení v Novgorodu a naučili se rusky – tzv. *sprakelerere* (Kibrik 2013: 250n.; viz také Сквайрс – Фердинанд 2002: 84nn.). Úroveň jejich jazykových znalostí dokládají do našich dnů dochované slovníčky a konverzační příručky (viz dále). V Novgorodu byli Němci ubytovaní v kolonii oddělené od ruského obyvatelstva, což platilo i ve všech ostatních městech kromě Polocku (který v té době nepatřil Rusi, ale Litevskému velkoknížectví). Nadto směli němečtí obchodníci zůstat v Rusku vždy jen po dobu omezenou na nejvýše 6 měsíců nebo kratší (Thomas 1978: 47).

Po obsazení Novgorodu a jeho připojení k Moskevskému knížectví (1478) byl kontakt se Západem více méně přerušen. Hansovní obchodníci byli deportováni do vnitrozemí, kupecké dvorce zchátraly a zanikly. V následujícím období se kontakty držely již spíše v nepřátelské rovině, některé výrazy však přesto (nebo i právě proto) do ruštiny pronikly, jedná se ovšem o výjimečné případy.¹

Oblast působení Hansy na Rusi a kontakty Rusů s německými obchodníky byly tedy limitované. Relikty těchto jazykových kontaktů se dochovaly ponejvíce v obchodních a právních dokumentech, uzavíraných mezi smluvními stranami (ruskými a hansovními kupci), ale také v několika pramenech lexikografického charakteru². Kromě toho na ně odkazuje slovní zásoba, přejatá v daném období z německých dialektů, ačkoli nezřídka nepřímou. Výpůjčky z tohoto období představují ve většině případů středodolnoněmecké lexikum, jehož sémantika je provázaná s dobovým obchodem (např. názvy dovážených potravin a koření, jako *анис*, *шафран*, *рис*), kulturními novinkami (*атлас*, *мартышка*, *арцибискуп*, *бергоместер*, *канцеларь*) a námořní terminologií (označení plavidel, např. *бридель*, *шкута*, také kalky jako *восточние море* pro Baltské moře).

---

¹ Přes řád Německých rytířů v Livonsku se dostal do ruštiny např. lexém *пансырь* (zaznamenaný poprvé začátkem 16. století) nebo slovní zásoba spojená s námořní terminologií, jako např. *шкута* nebo *стюрман*.

² Dochovaly se například tyto rukopisné slovníčky a konverzační příručky: *Einn Russisch Buch* Tomase Schroueho z druhé poloviny 16. století, rusko-německá příručka Tönnieho Fenne z Pskova (1607), *Ein Rusch Boeck* od neznámého autora (asi kolem r. 1550). Tuto skupinu slovníčků doplňují pro stejné účely a stejnou metodou zpracované lexikografické pomůcky německo-pruské, zejména elbingský vokabulář z 16. století, slovníček Šimona Grunau (1517–1526) a tzv. polsko-jotvingský vokabulář (Lemeškin 2018a; Hoskovec 1999: 110n.).

Jak bylo naznačeno výše, jazykový vliv německých dialektů na ruštinu měl v tomto období často prostředníky: před rokem 1550 přicházely mnohé výpůjčky přes polštinu a ruténštinu.¹ Zároveň střední dolní němčina (střední saština) také sama sloužila jako zprostředkující jazyk pro výpůjčky z jiných kulturních jazyků, především z latiny a řečtiny, ale i z nizozemštiny. Jednalo se vlastně o tehdejší evropské internacionalismy, které díky hansovním obchodníkům pronikaly nejen do ruštiny, ale také do skandinávských jazyků, pruštiny, litevštiny, lotyštiny nebo estonštiny (více viz Thomas 1978: 233).

3.1.2.5 Moskevské období 16.–17. století: hornoněmecké i dolnoněmecké variety

Roku 1549 byl založen *Posol'skij prikaz*, který se stal největším zdrojem cizích slov a výpůjček. Dochovaly se především ve zprávách diplomatů a v překladech (zejména technických). Výraznější kontakty se Západem, hlavně se střední a jižní Evropou, začal rozvíjet až Ivan III. (vládl v letech 1462–1505), který začal zvat do Rusi zahraniční techniky a odborníky. Podporoval výstavbu v Moskvě a zval zahraniční architekti, mezi nimi např. Itala Fioraventiho, který učil Rusy vyrábět cihly a maltu, ale mimo to byl také vyhlášeným odborníkem na výrobu střelných zbraní (Gardiner 1965: 31; Brückner 1888: 355). U dvora Ivana III. byli žádoucí také lékaři, klenotníci a zlatníci. Z historických pramenů je doloženo, že udržoval diplomatické vztahy se Svatou říší římskou, posílal žádosti o vyslání techniků a inženýrů např. do Říma, Benátek a Milána, ale i do Uher k Matyáši Korvínovi (Brückner 1888: 271). Tyto počáteční kontakty reflektují např. výpůjčky *нушка* a *мастер* (Gardiner 1965: 31). Ačkoli moskevská Rus za Ivana III. měla určité kontakty s Anglií, Itálií, Dánskem či Švédskem, a přestože vojáci, technici a řemeslníci pobývající v Rusku pocházeli z nejrůznějších koutů Evropy (byli mezi nimi nejvíce Angličané, Skotové, Irové, Holanďané, Dánové, v menší míře Italové a Francouzi), je většina přejatého lexika tohoto období převážně německého původu, případně se jedná o výpůjčky němčinou zprostředkované z latiny aj. (Gardiner 1965: 42).

Kontakty se Západem byly do určité míry žádoucí i za vlády Ivana IV. (1533–1584), a to z velmi prozaického důvodu, kterým byla vojenská technika. Car potřeboval moderní zbraně (hlavně střelné) a specialisty, kteří je dokázali obsluhovat. Za těmi účely najímal především Němce a Dány. Moskevské kontakty se Západem pak byly před krizí počátku

---

¹ Např. obchod s Lvovem do ruštiny zprostředkoval lexémy *бархат*, *имбирь*, nebo *шафран*. Řada německých výpůjček se do ruštiny sice dostala prostřednictvím obchodu s Hansou v Livonsku, ale jen nepřímou – přes Polock a Smolensk (Gardiner 1965: 32).

17. století nejhojnější za krátké vlády Borise Godunova¹, který si význam cizinců pro rozvoj ruské společnosti a v neposlední řadě i ekonomiky dobře uvědomoval. Sám měl německé a anglické lékaře, do Rusi zval řemeslníky, techniky, ale i zkušené vojáky znalé moderních válečných technologií (tyto nejčastěji z Livonska, jednalo se ovšem o německy mluvící příslušníky livonského řádu). Plánoval dokonce založit v Moskvě univerzitu a povolat na ni zahraniční profesory (Brückner 1888: 274), snažil se také posílat Rusy na Západ do učení, což však často nepřinášelo žádoucí efekt, neboť vyslaní studenti nebyli příliš ochotní se po ukončení vyměřené doby studia vrátit zpět do Ruska (Gardiner 1965: 37).

Období zmatků a nepokojů (tzv. Smutu) na počátku 17. století charakterizuje odmítání všeho cizího a velká nedůvěra k cizincům. Tento odpor byl postupně překonán, a to opět kvůli akutní potřebě nových vojenských technologií, která v průběhu 16. a 17. století neustále stoupala. Ruské vojenství rychle zastarávalo, což mělo nežádoucí důsledky v podobě neúspěchů ve válečných konfliktech. V Rusi se proto už brzy po začátku 17. století začaly zakládat manufaktury na výrobu zbraní a střelného prachu (např. roku 1634 byla založena zbrojnice v Tule Holand'anem Marselisem), byli zvaní odborníci na výcvik profesionálních vojáků atd. (Gardiner 1965: 38).

Kromě omezeného kontaktu s cizinci na panovnickém dvoře byli vyslanci, kteří byli posíláni do zahraničí (Anglie, Rakouska, Německa, Španělska a Itálie), v průběhu 16. i 17. století téměř jedinými Rusy, kteří přišli do reálného styku se Západem. Na své zahraniční cesty ale často nebyli příliš dobře připravení, zejména jejich jazykové znalosti byly v mnoha případech zcela nedostatečné. Protože neuměli cizí jazyky, nebyli schopni komunikovat a reagovat na své okolí v zahraničí, což je značně izolovalo (v cizině pak údajně jevíli zájem jen o ostatky svatých a další náboženské artefakty). Z toho důvodu ani v jejich zprávách často nebývá žádný lingvisticky zajímavý materiál (výpůjčky a cizí slova), neboť jen málokteré z nich popisují něco cizího (Gardiner 1965: 44).

Západní vliv byl v předpetrovské epoše nejvýraznější v období 1667–1690, především u dvora Alexeje I. Michajloviče a Fjodora III. Alexejeviče (za jehož vlády se stala jazykem moskevského dvora polština a nosily se „německé“ šaty), nejsilnější byl za Sofiina regentství (1682–1689). Pronikal nejvíce přes Polsko a projevil se v mnoha oblastech ruské kultury a hospodářství – od stavebnictví a obchodu přes umění, odívání až po komunikaci.² Nedůvěra

---

¹ Fakticky vládl už 1587–1598, ruským carem 1598–1605.

² První poštovní služba byla v Rusku zřízena v roce 1665, přičemž samotná fonetická podoba jejího pojmenování – výpůjčka *почта* z hornoněmeckého *Post* (to přes italské *posta* z lat. *post*) – svědčí o zprostředkování této inovace polskou kulturou (pol. *poczta*).

vůči cizincům v Rusku poněkud polevila, neboť byli důležití pro chod země a přinášeli nezbytné technologické inovace. Podíleli se na zakládání skláren a papíren, učili Rusy vyrábět střelný prach a moderní zbraně. Zcela nová éra příklonu k Západu pak nastala za vlády Petra I.

Během sledovaného období mělo přejímání lexika ze západoevropských jazyků celkově spíše stoupající tendence. Pozvolný nárůst jejich počtu tak korespondoval s nárůstem západního vlivu ve východoslovanském a později specifickém ruském prostředí, před rokem 1700 byl ovšem celkově stále velmi nízký. Cizí slova a výpůjčky ze západních a zvláště germánských jazyků tvořily jen nepatrný zlomek ruské slovní zásoby. Z hlediska sémantického je podle Gardinera (Gardiner 1965: 287nn.) lze rozdělit do následujících hlavních skupin: zdaleka největší z nich tvoří vojenská terminologie (kam patří především pojmenování importovaných zbraní a technologií,¹ ale také označení pro hodnosti a pozice v rámci armády²), početné jsou také cizí tituly, hodnosti, úřady a instituce.³ Další výraznou skupinou jsou lexémy, které do jazyka pronikly díky zahraničnímu obchodu: názvy dovážených komodit,⁴ ale i měrných jednotek či mincí.⁵ Menší skupiny pak tvoří výpůjčky z oborů stavitelství,⁶ dopravy a námořní terminologie,⁷ novinky v materiálech a chemických surovinách,⁸ několik pojmů z lékařství,⁹ knihtisku¹⁰ a zábavy.¹¹

Historickým, společenským a kulturním okolnostem v oblasti odpovídala i funkce lexika pronikajícího z Evropy. Jazyk odrážel vývoj materiálů, inovací a technologií, které bylo potřeba importovat, na funkci výpůjček mělo vliv také využití, povaha i oblíbenost předmětů, které daný pojem označoval. Přejímala se téměř výhradně jen slova označující ve východní kultuře nové jevy, pro které v domácím jazyce chyběl ekvivalent. Pokud se navíc později pro označovaný předmět objevil výraz domácí, většinou ani nedocházelo k diferenciaci významů a cizí element záhy jednoduše zase vymizel. Jako příklad lexika, které se neudrželo, lze uvést

¹ Ze zbraní např. *пушка*, nebo také součásti opevnění, jako *варта*.

² Například *капитан, майор, маршалок, regiment, рота* a *ротмистр, солдат* aj.

³ Výrazy jako *канцлер, граф, герцог, рыцар, барон* či *ратман* a *ратуша*.

⁴ Textilie (*атлас, бархат*), oděvy a galanterie (*шляпа*), koření, byliny a vína (*шафран, инбирь, анис, кмин, лавендалова трава, шалфей, ренское* nebo *мушкетей*).

⁵ K nejběžnějším patří *штука, грошь, пара* či *фунт*. Z oblasti obchodu například i výpůjčky jako *ярмарка* nebo *компания*.

⁶ Slovní zásoba, která se váže především k carskému dvoru 17. století. K ní lze tematicky přiřadit také pojmy z oboru tesařství, názvy dekorací či nábytku, jako např. *грунтовать, шпалера* (ve významu gobelín, tapiserie) nebo *стул*.

⁷ Dopravní prostředky a stroje, např. *карета, шлея*. Také v námořní terminologii se jedná nejčastěji o označení typů plavidel (*шхута, барка, яхта*) nebo jejich posádky (*стюрман*).

⁸ Kovy (*сталь*) a chemikálie, jako např. *поташ* (uhlíčitán draselný, potřebný pro výrobu papíru) nebo *селитра* (ledek pro výrobu střelného prachu).

⁹ Lexémy *аптека* a *аптекарь, шпитальня*.

¹⁰ S knihtiskem byly přejaty z němčiny pouze výrazy *прас* a *рамцы*, jinak je většina výpůjček v této oblasti z itaštiny.

¹¹ Slova jako *карты, танец* či *флейта*.

třeba germanismus *уко́та/уко́да*,¹ který se používal jako cizí slovo ve zprávách velvyslanců (a přechodně i v některých západoruských dialektech) a nikdy se zcela neetabloval v moskevském dialektu nebo v kancelářském jazyce, takže cizím slovem také zůstal. V jazyce už totiž existovaly ekvivalenty, které byly běžně používané a rozšířené (*протори, убытки*).

Navíc je velmi obtížné určit, jestli jednotlivé lexikální jednotky byly více či méně běžně používány nebo ne. Například slovo *карты* „hrací karty“ je známé především ze zákazů jejich hraní; podobně slovo *табак* se vyskytuje jen vzácně, protože tabák byl předmětem prohibice (v Rusku ho povolil až Petr I., který 1697 uzavřel smlouvu o jeho dovozu) (Gardiner 1965: 204n.).

3.1.2.6 Přímo nebo zprostředkovaně?

Evropský vliv na Rus přicházel převážně ze dvou hlavních oblastí, z obou z nich nejčastěji zprostředkovaně: z oblasti latinské byly přejímány převážně pojmy spojené se vzdělaností, lékařstvím, vědou a uměním. Germánský vliv reprezentují výpůjčky z oblasti technologií, řemesel a veškerých komodit běžného života, jako jsou látky, koření, doprava, nástroje, nábytek a stavebnictví – tedy materiální, užitná kultura. Například *генерал* (z něm. *general* a to zase z lat. *generalis*) si coby mezinárodní vojenský termín našel na Rus cestu více různými kanály – prostředníky byla polština, ruténština, ale i švédština a baltské jazyky (podrobněji Gardiner 1965: 85n.). Důvodem nebylo jen geografické oddělení Rusi od západní Evropy Polskem a Litvou, ale také historické důvody a na ně navazující morální bariéry. Rus se neúčastnila vývojových fází středověké Evropy, zejména renesance a reformace. Duchovně se Evropě velmi vzdálila už po rozdělení církve. Kontakt se vším cizím byl na Rusi považovaný za nebezpečí pro lidskou duši, neboť všichni cizinci přicházející z Evropy byli heretici. Na popularitě jim nepřidávala ani privilegia a materiální výhody, kterých evropští obchodníci a specialisté požívali u knížecích dvorů a v hansovních centrech. Za nebezpečný byl považován nejen kontakt s heretiky, ale také přebírání jejich znalostí. Izolace se prohlubovala i díky tomu, že se Rusové neučili cizí jazyky. Jen výjimečně uměli polsky a naprosté minimum z nich hovořilo latinsky nebo německy (Gardiner 1965: 43).

Germanismy z pozdějšího období přicházely z dvou hlavních směrů: z hornoněmeckých dialektů (tyto se dál na východ dostávaly většinou prostřednictvím polštiny) a z dolnoněmeckých variet (z nich většina byla přejata přímo, vlivem hansovních obchodníků, některá slova pak přes ruténštinu). Germanismů přejatých prostřednictvím polštiny je většina

---

¹ Ze sthn. *scádo* přes pol. *szkoda*, br. a ukr. *уко́да* (Gardiner 1965: 242).

a lze je snadno rozeznat podle polonizované zvukové podoby. Naopak germanismů vypůjčených přímo z němčiny je vcelku malé množství, přičemž všechny z nich ani nejsou „čisté“ germanismy – mnohé jsou původu románského (latinského, francouzského a italského), takže zde i němčina samotná byla pouze zprostředkujícím jazykem. Mnohé z těchto slov jsou jakési *Wanderwörter* – putovní slova, která se šířila po celé Evropě jako kulturní pojmy.

3.2 Skandinávské lexikální výpůjčky a jejich deriváty ve staré ruštině

Na následujících stránkách budou pojednána celkem tři sémantická hnízda, která se ve staré ruštině vyvinula na základě lexémů *ябетник*, *ти(в)ун* a *зридь*. Práce se nezabývá tedy pouze těmito lexémy, ale také deriváty utvořenými na základě kořenů *ябет-/ябед-*, *ти(в)ун-* a *зрид-*. Zvolené pojmy patří k nepočetné řádce výpůjček, které byly vystaveny dlouhotrvajícím tendenčním pokusům o výklad etymologie jako slova původu čistě slovanského, nebo alespoň řeckého, eventuálně tureckého (např. Гедеонов 2005: 80). Zvláště ruští badatelé se tímto způsobem snažili očistit národní písemné památky od středověkých skandinávských vlivů. Badatelé, kteří byli ochotni připustit nějaké germánské vlivy, případně filologové pocházející z německy mluvících zemí, se dlouho pokoušeli přizpůsobovat rekonstruovaný vývoj z hlediska zejména fonologického tak, aby bylo možné jej vysvětlit spíše z některého staroněmeckého dialektu nebo z góštiny, z níž ostatně velmi často odvozovali původ nejrozmanitějšího lexika, jež jim znělo germánsky. Zejména v 19. století se ovšem nejednalo o nijak neobvyklý postup, neboť v té době představovala právě stará góština nejstarší tehdy známý germánský jazyk, a ani metoda rekonstrukce prajazyků ještě nebyla rozpracovaná tak detailně jako v současnosti.

Tato kapitola si klade za cíl zmapovat historický vývoj vybraného východoslovanského lexika z hlediska morfologického a sémantického, a zároveň opravit výklad etymologie, který byl z výše uvedených důvodů a rovněž kvůli ideologickému balastu, jímž je problematika středověkých skandinavismů v ruštině zatížena, nežádka uváděn nepřesně a (nebo) tendenčně. Pro maximální pochopení se pokusíme je zasadit do širšího nejen germánského, ale pokud to bude možné, i evropského či indoevropského kontextu.

3.2.1 *Jabednik*

*Ябеда-корябеда,
Соленый огурец,
На полу валяется
Никто его не ест!*

Slovo *ябедник*, respektive sémantické hnízdo tvořené od slovního základu *ябед-*, představuje naprosto ojedinělý případ mezi výpůjčkami ze skandinávských jazyků, které pronikly do jazyků východoslovanských v období středověku. Jako bezmála jediné se totiž udrželo až do současnosti a má své místo a použití i v moderních východoslovanských jazycích, i když jeho podoba a především význam během staletí prošly poměrně výraznou a příznačnou proměnou.

3.2.1.1 *Jabednik* v současnosti

V současných východoslovanských jazycích je výraz *ябедник* a hlavně *ябеда* konotován ponejvíce se sférou dětského jazyka. Tomu nasvědčují i výsledky hledání v internetových vyhledávacích, kde zcela převládá výrazně příznakové idiomatické spojení *ябеда-корябеда* v úvodu dětské posměšné říkanky (viz výše). Pejorativně zabarvený český ekvivalent „žalobníček“ by se zároveň asi nejvíce mohl přibližovat aktuálnímu významu obou lexémů *ябеда* a *ябедник*.

Slova *ябеда* a *ябедник* se vyskytují pouze v moderní ruštině, ukrajinštině a běloruštině, zatímco v ostatních slovanských jazycích zcela chybí. Níže je uveden přehled sémantického hnízda: deriváty utvořené od kořene *ябед-* a stručně jejich ekvivalenty v češtině (ty vychází z toho, jak je skupina lexémů zpracována ve výkladových slovnících ruštiny a ukrajinštiny a velkém rusko-českém slovníku¹; ve výkladových slovnících pro běloruštinu tato jednotka není uváděna).

---

¹ Корецкий – Лешка II: 533; Кузнецов 2014; Ушаков 1940 IV: 1450п.; Бусел 2009: 1645; Бабенко 2005: 692.

rus./ukr. subst. f. *ябеда* – f. i m. „žalobník“, „donašeč“, „udavač“; „žalobnictví“, „donašečství“, „udavačství“; „drb“, „klep“, „pomluva“;

rus./ukr. subst. m. *ябедник* – „žalobník“, „donašeč“, „udavač“, „práskač“, „kverulant“, „stěžovatel“, „drbna“; (zastaralé) „sudič“, tj. kdo se rád soudí;

rus. subst. f. *ябедница*, ukr. subst. f. *ябедниця* – ženský ekvivalent slova *ябедник*; „sudička“;

rus. verb. nedok. *ябедничать*, ukr. verb. *ябедничати* (dokonavá varianta s prefixem *на-*: *наябедничать*) – „udávat“, „pomlouvat“;

rus. subst. n. *ябедничество*, ukr. subst. n. *ябедництво* – „drby“, „pomluvy“, „donašečství“, „klevety“, „malicherné spory“;

rus. *ябеднический*, ukr. *ябедницький* – adj. k subst. *ябедник* / *ябедница* a *ябедничество*.

Při ohlédnutí do minulosti najdeme nejobsáhlejší lexikografický popis sémantického hnízda s kořenem *ябед-*, který se datuje do 19. století, v monumentálním výkladovém slovníku V. I. Dala, poprvé vydaném v letech 1863–1866 (Даль 1909: 1556). Objemné heslo přináší svědectví o tom, že v té době byl repertoár ještě poněkud širší:¹

subst. f. *ябеда* – „pomluva“, „křivé obvinění“, „klep“, „úplatkaření“;

subst. m. *ябедникъ*, f. *ябедница* – „udavač“, „lživý donaseč“, „práskač“, „pomlouvač“, „klepna“, „lhář“, „úplatkář“;

---

¹ Heslo je velmi bohatě zpracované, zde je kvůli přehlednosti uvedena pouze stručná sumarizace s překlady do češtiny.

verb. nedok. *ябедничать, ябедить* – „drbat“, „pomlout“, „očerňovat někoho“, „donášet“, „vnášet sváry“, „obelhávat“, „pletichařit“ a „rozeštvávat lidi“; „vynášet křivé rozsudky“, „neustále se soudit“, „vést malicherné soudní pře“;

posesivní adj. *ябедниковъ, ябедницынь* – „udavačův“, „udavaččin“;

deskriptivní adj. *ябеднический* – „udavačský“;

subst. n. *ябедничанье, ябедничество* – „pomlouvání“, „očerňování“, „donašečství“, „práskačství“, „pletichaření“; „křivé obviňování“, „úplatkaření“.

Vedle vypracování rozsáhlého slovníkového hesla Dal zachytil lexém *ябедник* také ve své sbírce ruských přísloví *Пословицы русского народа* (Даль 1984, poprvé vydáno 1862). Výskyty v lidové slovesnosti reflektují jeho rozšíření v mluveném jazyce mezi širokými vrstvami běžného obyvatelstva, a to výhradně v příznakovém, pejorativním významu „donašeč“, „udavač“ či „úplatkář“:

- Где добрые судьи поведутся, там и ябедники переведутся (Даль 1984: 131).
„Kam přijdou dobří soudci, tam zmizí donašeči“;
- Бог любит праведника, а судья (а черт) ябедника (Даль 1984: 132).
„Bůh má rád světce, a soudce (a čert) donašeče“;
- Бог любит праведника, а господин (а судья, а черт) ябедника (Даль 1984: 142).
„Bůh má rád svaté, a vrchnost (a soudce, a čert) donašeče“;
- Ябедника на том свете за язык вешают (Даль 1984: 143).
„Udavače на оном světě věší za jazyk“.

Na základě těchto údajů by se mohlo zdát, že se jednalo o hojně používaný výraz s poměrně bohatým slovtvorným zastoupením. Naopak údaje *Národního korpusu ruského jazyka* nasvědčují spíše tomu, že výskyt byl přinejmenším v tištěných textech a beletrii

poměrně selektivní. V období pokrytém korpusem (cca 1800–2014) má největší počet výskytů (tokenů) v základním korpusu lemma *ябеда* (273 tokenů ve 170 dokumentech), na druhém místě je *ябедник* (174 výskytů v 94 dokumentech). Sloveso *ябедничать* má 73 výskytů, jeho dokonavá varianta *наябедничать* 60. Lemma *ябедничество* má pouhých 33 výskytů, adjektivum *ябеднический* 23 (přičemž se omezuje výhradně na texty z 19. století), *ябедница* už jen 5 výskytů.¹ Ostatní deriváty, zmiňované v Dalově výkladovém slovníku, v korpusu nejsou zastoupeny vůbec – chybí tedy adjektiva *ябедников*, *ябедницын* a sloveso *ябедить*.

Nelze přitom přehlédnout statistické pokrytí výskytů podle žánrů. Celých 50 % příkladů je obsaženo v beletrii, kde více méně převládají díla jen několika autorů: Saltykova-Ščedrina, Gogola, Čechova, Turgeněva a Bulgakova. Dalších zhruba 24 % je soustředěno v odborné literatuře (lingvistika, historie, dějiny práva apod.), která souvisí zejména se sporem o varjagy a vědeckými i pseudovědeckými diskuzemi o přítomnosti středověkých skandinavismů ve staroruských písemných památkách. Zbývajících 26 % tokenů najdeme v publicistickém stylu.²

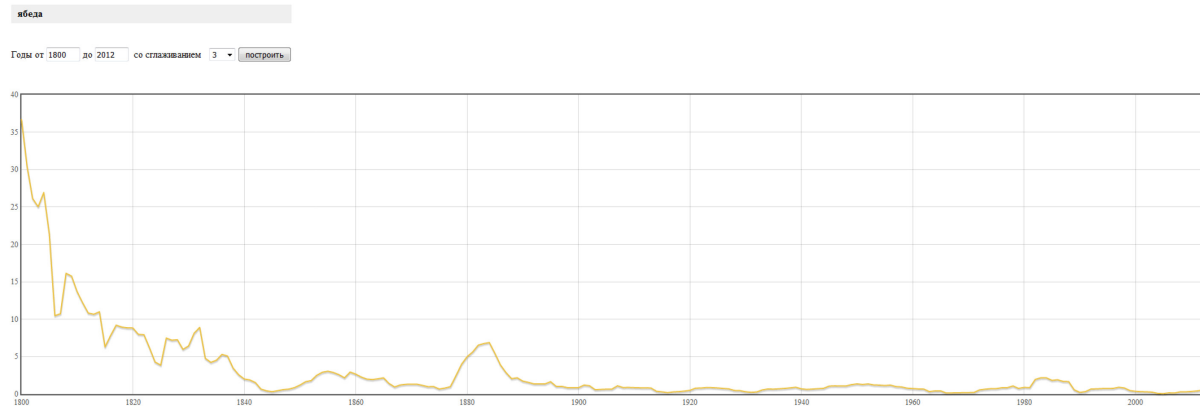
Fakt, že výskyt těchto lexémů v korpusu je omezený na odbornou literaturu a několik spisovatelů, by tak mohl naznačovat, že používání lexému *ябедник* a jeho derivátů, které bylo celkově v literatuře poměrně málo rozšířené až okrajové, je v současnosti spíše na ústupu. To může být ovšem způsobeno také tím, že sféra, ve které se lexém „zabydlel“ v moderních jazycích, tedy především dětský jazyk, v korpusu není téměř zastoupena. Zajímavější je skutečnost, že při bližším zkoumání lze v beletrii spatřit zřetelný vrchol v 19. století, a to zejména na jeho počátku – a od té doby jeho používání ve spisovném (a psaném) jazyce opět výrazně ustupuje (viz graf³ níže). Otázkou tedy zůstává, zda lze zjistit, co mohlo být příčinou tohoto nenadálého „boomu“?

---

¹ *Национальный корпус русского языка*. Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 3. 9. 2015].

² *Национальный корпус русского языка*. Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 3. 9. 2015].

³ *Национальный корпус русского языка*. Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 3. 9. 2015].

3.2.1.2 Příklad *Jabeda*

Lexém *ябеда*, dnes nejpoužívanější složka zkoumaného sémantického hnízda, je z pramenů doložitelný až přibližně od poloviny 18. století,¹ kdy se téměř současně objevuje ve dvou významech. Jak s neutrálním (a zřejmě starším) významem „žádost podaná k soudu nebo jinému úřadu“, „soudní záležitost“, „soudní proces“, tak i s pejorativním zabarvením ve významu „ouřada“, „malicherné spory“, „udavač“, „úplatkář“ či „pomluva“ (Черных 1999 II: 463). Je tedy možné, že zároveň s ním se také upevnil sémantický posun *jabednika*, jehož počátky lze sledovat již ve starších textech (viz dále).

Prokazatelně poprvé bylo slovo *ябеда* písemně zmíněno v polovině 18. století v *Materiálech k ruské gramatice*² M. V. Lomonosova, kde ho autor uvádí mezi femininy zakončenými na -a, ale bez dalších upřesnění či alespoň naznačení významu či kontextu (Ломоносов 1952: 728). Obzvláště populárním se stalo na konci 18. století, kdy Vasilij Vasiljevič Kapnist vydal komedii s prozaickým názvem *Ябеда (Udavač)* (Капнист 1902, první vydání 1798). Právě toto dílo mohlo mít značný, snad dokonce i zásadní vliv na zachování zkoumaného lexému a jeho derivátů v živém jazyce a na jeho rozšíření mezi široké vrstvy obyvatelstva.

Kapnist napsal svou veršovanou satirickou komedii v průběhu 90. let 18. století. Jejím hlavním tématem je soudní nespravedlnost a úřednická korupce, která byla pro Ruské impérium s jeho rozbujelým byrokratickým aparátem charakteristická. Rozmohla se

¹ Ve starších textech se často ve významu „pomluva“ či „křivé obvinění“ používá výraz *клевета*, viz dále.

² *Материалы к российской грамматике* sepsal Lomonosov v letech 1744–1757.

zejména za vlády Kateřiny II. a Pavla I., kdy se velmi rozrostl ruský státní aparát, ale na platy samotných úředníků nebyly k dispozici dostatečné finanční prostředky. Tito si tedy obstarávali obživu také různými nelegálními způsoby. Kapnistova komedie o udavačích a úplatkářích vyšla tiskem roku 1798 přímo s věnováním caru Pavlovi I. a představení se uváděla s nemalým diváckým úspěchem na divadelní scéně v Petrohradu. Ještě v témže roce, po pouhé čtvrté repríze, však byla hra soudně zakázána a vydavateli byly zkonfiskovány všechny výtisky. Zákaz byl zrušen až v roce 1805 (tedy již za vlády Alexandra I.). Od té doby se hra opět těšila velké oblibě a uváděla se na divadelních jevištích pravidelně až do roku 1853. Posléze byla postupně vytlačena Gribojedovovou (rovněž veršovanou a satirickou) komedií *Hoře z rozumu* (1824) a Gogolovým *Revizorem* (1836), jejichž byla de facto předchůdcem (Гуковский 1939: 150nn.).

3.2.1.3 Staroruský *jabednik*

Starší význam tohoto lexika a jejich použití je třeba hledat ve staré ruštině. Když se zaměříme na historický vývoj sémantického hnízda, zjistíme, že samotné slovo *ябеда*, které se na první pohled zdá být původním základním tvarem, od něhož jsou odvozeny ostatní, je ve skutečnosti derivát. Jeho rozšíření a používání je pravděpodobně výrazně mladšího data než ostatní substantiva z této skupiny. Nejstarší dochované záznamy, které najdeme ve staroruských písemných památkách, všechny obsahují substantivum *ябедник*, a to ve dvou variantách: chronologicky starší *ябетникъ* a mladší *ябедникъ*. Teprve od tohoto substantiva se derivují další výrazy a slovní druhy (v nejstarších záznamech se většinou jedná o adj. *ябедничий* nebo subst. *ябедничество*).

V letopisech se slovo *jabednik* vyskytuje ve většině případů ve svém původním, neutrálním významu: „osoba s úřední hodností“, „úředník“ a zvláště „soudní úředník“ či v některých ojedinělých případech blíže neurčený „služebník“. Pravděpodobně se toto označení často používalo pro knížecí výběrčí daní, jak konstatuje např. již Mroček-Drozдовskij (Мрочек-Дроздовский 1884: 5), případně personál dohlížející ve vězení podobně jako staroruští biřici, kteří jsou však v pramenech nejčastěji zmiňováni pod označením *биричь* (Schaller 1985: 9). *Jabednik* původně označoval funkci osoby blízké knížecí a tedy i soudní moci, jež měla vysoké společenské postavení. Podle historika práva S. V. Vasiljeva mu odpovídá staročeský právní termín *sok*, známý i z jiných slovanských

jazyků a používaný také ve staroruských textech, označující úředníka, jehož úkolem bylo vyhledávat a posílat k soudu pachatele (zloděje, vrahy aj.). Byl tedy vyšetřovatelem a zároveň i veřejným žalobcem (Васильев 2006: 101nn.). Níže uvádíme některé staroruské příklady:

- *Ruská pravda (První novgorodský letopis mladší redakce, rok 6524 = 1016):*
аще ли будет Русинъ, или гридѣнъ, любо купецъ, или ябетникъ, или мечъникъ
[...] то 40 гривенъ положити за нь (НПЛ: 176).¹
„[B]ude-li to Rusín nebo voják nebo kupec nebo jabetnik nebo člen knížecí družiny
[...] zaplatí se za něj [pokuta] 40 hřiven“.

- *První novgorodský letopis starší redakce (rok 6726 = 1218):*
И бысть на зимоу, побеже Матеи Доушильцевиць, съвзавъ Моисѣица,
бириць ябетниць; новгородци же, оугонивъше и, яша и ведоша
и на Городище (НПЛ: 58).
„V zimě utekl Matěj Dušilcevič, jenž svázal Mojseiče, soudního birice,
a novgorodští ho dohonili, zajali a odvedli do Hradiště.“

Zde se jedná o posesivní adjektivum ябетниць (= ябедничии), kde
koncovka *-ць* reflektuje cókání (splynutí fonémů /c/ a /č/), charakteristické
pro staronovgorodský dialekt (Зализняк 2004: 34).

- *Druhý pskovský letopis (rok 6994 = 1486):*
и у посадниковъ и у ябедниковъ и у правыхъ людій (П1: 45);
„u posadniků, jabedniků a bezúhonných/nevinných lidí“.

- *Pařížský glosář Moskovitů z 16. století:*
Ung procureur – Яabenyt (Ларин 1948: 559)
„Mladý prokurista – [jabetnik]“.

---

¹ Cit. podle *Komisionálního letopisu*. Nejstarší text v Synodálním letopisu uvádí na jeho místě тивунъ боярескъ.

Také tento o něco pozdější záznam dokládá použití v neutrálním významu „soudní úředník“.

Lexém *ябетник* se dochoval rovněž v listinách na březové kůře, a to dokonce ve třech dokumentech, v nichž se pokaždé vyskytuje ve spojení (pravděpodobně ustálené frázi) *послати ябетника* – „poslat [za někým/pro někoho] úředníka“. Všechny tyto tři archeologické nálezy pocházejí ze stratigrafických vrstev 12. století a kontext, v němž se *jabetnik* objevuje, by mohl již předznamenávat a vysvětlovat sémantický posun od neutrálního „úředníka“ směrem k hanlivému označení. V dopise na listině č. 235 z druhé poloviny 12. století si novgorodský pisatel stěžuje na konfiskaci majetku dvěma soudními úředníky, kterou považuje za nezákonnou (Зализняк 2004: 375):

отъ Свдише : къ НажирѸ : се Жадъке пославъ : Абетника дова : и пограбила
ма : въ братни долгъ [...]¹

„Od Sudiši Nažirovi: Žadko na mě poslal dva *jabetniky* a ti mě obrali za bratrův dluh [...].“

Ilustrace: Listina č. 235, Novgorod (1160–1180)

Zde se s velkou pravděpodobností jedná o vykonavatele soudní moci s dosti velkými pravomocemi.² To by potvrdzoval i jiný raný výskyt lexému v listině na březové

¹ Listina č. 235, Novgorod (1160–1180). *Древнерусские берестяные грамоты*, dostupné z: <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=240> [cit. 18. 8. 2017]. Ilustrace je převzata z téhož zdroje.

² Staroruské a středoruské texty často používají pro výběrčí daní termín *дан(н)икъ / даницькъ*, jako je tomu například ve fragmentu novgorodského dopisu na březové kůře č. 281 (1360–1380): „поклоно от наума и от григории к данику новгородскому и к новгородцамо кто изгодидце тамо послале ксеме свои люди г̃ целовѣкъ свои“ (dostupné z: <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=289> [cit. 21. 8. 2017]), nebo také viz rozličné právní dokumenty, jako např. *Darovací listina velkoknížete Vasilije Michajloviče a údělných tverských knížat...* z přibližně stejné doby: „и данници наши“ (АЭ: 3, № 5 [1361–1365]) či *Zakládací listina*

kůře č. 421 (1120–1140, Novgorod), který prozrazuje úřednickou hodnost. Pisatel používá slovo *jabetnik* jako pohružku v případě neuposlechnutí pokynu adresátem (synem pisatele):

+ ѿ братаѣтъ къ нежилоу поиди соуноу домовъ свободне еси паки ли не идеши
а послоу ѿ н та АБЪТНИКЪ а заплатилъ ·к· г̄рвнъ а ты свбонь¹

„Od Braťaty Něžilovi: Jdi domů, synu, jsi svobodný. Když nepřijdeš, pošlu na tebe *jabetnika*. Zaplatil jsem 20 hřiven a jsi svobodný“.

Ilustrace: Listina č. 421, Novgorod (1120–1140)

Také třetí zápis, fragment administrativního nařízení určeného dvěma výběřcím daní z let 1140–1160, pochází z novgorodské oblasti (listina č. 12, naleziště Stará Rusa), a obsahuje stejnou formulaci, v níž *jabetnik* vystupuje jako jakýsi soudní vykonavatel či úředník, vymáhající pohledávky (rekonstrukce fragmentu Зализняк 2004: 334):

[...] а [б]ерита а кето ва не во[д]... весте а а солю АБЕТЕНИКЕ [...]²

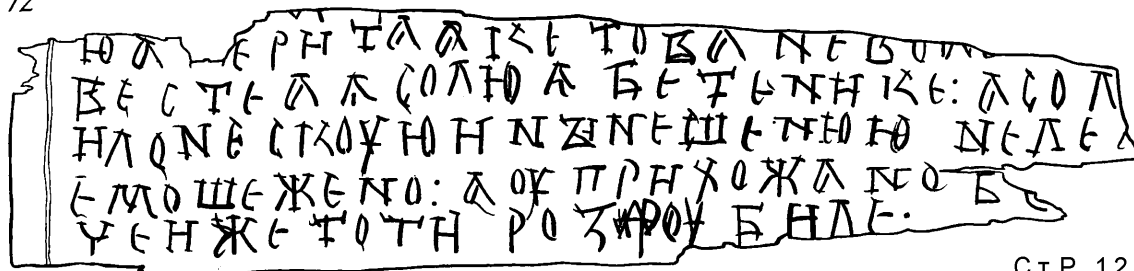
„[...] а vyberte [daň] а kdo vám ji nedá, [dejte mi vědět] а já pošlu *jabetniky* [...]“.

---

velkoknížete Vasilije Dmitrijeviče a metropolity Kupriána: „[...] а на тѣхъ селѣхъ данцику и бѣлцику моему Князя Великого не быти, а дань имати съ тѣхъ сель въ выходъ по оброку“ (АЭ: 5, № 9 [1389/1404]) aj. V mladších textech se pak pro výběřčího daní, ale i žalobce běžně používal termín *доводчик*, event. *доводчик поборовъ*, slov. např. *Darovací listinu velkoknížete Vasilije Ivanoviče Trojickému klášteru z roku 1520*: „а праветчики а доводчики поборовъ своихъ на нихъ не берутъ и не въъзжають къ нимъ нипочто“ (АЭ: 135, № 166 [12. 3. 1520]).

¹ Listina č. 421, Novgorod, dostupné z <http://gramoty.ru/index.php?no=421&act=full&key=bb> [cit. 18. 8. 2017]. Ilustrace je převzata z téhož zdroje.

² Listina č. 12, Stará Rusa, dostupné z <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=1025> [cit. 24. 8. 2017]. Ilustrace je převzata z téhož zdroje.

Ilustrace: Listina č. 12 ze Staré Rusy (1140–1160)

V období do konce 12. století nelze z pramenů s jistotou doložit, zda se výraz stále ještě používal ve svém původním, neutrálním významu. Jelikož se ve všech třech případech vyskytuje jako součást spojení *послати ябетника*, jež by mohlo být idiomatické, není možné zcela přesně určit sémantický obsah substantiva. Sémantický posun mohl probíhat již v té době, ale zároveň nemusel: v tomto období disponoval jazyk i jiným, široce rozšířeným domácím výrazem pro označení donášení, pomluvy či křivého obvinění: femininem *клевета*.¹

Řada o sto a více let mladších záznamů ovšem již nasvědčuje tomu, že se knížecí výběrčí daní či soudní úředníci s titulem *ябедник* na Rusi netěšili velké oblibě a že posun významu od neutrálního směrem k hanlivému označení, vyplývajícímu pravděpodobně právě z nepopulární profesní činnosti,² začal probíhat poměrně záhy po svém zavedení do staroruské slovní zásoby. Např. v pasáži ze *Čtvrtého novgorodského letopisu*, kde se v líčení událostí roku 6955 (tj. 1447) hovoří o prvním známém ruském falzifikátoru a penězokazovi Fjodoru Žerebci, by se mohlo podle kontextu jednat o použití s novějším významem. *Jabednik* zde zmiňovaný sice možná mohl vystupovat stále ještě jako úřední osoba (pravděpodobně výběrčí daní), ale z kontextu vyplývá spíše již příznakové zabarvení (zřejmě postavení na roveň úplatkářům), snad ve významu „udavač“ či „nactiutrhač“:

¹ Srov. např. výpis prohrěšků na březové kůře z nálezů ve stratigrafické vrstvě ze 70.–90. let 12. století v oblasti Toržok: [...] а кало есте клевета · хоула · гнево осоужение прекословее : сvaro : вражда злопоминание [...] (Listina č. 17, Toržok, dostupné z: <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=1075> [cit. 24. 8. 2017]).

² Viz sémantická analýza ve studii Mroček-Drozdovského, který zkoumá analogii se sémantickým posunem pojmů *поклепъ* а *клевета* (Мрочек-Дроздовский 1884: 13n.).

Тогда бѣ весь градъ въ сѣтованіи мнозѣ, а голодники и ябедники и посулники радовахуся, толко бы на кого выговориль (Федоръ серебреникъ); и того самого смерти предаша, а животь его въ церкви раздѣли(ша) и разграбиша (НЛ4: 443п.).

„Тehdy padl na celé město veliký zármutek, a buřiči, jabednici a úplatkáři se radovali, jen aby někoho [Fjodor Žerebec] udal; dotyčného pak poslali na smrt a jeho živobytí¹ v chrámu rozdělili a rozkradli.“

Výskyt slova *ябедник* v *Nikonovském letopise* (16. století) pod zápisem k roku 1359 lze z kontextu interpretovat již jednoznačně negativně a pejorativně. Letopisec zde vypráví o zázraku ikony přesvaté Bohorodičky vladimírské a u té příležitosti popisuje krutého vojevůdce Tamerlána (v letopisu jako *Темиръ Аксакъ*):

О семь убо Темиръ Аксацѣ повѣдаша нѣци, яко исперва не царь бѣ, ни сынъ царевъ, ни племяни царска, ни княжъска, ни боарска, но тако отъ простыхъ нищихъ людей [...] нравомъ же и обычаемъ немилостивъ и злодѣйственъ, и хищникъ, и ябедникъ, и тать. Прежде же былъ рабъ у нѣкоего ему господина, егоже злонравія его ради отверже отъ себе господинъ его; онъ же не имѣя, чимъ питатися и одеватися, крадяше и разбиваше.²

„O tomto Tamerlánovi někteří říkají, že zpočátku nebyl ani car, ani syn žádného cara, a že není rodu carského ani knížecího ani bojarského, ale pochází z obyčejných chudých lidí [...] povahou a způsoby je krutý a zločinný, chamtivý, pomlouvač a zloděj. Dříve prý sloužil u nějakého pána, jenž ho kvůli jeho špatným mravům vyhnal; a protože neměl jídlo ani oblečení, tak kradl a přepadal lidi.“

Výskyty s nesporným posunem k výrazně negativnímu obsahu „pomlouvač“, „klevetník“ lze nalézt i v právních dokumentech jednacích písemnictví z 16. století,

---

¹ Tzn. majetek.

² *Повесть о чуде Владимирской иконы Богородицы*, citováno z: *Полное собрание русских летописей*. Т. XI, 158.

v nichž se objevují již také deriváty *ябедничество* a *ябедничати*. Udavačství, nactiutrhačství a křivá obvinění se v tomto období již stávají tématem knížecích a carských nařízení a právních opatření, jako je tomu např. v následujících textech:

- Zakládací listina knížete Jurije Ivanoviče z 29. června 1509 *Уставная грамота Дмитровскаго Князя Юрія Иоанновича бобровникамъ Каменскаго стана*. Kníže za pomluvu a nactiutrhačství ukládá kromě pokuty i nejvyšší trest, a tedy již v některých případech posuzuje takový prohřešek jako hrdelní zločin:

- А доведуть на кого татбу, или розбой, или душегубьство, или ябедничество, или иное какое лихое дѣло, и ловчей мой велить на виноватомъ истцово доправити (АЭ: 121, № 150 [1509]).

„Pokud se někomu prokáže krádež nebo loupežné přepadení nebo vražda nebo pomlouvačství nebo nějaký jiný zlý čin, tak můj lovčí uloží viníku, aby uhradil žalobci škodu“.

- А которой будеть тать, или убойца, или ябедникъ, вѣдомой лихой человекъ, и ловчей мой велить заплатити истцово изъ его остатковъ, а того лихого человекъ велить казнити смертною казнью (АЭ: 121, № 150 [1509]).

„Kdo bude zloděj, vrah či klevetník a bude zjištěn, tomu můj lovčí uloží, aby zaplatil škodu ze svého majetku, a nechá zločince potrestat trestem smrti“.

- Darovací listina velkoknížete Vasilije Ivanoviče Naumkovi Koveljovi a jeho zástupcům *Жалованная грамота Великаго Князя Василя Иоанновича Наумку Ковелю съ товарищами* z 24. 4. 1524 zase přináší svědectví o tom, že *jabednici* patřili k nevíтанým hostům a nežádoucím zaměstnancům:

[Я]зь Князь Великій пожаловаль Наумка и его товарищевъ, велѣль есми имъ на тѣхъ мѣстѣхъ ключи соляные чистить, и лѣсъ сѣчи, и дворы ставити, и пашни пахати, и пожни чистити, и людей къ себѣ звати на тѣ мѣста, нетяглыхъ и неписменныхъ, добрыхъ, а не ябедниковъ и не татей и не

розбойниковъ, а писменныхъ тяглыхъ да и лихихъ людей [...], которые изъ которыхъ городовъ и изъ волостей выбиты, и тѣхъ имъ къ себѣ не принимати (АЭ: 489, № 385 [1524]).

„[J]á, veliký kníže, daroval jsem Naumkovi a jeho společníkům právo a poručil jim v těch místech sbírat sůl, kácet lesy, stavět dvorce, orat a žnout pole, a zvat si tam k sobě lidi, kteří nejsou nevolníci ani upsaní, lidi dobré, ale ne klevetníky a zloděje a násilníky, upsané nevolníky ani zločince, kteří byli z různých měst a panství vyhnáni, takové k sobě nebrat“.

- Za zmínku stojí i výskyty lexému *ябедник* a z něj derivovaného slovesa *ябедничати* v zakládací listině cara Ivana IV. Vasiljeviče z 21. 3. 1552 Važským *Уставная Важская грамота*, jež *jabedniki* rovněž staví do značně nepříznivého světla:

А того Шенкурцомъ посадскимъ людемъ [...], старостамъ и соцкимъ [...] и всѣмъ людемъ, беречи накрѣпко, чтобъ у нихъ въ Шенкурѣ [...] татей, и разбойниковъ, и ябедниковъ, и подписчиковъ, и костарей, и всякихъ лихихъ людей, не было никоторыми дѣлы; а кто у нихъ въ Шенкурѣ [...] взворуется, учнетъ красти, или розбивати, или кто учнетъ ябедничати, или кто учнетъ руки подписывати, или костари учнутъ воровати [...] или иное которое лихое дѣло учнетъ чинити [...] (АЭ: 235, № 234 [1552]).

„A at' šenkurští posadníci [...], starostové [...] a všichni lidé dbají na to, aby u nich v Šenkuru [...] v žádném případě nebyli zloději, násilníci, klevetníci, falzifikátoři podpisů, hráči kostek a žádní jiní špatní lidé; a kdo u nich v Šenkuru [...] začne loupit, krást nebo páchat násilí, nebo kdo začne pomlouvati nebo falšovat podpisy, nebo hráči kostek začnou okrádat [...] nebo páchat jiné špatné věci [...]“.

- Další doklady lexika tvořeného od kořene *ябед-* v listinách Ivana IV. Vasiljeviče přinášejí informace o tom, že se nešvar křivého obviňování a nactiutřačství za jeho vlády velmi rozmohl, s čímž bezpochyby souviselo i upevňování negativního významu zkoumaného sémantického hnízda. O tom svědčí např. zakládací listina pereslavským rybářům *Уставная грамота Переславским рыболовам* z 15. 8. 1555:

[А] кто учнетъ передъ ними искати поклепомъ, или какимъ нибуди ябедничествомъ, и уличать его добрыми людьми, и имъ того сыскавъ обвинити и безъ доклада (АЭ: 262, № 242 [1555]).

„[А] kdo začne před nimi zkoušet klevety nebo nějaké nactiutrhačství, ať ho obžalují i bez ohlášení, když to dosvědčí bezúhonní lidé“.

- Pozoruhodné jsou i pasáže v soudní listině úředního knížete Vladimíra Andrejeviče *Судная грамота Удельного Князя Владимира Андреевича Замосковной Вохонской волости, бобровничьей полусохи, крестьянам з 20. 3. 1561, ve které se jабедничество vypočítává mezi těmi nejtěžšími zločiny:*

- А доведуть на кого розбой, и душегубство, и пожегу, и ябедничество, и подписку, или иное какое дѣло лихое, а будетъ вѣдомой лихой человекъ, и выборнымъ судьямъ съ губными старостами тѣхъ людей судити и управа имъ чинити по губнымъ [старымъ] грамотамъ (АЭ: 281, № 257 [1561]).

„Jestliže se někomu prokáže násilný čin, zabití, žhářství, klevetnictví, falšování podpisů nebo nějaký jiný zločin, a jestliže pachatel bude zjištěn, pak ať volení soudci a místní starostové tyto lidi soudí a posuzují podle starých místních listin.“

- А которые послухи крестьяне учнутъ искати на своихъ же волощанѣхъ боевъ и грабежевъ и ябедничествомъ двожды или трожды, и доведуть на него всѣми людьми тѣ послухи и руки свои къ тѣмъ своимъ рѣчамъ прикладуть, что тѣ люди ябедничаютъ, и тѣхъ ябедниковъ по тому обыску бити кнутемъ да выслати изъ волости вонъ, а животовъ ихъ не грабити (АЭ: 281n., № 257 [1561]).

„A kteří rolníci se pokusí být s někým z panství, loupit nebo pomlouvát dvakrát nebo třikrát, a dosvědčí-li to na tyto poddané všichni lidé a odpřisáhnou, že pomlouvají, ať jsou ti klevetníci mrskáni bičem a vyhnáni pryč z panství, ale majetek ať jim ponechají“.

Z uvedených příkladů vyplývá, že sémantická změna probíhala postupně a s největší pravděpodobností souvisela s nepopulární činností vybírání daní, ale snad i se zneužíváním pravomocí soudních úředníků (vyšetřovatelů a žalobců), kteří se zřejmě při vykonávání své práce rovněž obohacovali pomocí křivých obvinění, nactiutřačství a donašečství – což konečně uznala za nutné právně postihovat i knížecí a později carská moc. Zatímco tedy v nejstarších staroruských textech *jabednik* vystupuje jako neutrální termín označující knížecího úředníka s pravomocí vyšetřovat soudní záležitosti či vybírat daně, posouval se postupně jeho význam negativním směrem k označení (ne nutně úřední) osoby donášející křivá a lživá obvinění, nactiutřače a udavače. Tento sémantický posun lze na základě zkoumaného materiálu s jistotou doložit od počátku 16. století, zřejmě však probíhal již nejpozději v 15. století.

3.2.1.4 Analýza a etymologie

Ani v současnosti není výjimkou, že se badatelé různého zaměření potýkají s nejistotou, který výklad etymologie *jabednika* je vlastně relevantní. Jako příklad lze uvést studii historika práva S. V. Vasiljeva o použití termínů *jabednik* a *sok* ve staroruském právním systému, kde autor čerpá z jiné práce¹ s dosti vágním etymologickým výkladem z 60. let 20. století a charakterizuje termín *ябедник* jako „poslovanštěné germánské slovo“: „ябедник – это ославяненное германское слово, означающее должностное лицо: Aembed (gotck.) – должность, Embede (datck.) – должность, Amtman (нем.) – служитель“ (Васильев 2006: 107). Nemalá část odborné literatury (včetně dosud hojně používaného a citovaného staroruského slovníku Srezněvského, ale i některých podstatně novějších prací) odvozuje původ slova *ябедник* z gótsčtiny (*andbahti*), případně ze starosaského *ambaht*, starofríského *ámbeht*, staroanglického *ambiht* aj.²

Ačkoli uvedené germánské lexikum s *jabednikem* skutečně je příbuzné, při přímém odvození z kteréhokoli z nich se tento výklad jeví z fonologického hlediska mylný, což lze snadno prokázat, pokud provedeme analýzu pomocí fonetické substituce. Z gótského *andbahti* by iniciální *an-* (totéž by platilo i pro iniciální *am-*) bylo ve staré ruštině

¹ Jedná se o monografii ukrajinského lingvisty M. A. Врусна (Брицин 1965: 33).

² Viz např. Срезневский 1912: 1632. Výjimkou ale nejsou ani některé novější slovníkové práce, jako např. *Словарь архаизмов*: 417, či odborné publikace zkoumající staroruské právo, např. Васильев 2006.

nahrazeno zadní nosovkou ɤ (v tomto případě nejspíše prejotovaným ɤ̃), kterou by pak po zániku nosovek vystřídal *ju-*. Gótské *-d-* by se ve staré ruštině velmi pravděpodobně realizovalo, a to nejspíše rovněž dentálním konsonantem, za krátké *-a-* by následovala střídnice *-o-*, výsledný tvar by tedy nejspíše musel vypadat jako **judbot-nikъ*.

Pouze ve staroseverských dialektech se tento kmen realizoval s předními vokály, které jsou pro současnou východoslovanskou i staroruskou podobu zásadní: konkrétně v západním stsev. *embætti*, stda. *æmbæt*, stšv. *æmbete* (Hellquist 1922: 1212). Fonetická substituce dokazuje, že etymologie z dialektů staroseverštiny do staré ruštiny je velmi jasná a dobře doložitelná, všechny změny a střídnice jsou náležité. Rekonstrukce kompozita **embættis-maðr* > **ębetъ-nikъ* (doslova „muž úradu/služby“ > „úřed-ník“) by vypadala následovně: Iniciální *em-* je zcela pravidelně reflektováno přední nosovkou ɛ (ɛ̃), která se posléze vokalizovala na *ja-*. Původní kořen *-bet-* je v nejstarší staroruské variantě dochovaný ve své úplnosti, krátké *-i-* nahradil měkký jer, koncové (původem genitivní) *-s* odpadlo. Druhá, obtížně vyslovitelná část kompozita *-maðr* „muž“ byla nahrazena slovanským slovo tvorným sufixem *-nikъ*,¹ vznikla tedy hybridní složenina, kde první část je přejatá a druhá nahrazená domácím komponentem.² Vzhledem k přítomnosti přední nazály ɛ (ɛ̃) se výpůjčka musela dostat do východoslovanských dialektů v době před započítáním vokalizace nosovek, tedy přibližně před polovinou 10. století.

3.2.1.5 Staroseverský předchůdce *jabednika* v kontextu germánských jazyků

Nejbližší ekvivalent a zároveň spojení s předchůdcem zkoumaného výrazu se dochoval ve staré švédštině, a to ve slově *æmbete* „služba“ či „úrad“³ a z něj odvozeném označení úředníka *æmbetisman*. Tento výraz a jeho ekvivalenty v ostatních germánských jazycích označují tradičně oficiální (a tedy úřední) postavení v jurisdikci státu nebo církve.⁴ V moderních severogermánských jazycích se tento termín vyskytuje a běžně používá kontinuálně v téměř nezměněném významu „úrad“ dodnes: islandské a faerské *embætti*

¹ Viz také Thomsen 2010: 135, a zejména Vasmer 1958: 476. Podle Ž. Ž. Varbotové jde nejspíše o původní komponent sufixu minulého pasivního participia (Барбор 1969: 96nn.)

² Více k lexikálním interferencím a terminologii viz Weinreich 1953: 53. Podle Haugenovy terminologie se jedná o tzv. „loanblends“ (Haugen 1950: 218n.). Na podobném principu vzniklo například české *komorník* (přejaté z lat. *camara/camera* + sufix *-ník*).

³ Varianty *æmbite*, *æmbit* (Hellquist 1922: 1212). Moderní šv. ortografie: *ämbete*.

⁴ Srov. stšv. *biskops-*, *pava-*, *præstaæmbete* – „biskupský, papežský, kněžský úrad“ (Hellquist 1922: 1212).

„zaměstnání nebo postavení na úřadě“ (ale i „mše“, tj. [boho]služba), norské *embete* „vysoké postavení nebo úřad ve státní službě“, dánské *embede* a švédské *ämbete* „úřad“. Příbuzné najdeme například také ve fríském *ambacht*, nizozemském *ambacht/ambt* a samozřejmě německém *Amt* „úřad“, „veřejná instituce/funkce“. Dříve bylo toto lexikum v severogermánských jazycích považováno za mladší výpůjčku ze středodolnoněmeckého *ambet* (> *embátti*) (Fischer 1909: 231), jedná se však zřetelně o jednotku náležící do společné germánské slovní zásoby, kterou lze sledovat až ke společnému pragermánskému předchůdci m. **ambahta-* s významem „sluha“, „otrok“ (Kroonen 2013: 24). Jeden z nejstarších dosud známých dochovaných literárních příbuzných tohoto slova se dochoval ve staroanglickém hrdinském eposu *Beowulf*:

- Ic eom Hróðgáres ár ond ombiht (*Beowulf*: strofa 335)
„Jsem Hrodgarův posel a sloužící“;¹
- [Hé] sealde his hyrsted sweord írena cyst ombiht þegne (*Beowulf*: strofa 670)
„[P]odal svůj meč z nejušlechtějšího železa svému sluhovi“.²

V písni o Beowulfovi se vyskytuje slovo *ombiht(as)* – starý anglosaský výraz, který se používal k označení královských sloužících. Ve staré anglosaštině se dochoval v různých podobách se značnou variantností iniciálního i kořeného vokálu: *ambith*, *embiht* či *ymbiht* (kolísal mezi rodem středním s významem „úřad“ a rodem mužským „sluha“) (viz např. de Vries 1962: 8).

Výše uvedené severogermánské ekvivalenty jsou blízce příbuzné se starozápadoseverským silným femininem *ambótt/ambátt*, které označovalo otrokyni či služku (de Vries 1962: 8). Na východě severogermánského jazykového teritoria bylo reflektováno ve starodánském f. *ambot/ambut* a starošvédském f. *ambat/ambut/ambot*, jež rovněž označují „otrokyni“ (Magnússon 2008: 14, Vries 1962: 8). Noreen uvádí také zřídka se vyskytující variantu feminina slabé deklinace *ambota*, ve starogotlandském dialektu pak

¹ Pro srovnání uvedme také umělecký překlad Jana Čermáka: „Já Hróðgárův jsem // herold a hodnostár“ (*Béowulf*: 78).

² Umělecký překlad Jana Čermáka: „tapaný meč, // skvost nad skvosty / svěřil služebníku“ (*Béowulf*: 93).

silné femininum *ambātn* (Noreen 1904: 299), přičemž všechny tyto zmíněné staroseverské varianty mají původ ve vypůjčeném silném femininu **ambōtt* (gen. **ambāttar*) s touž sémantikou, jež do Skandinávie pravděpodobně proniklo přes západní dialekty staroseverštiny (Noreen 1904: 72). Tento význam dokládá např. následující ukázka z nejstaršího dochovaného švédského středověkého *Zákoníku Západního Götalandu* starší redakce, oddíl *O nezákonnostech (Rætlosæ bolkaer)*, článek 11:

Löpær dræll bort allær ambut fra lawarþi sinum ok gör nokon skapa. dræpær. stial allær rænrir. eig skal lauarþær. skæþæ. gialda num han aptær fa hion sit (WgL: 41). „Uteče-li otrok nebo otrokyně od svého hospodáře a spáchá nějakou škodu, zabije, krade nebo rabuje, neplatí hospodář za škodu, pokud nedostane sloužící(ho) zpět.“

Ukázky zároveň ilustruje staroseverskou terminologii pro otroky, pro niž je charakteristické, že rozlišovala mezi jedinci ženského a mužského pohlaví. Vypůjčeným slovem *ambátt/ambótt* v západní variantě a *ambut/ambot/ambat* ve východní se označovaly pouze ženské otrokyně, zatímco pro mužskou variantu se používal domácí výraz *þræll* (Brink 2012: 132), jenž se v severogermánských jazycích dochoval dodnes: srov. současné švédské *träl*, dánské a norské *træl* (všechny tři jsou utrum vzniklé z původního maskulina), islandské a faerské silné maskulinum *þræll*. Brink se domnívá, že na východě Skandinávie a zvláště v oblasti dnešního středního Švédska toto rozlišení neexistovalo (Brink 2012: 121). Lze ho ale nalézt v několika švédských krajevých zákonících včetně zákoníku středověkého Upplandu, a to v oddíle *O obchodování (Kiøpmaalæ balkær)*, jenž se týkal mimo jiné i obchodu s otroky. V článku 3 se výslovně zakazuje obchod s osobami křesťanského vyznání a jsou formulována pravidla pro jejich propuštění na svobodu (§ 2):

[Æ]r þræll ællr {ambat} [ambut] utt fra bondæ komin. wæxæ þem pænningær til. ok will bonde {siþær} [siþæn] atær kallæ. þa aghi han wald at giöþæ sik. sum fyrr ær saght (UL: 206).

„[Nyní] byli otrok nebo otrokyně propuštění [svým] pánem¹ na svobodu. Ať jsou

---

¹ Zde i v následující větě je slovo *bonde* (přibližně „svobodný a nezávislý statkář“) kvůli stručnosti a účelnosti

jím zvýšeny peníze¹ a pán je přijme zpět. Pak mají právo se nechat prohlásit svobodnými na sněmu podle dříve řečených pravidel.“

Na východě severogermánské jazykové oblasti je zmiňovaný samostatný výraz pro otrokyni rozšířený jen v některých švédských a dánských středověkých zákonících. Zatímco ve starší i mladší redakci *Zákoníku Západního Götalandu* se běžně zmiňují ženské otrokyně pod pojmem *ambut* (ÄVgL a YVgL) či *ambot* (jen v YVgL, rukopisu B 58), v zákoníku Upplandu je jejich výskyt pouze řídký (*ambut*, *ambat*) a v gotlandském právním sborníku již jen ojedinělý (tvary *ambatn* a *ambætna*, shodně po jednom výskytu). V ostatních švédských krajových zákonících skutečně zcela chybí. Následující ilustrativní ukázky jsou ze zákoníku středověkého Gotlandu:

- Článek 2 *O dětech (Af barnum)*, § 3:

Þa en ambætnu manz uerþr sliet mal kient þa leggir engin hennj maira fe fram þan siex oyra penninga. Þa en han verþr ful. þa byti drotin firj hana siex oyra penninga. Oc leggi a bac hennj siex vintir sen malj ier intir (GL: 10).

„Je-li souzena něčí otrokyně, nesmí od ní nikdo požadovat vyšší pokutu než šest öre v penězích. Pokud je shledána vinnou, zaplatí místo ní její majitel pokutu šest öre v penězích a připočte [k době jejího otroctví] dalších šest zim²“;

- Článek 6 *O svátečních dnech (Af helgum daghum)*, § 5:

Verþr þrel eþa ambatn manz vm helgan dagh a verki takin þa bytir drotin firi þaim þria oyra En þaun yrkin. þria vintir sen mali ir intir (GL: 18).

„Je-li něčí otrok nebo otrokyně přistižena, že pracuje ve sváteční den, zaplatí za ně jejich majitel pokutu tři öre a [jejich otroctví] bude prodlouženo o tři zimy³“.

Tento germánský výraz ve východní staroseverské varietě ovšem stále nemůže dost dobře sloužit pro hláskoslovnou analýzu, jak bylo ukázáno výše. Také význam jednotky

---

přeloženo velmi zjednodušeně jako „pán“ – jímž je míněn (bývalý) majitel dotyčných otroků.

¹ Tj. mzda.

² Tj. šest let.

³ Tj. tři roky.

„otrokyně, služebná“ by ze sémantického hlediska sotva postačoval zároveň i pro obsahové vysvětlení staroruského *jabednika* – osoby zastávající vyšší post s úřední funkcí a blízké knížeti. Ve středověkých severogermánských zákonících se ovšem objevuje ještě jiná, velice nápadně podobná jednotka, s níž se středověký *jabednik* výrazně shoduje právě obsahově. Je to termín *ombudsman*, který v právním systému Skandinávie funguje dodnes, ačkoli i jeho obsah prošel jistými proměnami.

Pojem *ombudsman* (srov. současné šv. *ombudsman*, d. *ombudsmand* či isl. *umboðsmaðr*) existoval již ve staroseverském právu, kde se používal ve významu „osoba, která má za úkol zastupovat jednu nebo více (fyzických nebo právních) osob, zvláště v otázkách právní nebo ekonomické povahy, reprezentant, zplnomocněnec“, v některých, zvláště starších pramenech označoval také obecněji „správce, úředníka, fojta“¹ nebo osobu zastupující zájmy krále v jedné či více správních oblastech (setninách).² Jedná se o kompozitum složené ze staroseverského neutra *umbuþ* (deverbativum odvozené ze staroseverského slovesa *umbiuþa*) „oprávnění, pravomoc, úřad, úkol, pověření“ nebo také „zprostředkovatel, zástupce, zmocněnec“ a maskulina *man* „muž“.³ Ve středověkých švédských a dánských pramenech se objevuje pod zápisy *umbuds man*, *umbuzman*, *vmbotzman* apod. (viz příklady dále).

Ačkoli ve staroruských pramenech se podobně obšírné a výmluvné klasifikace o pravomoci a povinnostech *jabedníků* nedochovaly, z fragmentárních zmínek o jejich působení lze usuzovat, že náplň jejich činnosti byla, zejména v raných historických dobách, velmi podobná. Podobně jako staroruský *jabednik* se i staroseverský *umbuzman* vyskytoval v blízkosti vysoko postavených osob, zvláště krále, ale i třeba biskupa, a mohlo se jednat jak o funkci permanentní, tak i o pozici pouze dočasnou, omezenou na nějaký konkrétní úkon, nejčastěji spojený s výkonem právní moci. To dokládají například následující ukázky z východoseverského *Skánského zákoníku*, kde se zmiňuje *umbuzman* zároveň i s atributem *králův* a označuje králova zmocněnce či zástupce:

---

¹ Viz von Amira 1967: 9 a heslo *ombudsman* v SAOB: https://www.saob.se/artikel/?unik=O_0569-0162.59Tt&pz=3 [cit. 8. 6. 2018].

² Viz *ombudsmand* v DO: https://ordnet.dk/ddo/ordbog?entry_id=11037063&query=ombudsmand&tab=go [cit. 17. 6. 2018].

³ Viz heslo *ombud* v SAOB: https://www.saob.se/artikel/?unik=O_0569-0161.8WF1&pz=5 [cit. 8. 6. 2018] a *ombodsmann* v KLN XII: 593nn. Podrobněji ke švédských středověkým pramenům také Söderwall 2:2: 797, Söderwall 1973 Suppl.: 970n. a FLD pod heslem *umbuþ* <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> [cit. 17. 6. 2018].

- Článek 126: Stial man oc warþær giuin konungs umbuzmanni. þa a han at warþær þræl j konungs garþe til han lösæs þæpan. ællær hanum gifs frælsi (SL: 114).
„Jestliže někdo krade a je předán královu zástupci, pak ať se stane otrokem na královském dvoře na tak dlouho, dokud nebude odtamtud propuštěn nebo prohlášen svobodným“;
- Článek 147: Summi men wiliae at þingmæn sculu ey mughu dōmæ af þiufi örae ællær andrae limmir. utan kunungs umbuz man late þæt dōmæ af. æn þæt ær ey þo sat. fore þy at þingmæn ægho þiuf wald (SL: 141).
„Někteří žádají, aby zloděj nemohl být odsouzen k uříznutí ucha nebo jiného údu na sněmu, ale aby jej k tomu směl odsoudit jen králův zmocněnec. To ale není pravda, neboť muži na sněmu mají vůči zlodějům toto právo“;
- Článek 154: Uil bryti ey skæræ band af þem þiufi ey scal up hængæ. þa dōme þingmæn band af hanum. oc bonden ær han haur takit skæræ sialuir band af hanum mæþ þingmanna dome. oc ware siþan sac lös fore kunungs umbuz manni (SL: 146n.).
„Pokud [královský] správce nechce rozříznout pouta zloději, který nemá být pověšen, pak sejmutí pout nařídí sněm a pouta ať mu z rozhodnutí sněmu rozřízne [muž], který ho zajal; a ať je pak osvobozen od viny před královým zástupcem“;
- Článek 156: Brytær man skip. æa ma hans cost aldrigh warþær wrak e mæþan han gitær sialuar burghit mæþ slikum mannum sum han ma til fa at hialpæ sæ. oc sinum coste. oc ma konungs umbuzman ey fore biuthæ hanum at hialpæ sæ oc sinum cost. mæþ slikum mannum sum han ma til fa mæþ bön ællær mæþ legho. siþan han af sigs oc han gitær ey mer burghit þa a kunung oc hans umbuzman at takæ oc ey förræ. utan þæn ufriþæ man ær skip haur brutit (SL: 148n.);
„Pokud někdo ztroskotá s lodí, jeho zboží nikdy nesmí propadnout, pokud ho on sám dovede zachránit s takovými muži, jaké si sežene na pomoc. A králův zástupce mu nesmí zakázat, aby si opatřil muže, které získá prosbou nebo za mzdu. Teprve

poté, co odmítl a sám nesvede nic víc zachránit, smí si to vzít král a jeho zástupce, ale ne dřív, leda že by ztroskotaným byl nepřítel“;

- Článek 157. Cumbær nokær cost wrakandeis at lande. oc fylghær ængin man. þa scal hin ær hittir sighthia til oc liusæ um annær man kiænnir sæ þæn cost kænnær sæ annar man lösæ sum logh æræ. kiænnir sæ ængin man. þa scal kunungs umbuzman takæ oc gömæ en dagh oc iamlangæ (SL: 149).

„Je-li vyplaveno na břeh zboží a nikdo si pro něj nepřijde, pak to nálezce musí veřejně oznámit, jestli se k němu nepřihlásí někdo jiný. Přihlásí-li se někdo, pak ať se věc řeší podle zákona. Nepřihlásí-li se nikdo, pak ať králův zástupce [zboží] vezme k sobě do úschovy na rok a den“.

Okolnosti vývoje sémantiky pojmu *umbuzman* je potřeba chápat v širším kontextu raného skandinávského práva. Četné výskyty obsahují již nejstarší západoseverské krajové zákoníky: na jednom místě jej zmiňuje už starobylý norský *Zákoník sněmu v Guli* jako *umboðrs maðr* (NGL I: 19), tedy v podobě, než se začaly obě komponenty pozdějšího kompozita sepisovat. Termín zde označuje zástupce krále a je dobře možné, že se jedná o fázi, která těsně předcházela lexikalizaci pojmu ve skandinávském právním systému. Četné výskyty obsahuje také *Zákoník sněmu ve Frostě* starší redakce (*Frostþingslög hin eldri*), který velice důkladně vymezuje práva a povinnosti spojené s touto funkcí. Pojem *umboðsmaðr* v něm na některých místech rovněž označuje vysokou pozici blízkou králi (nikoli však nutně pouze jemu) – osobu, která jej zastupovala v právních záležitostech – a často alternuje se starším termínem *umboð* „správce“ i „správa“. Klíčová je především část XIV o pronájmu půdy, články 1–6, kde jsou vymezeny pravomoce *ombudsmana* spojené s vykonáváním jeho funkce, která spočívala zejména v zastupování majitele pozemku a správě jeho záležitostí jak u soudu, tak i při vybírání poplatků za pronájem této půdy. *Umboðsmaðr* byl svobodný muž, který měl *umboð* – právo jednat jménem někoho jiného. Nejstarší prameny svědčí o tom, že původně byl jakýmsi „zmocněncem“, nikoli nutně pouze královským, jenž často vykonával nějakou správní funkci. Ve skandinávském středověkém právu se tedy jednalo o svobodného muže, jemuž byla udělena plná moc při právních procesech (na sněmu) a při správě půdy (KLNM XII: 595). Za nejvýmluvnější v kontextu této práce považujeme zejména následující články:

- Článek 1: Hverr maðr innan laga várra er iörð á scal hafa umboðsmann innan fylkis þar sem iörðin liggr. En sá er umboð hefir þá söki hann lanðnám um allan áverca sem hann eigi siálfr. hálf landsdróttni en hálf ser. oc iarðir byggi oc eigi siálfum. oc leigur af taci ef landsdróttinn vill. En ef umboðsmaðr tecr leigu oc vill eigi láta landsdróttinn fá. beiði landsdróttinn leigunnar oc söki með þingstemnu. En ef umboðsmaðr dular at hann hafi við umboði tecit. þá standi saga landsdróttins nema hinn syni með einseiði. en umboð halldi .iij. vetr. oc siálftecit af síðan (NGL I: 248).
 „Každý muž, který vlastní půdu tam, kde platí náš zákon, má mít zmocněnce v kraji, kde se ta půda nachází. A ten, kdo má tuto správní pravomoc, ať jedná ve všech případech neoprávněného vstupu a nedovolené práce, jako kdyby sám byl vlastníkem. Ať dostane polovinu [z pokut] a polovinu [ať zaplatí] majiteli [té půdy]. Má vybírat nájem a půdu pronajímat jiným, a ne sobě, pokud k tomu majitel nedá souhlas. Ale jestliže zmocněnec vybere nájemné, a odmítne ho předat majiteli, ať ho majitel žaluje na sněmu. A pokud zmocněnec popírá, že přijal roli zástupce, má větší váhu slovo majitele, leda že by správce přísahal opak. Doba zmocněnectví trvá tři zimy a po jejich uplynutí povinnost zaniká“;
- Článek 4: Umboðsmaðr má ecki leyfa oc ecki siálfr yrkia hollt ne haga nema hálfu meira en leiglendingr má leyfa. nema iá se landsdróttins til. Sá scal umboð hafa kirkiu iarða innan heraðs oc innan kirkjusócnar er scilvænstr er oc erkibyscop vill setia upphallzmann kirkiu ef til er. en landbúi hverr taci heimillð af presti hverium eptir annann er til cembr. hvárt sem sá er upphalldsmaðr kirkiu eðr eigi er umboð hefir. En eigi scal kirkia týna eign sinni fyrir fyrnsu sacar eða af vangæzlu kennimanns eða af ágirnd umboðsmanns. En þat verðr kirkiu at óðali ef hon hefir at .xxx. vetra. en þat vitni beri henni kirkjusócnar menn (NGL I: 249).
 „Zmocněnec nesmí sám pracovat ani povolovat [někomu jinému] práci na *holtu*¹ ani na pastvině víc než je dvojnásobek toho, kolik povolí nájemník, ledaže s tím majitel souhlasí. Půdu náležící církvi, která se nachází v setnině nebo farnosti, musí mít ve správě spolehlivý muž a arcibiskup dosadí [církevního] dohlížitele, je-li tam

¹ *Holt* – suchá neúrodná půda, kamenitá, vyvýšená nad okolní krajinu a často porostlá stromy. Viz Fritzner 1867 (dostupné z: <http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi> [cit. 2.7.2018]).

takový [muž]. A každý nájemce at' dostane povolení od každého dalšího kněze, který přijde, at' už je správa pozemků svěřená nějakému církevnímu dohlížiteli nebo ne. A církev nesmí utrpět ztrátou svého panství kvůli pochybení nebo nedbalosti kněze nebo chamtivosti zmocněnce. A církev získá právo na nabytí půdy¹ po 30 zimách², dosvědčí-li to muži z farností“;

- Článek 5: Umboðsmaðr scipti iörðu til handa landsdróttni. en hinn er scipta vill lýsi á þingi at hann vill iarðarscripti hafa. hafnscripti. En ef hinn vill eigi til koma er iörð á með honum. þá skal umboðsmaðr hafa böndr með ser oc scipta hafnscripti við annann landsdróttinn oc kasta lut hans úmerctum en síón oc merctan. oc hafi lut iarðar til þess er báðir eru iamnhafðir (NGL I: 249).

„Pokud dojde k rozdělení půdy, vykoná ho pro majitele zmocněnec. A ten, kdo chce dělit, oznámí na sněmu, že chce rozdělit půdu. Ale pokud spolumajitel půdy dělit nechce, at' jeho zmocněnec svolá svobodné muže a spojí se s druhým majitelem a úrodnou půdu rozdělí tak, aby oba měli stejně“.

Jiné články *Zákoníku sněmu ve Frostě* svědčí o tom, že se nemuselo jednat pouze o správce půdy, ale že *umboðsmaðr* bylo v nejstarších pramenech označení pro jakéhokoli „zástupce“ jiného svobodného muže. Tak je tomu například v kapitole V, článku 46 *O soudech (Um dóma)*:

Alla þá dóma er um vígaferði scal setia eða um þeirra kvenna legorð er menn eiga vígt um at lögum. þá skal þá alla með lögum setia oc með griðum til fyrsta sals. En sá er rýfr dóm lögsamdan fyrir sal eða at fyrstum sölum nauðsynialaust. þá gengr sá á grið sín oc er tryggrofe oc hefer fyrregört fé oc friði. En þær ero nauðsyniar. ef maðr er síucr eða sárr. eða einhveriar þær nauðsyniar er góðer menn bera vitni um

---

¹ Jedná se o *odelsrett*, staroseverskou variantu *allodia* – starobylý právní fenomén, zákon o převádění či nabytí vlastnictví půdy na základě jejího dlouhodobého užívání. *Alod* označoval v germánském právu typ vlastnictví půdy, se kterou mohl její uživatel zcela volně zacházet a po určité době převést její vlastnictví na sebe, bez poplatků či daní (na rozdíl od *léna*, kdy půda stále patřila původnímu majiteli a byla pouze propůjčena k užívání, a to proti různým povinnostem vůči majiteli) (Doová 2014: 402; *Ottův slovník naučný* 1: 943).

² Tj. letech.

at hann mátti eigi til koma. oc sculo þær nauðsyniar koma í eindaga. En sal scal þat hit fyrsta framcoma innan þess sama mánaðar oc flytiaz heim til hans. oc se boðit með vátta .ij. en hinn taci þar við eða umboðsmaðr hans (NGL I: 183).¹

„Všechny tyto soudy, které mají řešit případy zabití nebo nezákonného pohlavního styku se ženou, pro který mají muži právo zabít, ať se řídí [platnými] zákony, a pak ať má [obžalovaný] *grið*² až do první splátky [pokuty]. A kdo bez pádného důvodu neuposlechne rozhodnutí soudu do první splátky [pokuty] nebo při první splátce, ten zneužil svoje *grið* a porušil přísahu a pak propadá jeho právo na svobodu a majetek. A omluven bude jen v případě, je-li ten muž nemocný nebo zraněný nebo mu spolehliví muži dosvědčí, že nemohl přijet, ale omluva musí být doručena tentýž den. A první splátka [pokuty] musí být doručena do konce téhož měsíce a musí být dovezena do domu [žalobce] a předána před dvěma svědky a převezme ji on nebo jeho zmocněnec.“

Pojem o něco později rozšířil norský *Zemský zákoník Magnuse Zákonodárce* (1274). V tomto právním sborníku již dochází k částečnému posunu sémantiky od všeobecného „zmocněnce“ či „zástupce“ (jenž je rovněž stále přítomen) směrem k vysokému úřadu spojenému s královskou mocí. Magnusův zákoník stanovil jako nejvyšší soudní instanci osobu krále, jehož zástupcem pro rozhodování v právních záležitostech u soudu měl být královský zmocněnec – *umboðsmaðr*. Jednalo se o novinku v severském právním systému oproti krajovým zákoníkům, která výrazně zvyšovala pravomoci a s nimi i prestiž a zodpovědnost postavení *ombudsmana*. Strauch se domnívá, že tímto královským zástupcem mohl být původní zákonopravce – *log(sögu)maðr* (Strauch 2011: 163n.). Měl právo rozhodnout a vynést rozsudek v případě, že se sněmovní soud nedokázal shodnout, případně mohl naplnění rozsudku vymáhat. O takových povinnostech králova *ombudsmana* během soudního procesu vypovídá například následující úryvek v knize IV o zabití (*Mannhælgarbolkr*), článek 20, který stanovuje pravidla postupu při narovnání za spáchaný zločin (*Um misuerka*):

¹ Datace vydání tohoto nařízení je velmi raná: pochází z doby vlády Magnuse Erlingssona, pravděpodobně už z roku 1164 (Larson 2008: 291).

² *Grið* = garance bezpečí. O pojmu *grið* pojednává kapitola 3.2.3, s. 170nn.

Nv uil sa eigi bœta er misgerði. þa skal sa er misgort er uið kæra firir konungs vmbodsmanni þeim er hann hefir sitt rettynda ualld i hendr fengit. Þa skal rettaren þeim badom [til sinn stefna oc nefna 12 hina skynsamazstu menn [at doma millum þeirra oc setia a sala stefnor. En ef sa uil eigi giallda er misgerði slikt sem dœmt uar. þa [søke vtt með domrofum oc [atferðum. Nu uil sa (eigi) giallda er misgerði en konungs vmbodis maðr afrøktizt rett at gera oc hefnizt sa siðan er misgort var uið sinnar uanuirðingar oc uerðr hemden meiri en til uar gort. [þat sem millum fer. bœte eptir skynsamra manna dome þa er þeir sættazt. þat skal halft giallda sa er hemdizt sinn en halft konungs vmbodis maðr. bæðe konungi oc þeim en firir uanuirðingu uarð. þui at hann afrøktizt rett at gera. En ef hann hemfnizt sua at eigi uarð hemdin meiri en til uar gort. þa er hann saklaus [uið konung þui at hann beiddizt rettar sins aðr. En konungs vmbodis maðr giallde einnsamann konungi slika sekt sem uiðr liggr. [þui at hann afrøktizt rett at gera (NGL II: 66).

„Když pachatel nechce zaplatit pokutu, musí si poškozený stěžovat u králova zástupce, jemuž [král] dal svou právní moc. Pak ať si je muž práva zavolá a jmenuje dvanáct z těch nejdůvtipnějších mužů, aby je rozsoudili a stanovili podmínky zaplacení [pokuty]. Ale jestliže pachatel nechce zaplatit, jak bylo určeno soudem, ať se to řeší jako neuposlechnutí soudu zaplacením soudní pokuty. Pokud pachatel nechce poté zaplatit, ale králův zástupce zanedbá vymáhání práva a poškozený pak pomstí svou újmu a msta je větší než původní zločin, ať při narovnání, na základě soudu nejdůvtipnějších mužů, zaplatí rozdíl z poloviny ten, kdo se mstil, a druhou polovinu ať zaplatí králův zástupce jak králi, tak také poškozenému, neboť zanedbal vymáhání práva. A jestliže pomsta není větší než původní zločin, je nevinen před králem, neboť předtím žádal o právní vyrovnání. Ale králův zástupce ať sám zaplatí králi celou určenou pokutu, neboť zanedbal vymáhání práva.“

O tom, že se pojem v Magnusově zemském zákoníku nevztahoval dosud čistě jen na zástupce královské moci v soudních záležitostech, ale mohl nadále znamenat i obecně jakéhokoli zástupce, se lze dočíst v jeho jiných částech, jako například v knize II *O křesťanství (Kristins doms bolkr)*, a to ve článku 2 o královském a biskupském úřadu

(*Vm ifirboð konungs oc byskups*), který prohlašuje osoby krále a biskupa za Boží zástupce na zemi:

Nv af þui at [guðs miskunn ser til þess mikla huersdagliga þorf [vtalulægs lyðs oc ymis fiolmennis. þa hefir hann skipat sinum tueim þionum at vera augsyniliga hans umboðs menn vm þessa hælga tru oc hans heilagt logmal goðom monnum til uerndar oc rettynda en uandom monnum til refsingar oc reinsanar. Eru þessir tueir annar konungr en annar byskup. hefir konungr af guði ueralldlægt ualld til veralldligrá luta. en byskup andlegt ualld til andlægra luta. [...]. Oc firir þui at þeir eru guðs umboðs menn. oc hins annars at þat sea aller menn at þeirra ma [a engan ueg missa (NGL II: 23).

„Protože milostivý Bůh milost dohlíží na mnohé každodenní potřeby bezpočtu lidí a různých národů, poručil svým dvěma služebníkům, aby byli jeho viditelnými zástupci této svaté víry a jeho svatými posly, dobrým lidem aby sloužili k ochraně a právu, ale špatným lidem k trestu a očištění. Tito dva jsou král a biskup. Král má od Boha světskou moc nad věcmi světa, ale biskup má duchovní moc nad věcmi ducha. [...] A proto jsou zástupci Boha a také proto všichni vidí, že jim nelze nijak uniknout.“

Z východoskandinávských pramenů lze uvést například zemský dánský *Sjælandský zákoník krále Erika*, který podrobně popisuje práva, povinnosti a pravomoci králova zástupce v soudních záležitostech ve třetí knize v článcích 49–69. Zmiňuje se výslovně například v knize III, článku 5 *O krádeži (Vm thiufnæth)*:

Swa ær oc um thiufnæth at konungs umbutzman ma ængin man i hæraethit callæ thiuf thys enæ at han warthær for af andrum manna sæctæthær. tha a ey konungs umbutzman thot hwaræn at sæctæ han ær thiuf ær callæthær. for æn han hauær swa wrakit sit mal sum logh ær. Wrakær han sum logh ær oc wær han sic for bondænum. tha ær han mæth rætæ warth foræ umbutzman. fallær han oc warthær han ey bundæn. oc ær thet minnæ æn half marc ær han hauær stolit. tha a konings

umbutzman ecki meræ æn thre marc af hans houæthlot (ESL III: 52).¹

„S krádeží se to má tak, že králův zástupce nesmí nikoho v setnině nazvat zlodějem, dokud tak dotyčný nebyl označen jiným mužem, a králův zástupce nesmí muže nazvaného zlodějem obvinít, dokud žalobce neřeší věc podle zákona. Řeší-li ji podle zákona a obviněný se brání proti žalobcově žalobě, je před zástupcem nevinný. Pokud prohraje a není svázán a jestliže to, co ukradl, má hodnotu menší než půl marky, pak zástupce nedostane z jeho majetku víc než tři marky“.

O funkci *ombudsmana* se zmiňuje také *Zákoník Západního Götalandu* mladší redakce. V jednom případě je pojem doprovázen atributem *biskupův* a označuje tak vysokého úředníka ve službách biskupa – biskupova zmocněnce či zástupce, na jiném místě se používá neutrálně jako „zástupce“ či „zmocněnec“ jakéhokoli svobodného muže:

- Oddíl I *O církvi (Kirkyubalker)*, článek 47:

Præster ma ingin v kirkyu uræka vtan þæn biskuper hauer forbuthat. Uærther mather aff næmd fælder. oc forbuthather aff biskups umbuz manne. vræker fore þryzsku skyld sokn fran mæssu. böte fore första dagh thre mark. Vræker annan dagh. böte mark biskupi oc sua kononge oc sua hærathe. Uræker thrithia dagh. böte nio mark soknenne. oc. IX kononge. ok IX hærathe (WgL: 97).

„Kněz nesmí nikoho vyhnat z kostela, kromě toho, koho biskup dal do klatby. Je-li muž odsouzen radou a dán do klatby biskupovým zmocněncem a vyžene-li kvůli neposlušnosti/vzdoru farníky ze mše,² ať zaplatí za první den tři marky. Vyžene-li je druhý den, ať zaplatí jednu marku biskupovi a totéž králi a totéž setnině³. Vyžene-li je třetí den, ať zaplatí devět marek farnosti a devět králi a devět setnině.“

- Oddíl o nedovoleném použití cizí věci (*Fornæmis balker*), článek 51:

Förer eig lanboen hem iorþeghandænum land skild sinæ. æller hans vissum ymbuz manni. nat firi iulæ aptan. væri tuæskylder (WgL: 212).

¹ Dostupné z: <https://tekstnet.dk/eriks-lov/3/52> [cit. 11. 6. 2018].

² Tj. je-li kvůli němu zrušena mše. Text zákona předpokládá, že se mše musí přerušit, jakmile se v kostele nachází muž, který je dán do klatby (Holmbäck – Wessén V 1946: 230).

³ V současné švédštině *härads* – setnina, tj. správní územní jednotka.

„Jestliže pachtýř nedoveze svůj pacht majiteli půdy nebo jeho spolehlivému zmocněnci [nejpozději] den před Štědrým dnem, ať je mu pak dlužen dvojnásobek.“

V dánském *Jutském zákoníku* lze sledovat mírný významový posun, který byl pravděpodobně projevem vlivů evropského kontinentálního královského práva, jež se objevily nejdříve v Dánsku. Jako *umbosmæn* byli ve středověkém Jutsku označováni královští správci (jinak též pod pojmem *bryti*) a jejich úřad jako *læn* (léno), o které mohli přijít, pokud se dopustili nějakého přestupku (Strauch 2011: 324). *Jutský zákoník* je zmiňuje v různých částech, z nichž pro ilustraci uvádíme předpis v knize III, článku 61:

[T]ho hwa sum hwal hittær fyrst. han scal förræ æn han takær nokæt af seghæ ymbotz man til. oc hauæ for sint æruæth of han ær gangænd man siin byrthæn. rithændæ hæstæ byr thæn. akændæ man woghæn las. æn kumær man til mæth skiip. hauæ skiips farm. tho æi meræ skip æn sæx æring. thæt ær thre aræ a hwart borth. Sithæn thæn fyrstæ hauær siin lot af takæn tha scal ængi man af takæ vtæn ymbotzmansz orlof. æn takær nokær man vtæn hans orlof. oc giuær ymboz man hanum saak. latae wt antugh swo mykætsum han took. oc bætæ a thre mark. æth giuæ tolf mænsz eth. hwilkæ sum han ma fangæ i thæt kirki sokæn thær han boor i. oc tho laghæ fastæ mæn. æn hwilk ymbotz man thær hwal fangær oc føør æi kunung siin lot af. mistæ siint lææn (JL III: 61).¹

„Avšak ten, kdo jako první najde velrybu, ať to oznámí umbotzmanovi dřív, než si z ní něco vezme, a za svou námahu dostane, kolik unese, pokud jde pěšky, nebo kolik unese kůň, pokud jede na koni, nebo kolik uveze vůz, pokud jede na voze. Pokud na to místo připluje loď, dostane, kolik uveze loď, ale může to být nejvýše tolik, kolik se vejde do šestiveslice, to jest loď se třemi vesly na každé straně. Poté, co si nálezce vezme svůj podíl, nesmí si nikdo jiný nic vzít bez svolení umbotzmana. Pokud si však někdo vezme bez jeho svolení a umbotzman na něj podá žalobu, musí vydat tolik, kolik si vzal, a navíc zaplatit pokutu tři marky nebo se zaručit přísahou dvanácti mužů, kteří musejí být ze stejné farnosti jako on, ale

¹ Dostupné z: <https://tekstnet.dk/jyske-lov/3/63> [cit. 17. 6. 2018].

musejí to být takoví muži, kteří splňují požadavky zákona. Pokud však *umbotzman* získá velrybu a nedá z ní králi jeho podíl, bude zbaven úřadu.“

Z hlediska fonologického se při odvození *jabednika* z *ombudsmana* pochopitelně vynořuje již dříve popsaná překážka v podobě zadního vokálu na začátku slova i v jeho kořeni (viz s. 112n.). Domnívám se, že je však na místě vzít v potaz možnost regionálního smísení či splynutí pojmů *ombudsman* a *ämbetsman* „úředník“, ke které mohlo dojít právě na východě Skandinávie. Tento model je ve staroseverských středověkých pramenech poměrně dobře doložitelný. V dochovaných textech se objevuje také maskulinum *ämbetsman* s předním iniciálním vokálem /ä/ nebo /e/, zastoupené již v nejstarších západoseverských (norských) rukopisech ve tvarech jako *embættesmaðr* či *æmbætes maðr* (Holtsmark 1955: 120nn.). Na východě Skandinávie je hojně reflektován v textech ze 13./14.–15. století v řadě nejrůznějších variant: *ämbtis man*, *ämbittes-*, *ämbetis-*, *embetis-*, *embetes-*, *ämbedis-*, *ämbätis-*, *ämbitz-*, *embitz-*, *ämbetz-*, *embetz-*, *ämbez-*, *embez-*, *ämbädz-*, *ämbuz-*, *ämbudz-*, *ämbtz-* či *ämbz-* s významy 1) „sloužící“, „úředník“ a 2) „řemeslník“, „člen řemeslnického cechu“.¹ Rozšíření pojmu *ämbetsman* ve středověké Skandinávii pro označení úředníka (pro tuto funkci se hojněji používalo domácí substantivum *sýslumaðr*) souviselo zřejmě s výrazným vlivem kontinentální, zejména německé úřední hierarchie spjaté nejprve hlavně s církevní správou a později i s královským dvorem, politicky i se snahami o centralizaci území a posilování královské moci s podporou dvora a rozvinutého úřednického aparátu.

O tom, že oba tvary s iniciálním /e/ či /æ/ na jedné straně a /u/ potažmo /o/ na straně druhé mohly splývat, může svědčit text švédského *Zemského zákoníku Magnuse Erikssona*, který je sice o něco mladšího data, uvádí však také některá starší nařízení o královském zmocněnci a správci z doby před rokem 1349 (Strauch 2011: 542). Dochovala se v něm jak varianta s předním vokálem /æ/ v podobě *æmbizman*, tak i paralelní forma se zadním vokálem /u/ ve tvaru *umbuzman*. Obě varianty se zde shodně používají pro označení vysoko postavených osob, jež vykonávaly úřední či právní úkony, k nimž byly pověřeny králem. Měly stejné pravomoci zástupce, který byl zmocněn provádět tyto úkony jménem

---

¹ Viz Söderwall 2:2: 1107n. a Söderwall 1973 Suppl.: 1118n., a dále heslo *ämbite* na FLD, dostupné z: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> [cit. 17. 6. 2018].

krále. V pramenu jsou takové osoby titulovány také latinským označením *officialis noster* či *officialis generalis* – tj. nejvyšší královský úředník, nejvyšší z *ombudsmanů* (Åqvist 1989: 136). Výskyt a použití ilustrují následující úryvky:

- Kniha *O králi (Konungabalken)*, článek 17 o zběhnutí z královské služby (*Nu æn nakar löne sik vndan kronunna þiænist*):
Ær þet ok sua, sum guþ forgöme, æt nakar ryme vndan kunungx baneer þen tiþ man til fiændæ dræghær, ællæ fra kunungx æmbizmanne, ællæ ok i resom sum æmbizman hans vt sændir; huar sum sua gör, havi forgiort baþe liif ok goz, vtan han fa þet af kunungx naþum, æt han maghi sit liif lösa (MELL: 28).
„Stane-li se, čehož Bůh chraň, že někdo uteče z královského praporu, když se táhne proti nepříteli, nebo od královského zmocněnce, nebo během válečného tažení, které bylo vysláno králem nebo jeho zmocněncem; ten kdo tak učiní, propadl hrdlem i majetkem, leda že by mu král udělil milost a ponechal mu život“;
- Kniha *O králi (Konungabalken)*, článek 22 o doprovodu biskopů, rytířů a panošů (*Nu huilkum lundum biskopa riddara ok suena ægha til kunungx riþa ælla annar stap*):
Ærkebiskoper agher riþa iuir land til kunungx meþ fyritighi hæsta, lyþbiskoper meþ þrætighi hæstum, kunungx æmbizman meþ þrætighi hestum ok ei meer, riddaræ ok suenæ af kunungx raþ meþ tolf hæsta huar þera ok ei meer (MELL: 32).
„Arcibiskupové smějí jet ke králi [v doprovodu] čtyřiceti koní, biskupové se třiceti koňmi, královští správci se třiceti koňmi a ne víc, rytíři a panoši z královské rady s dvanácti koňmi a ne víc“;
- Kniha *O králi (Konungabalken)*, článek 28 *O porušení rozsudku krále nebo jeho zmocněnce (Huilkin sum bryter kunungx dom ællæ hans vmbizmanz)*:
Huilkin sum bryter kunungx dom, sum kununger hauer giuit ællæ hans æmbizman, ok hauer þer dombref a, böte han fyritighi marker ok vari þet kunungx eensak (MELL: 40).

„Poruší-li někdo královský rozsudek, který vynesl král nebo jeho zmocněnec, a má na to potvrzení o rozsudku, zaplatí pokutu 40 marek a ta připadne celá králi“;

- Kniha *O úmyslném zabití (Drapæ balker með vilia)*, článek 12 o předstoupení vraha před krále (*Nu komber drapærin fore kunung*):

Nu komber drapærin fore kunung, ællæ for þen sum hans {æmbuzman} [æmbizman] ær i suerkie, sina gerning te (MELL: 290).

„Nyní předstoupí vrah před krále nebo před toho, kdo je jeho zástupce ve Švédské říši, aby objasnil svůj čin“;

- Kniha *O úmyslném zabití (Drapæ balker með vilia)*, článek 13 o placení pokut (*Nu hauer han böt*):

Nu hauer han böt, ok malsæghande biþer for honum, þa ægher kununger honum friþ giua, ællæ ok hans ymbuzman þen þolikt kunungs vald hauer æt han ma honum friþ giua, ok böte þer æfter kununge attæ örtoghær ok þrættan marker (MELL: 291n.).

„Když zaplatil pokutu a žalobce se za něj přimlouvá, král mu musí dát svobodu, nebo také jeho zmocněnec, který dostal od krále takovou pravomoc, že mu může dát svobodu, a potom ať zaplatí králi osm örtugú a třináct marek“;

- Kniha *O úmyslném zabití (Drapæ balker með vilia)*, článek 14:

Nu vil ei drapære böta, þa ægher han ryma rikit ok ei friþ fa för æn han hauer böt viþer malsæghadæ, æfter þy sum hæræzhöfþonge ok hæræz næmd honum dömt, ok siþan giui kununger honum friþ, ok [han] böte kununge attæ örtoghar ok trhættan marker ok samu leþ hæræþe; þa ægher þen sum kununger ællæ hans æmbizman til sæter, pröua hans bref ok skæl vm gerning sina, ok æfter þy hans friþ sætia sum hans maal ær til kumit, ok kunungs ræt samu leþ (MELL: 292).

„Jestliže vrah nechce zaplatit pokutu, pak musí utéci ze země a nebude v bezpečí, dokud nezaplatí žalobci pokuty, k nimž ho odsoudil hejtman a místní rada, a poté mu může král udělit svobodu, a ať zaplatí králi osm örtugú a třináct marek a stejnou sumu setnině; pak musí ten, koho k tomu určil král nebo jeho zmocněnec, prověřit

jeho rozsudek a motiv činu, a poté stanovit cenu za jeho svobodu¹, podle závažnosti činu a královského práva.“

V témž zdroji se nadále používá termín *umbuzman* i v jeho nejstarším dochovaném významu, tedy pro označení právního zástupce, zmocněnce či správce jakéhokoli svobodného muže (nejen krále):

- Kniha *O nezákonnostech* (*Eþzöris balker*), článek 43 o psancově majetku po dobu, kdy je psancem:

Biltoghs manz goz ægher laghmaþer ok hæraz höfþonge haua meþ sua skæl, æt þe skulu sætia þer til een ymbuzman þen for þem skal rækna, æt þet til ængsins annars {manz} komi æn hans gæld gældins þe han skyldogher var for [æn] han bröt eþzörit (MELL: 269).

„Psancův majetek at' spravuje zákonopravce nebo hejtman tak, že k tomu stanoví správce, který jim bude zaručovat, že se nepoužije k ničemu jinému než k jeho pohledávkám. Zaplatí se jim z něj, co jim dlužil, než se dopustil zločinu“;

- Kapitola *O úmyslném zabití* (*Drápæ balker meþ vilia*), článek 4 *Když je vrah zabit se zbraní v ruce* (tj. při činu):

Kan þet sua varþa, æt næste arue þes sum dræpin varþer, ællæ annar man, vill dráparan hindra for guz skuld ællæ hærra buþ, ællæ ok þen sum hærrans ymbuzman ær, ok varþer dráparin dræpin i væriande hand, þa pröuis hans maal sua döz sum quiks, ok dömis æptir brutum sinum ok ogilder ligge, ok bötis ænkte firi han mals æghandæ, kununge ællæ hæraþe (MELL: 287).

„Může se stát, že nejbližší dědic zabitého nebo jiný muž chce zabránit vrahovi z vůle Boží nebo pána nebo pánova správce, a vrah je zabit se zbraní v ruce, pak musí být jeho čin přezkoumán, at' je mrtvý nebo živý, a bude souzen podle svého činu a jeho zabití nebude trestáno, a za něj at' se neplatí žádná pokuta ani žalobci, ani králi, ani setnině.“

---

¹ Tj. výši pokuty.

3.2.1.6 Latinsko-galský sluha

Jak již bylo zmíněno, předchůdce jak staroruského *jabednika*, tak i staroseverského *embætti* byl dlouho hledán ve staré gótsčině, konkrétně v lexiku n. *andbahti* „služba“, „úřad“, m. *andbahts* „služebník“, verb. *andbahtjan* „sloužit“. Gótská varianta ale obsahuje oproti ostatním germánským jazykům mladší prefix *and-* místo původního *am-*. Jedná se o *ja*-kmen středního rodu, odvozený z označení pro „sloužící osobu“. Právě tomu odpovídá uvedené staroseverské f. *ambótt/ambátt* „otrokyně“ (< z pragerm. **ambahtō-*), staroanglické m. *ambiht*, starosaské i starohornoněmecké m. *ambaht*, staroanglosaské m. *ambeht* „sloužící“, „úředník“ (< z pragerm. **ambahtjōn/*ambahta-*). Gótské m. *andbahts* je tedy vlastně jeho mladším, vzdálenějším příbuzným (viz také Bjorvand – Lindeman 2007: 224). Vedle těchto maskulin existovaly také varianty v neutru v podobě např. sthn. n. *ambahti* (z něž vychází pozdější něm. *Amt*), staroanglosaského n. *ambiht* a *embeht*, starosaského n. *ambaht*, starovýchodoseverského n. *embæti*¹, jež sloužily jako pojmenování pro „službu“ či „úřad“ (Brink 2012: 123). Šlo tedy ve skutečnosti o dva různé lexémy derivované od stejného základu, jež se dostaly ke Germánům již v době prehistorické (protogermánské) a z nichž jeden označoval osobu a druhý její činnost. Tyto termíny pro otroky se hojně objevují v podobě glos v raně středověkých kontinentálních germánských zákonících zapisovaných latinsky a označovaných souhrnným pojmem *Leges barbarorum*²: subst. f. *ambahtunia/ambahtonia*³ označuje nesvobodnou děvečku či služebnou, zejména takovou, která vykonávala nějaké speciální funkce, zatímco pro mužskou variantu – tj. otroka či sluhu, ale i služebníka v přeneseném významu (např. služebník Boží aj.) se používalo maskulinum *ambaht*⁴ (von Olberg 1991: 204 a 206n.).

Jedině na severu germánské oblasti se pojem vůbec nevyskytuje v maskulinu, ale byl převzat pouze ve tvaru feminina pro doplnění a rozšíření již existující domácí terminologie pro nesvobodné (sloužící či otroky). Tvar starého neutra, jež označovalo činnost, pak vzhledem k nejen sémantické, ale i nezanedbatelné morfonologické

¹ Různé varianty zápisu: *æm-*, *-bite*, *-bitte*, *-bete*, *-bæte* či *æmbit/embit* (FLD: heslo *āmbite*, dostupné z: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> [cit. 8. 7. 2018]).

² Byly zapisovány přibližně v 5.–9. století a v rámci Římské říše platily pouze v územích osídlených germánskými kmeny. Patří k nim vizigótský *Codex Euricianus* (jenž je nejstarší, asi z druhé poloviny 5. století), dále *Lex Burgundionum*, *Lex Salica*, *Pactus Alamannorum*, *Lex Visigothorum*, *Lex Frisonum* aj.

³ V *Leges barbarorum* se vyskytovalo v celé řadě dalších variant zápisu, jako např. *a(m)botanea*, *antomia*, *anfamia*, *amba othonia*, *a(m)bitania* apod. (von Olberg 1991: 204).

⁴ Varianty v *Leges barbarorum* např. *anpaht*, *amphat*, *ambist* aj. (von Olberg 1991: 207).

podobnosti se staroseverským *umbuð* mohl s tímto slovním základem splynout a zároveň na něj přenést i část svého významu – sématu „úřadu“ a „služby“, jež se spojilo s již existujícím sématem „zmocnění, zastupování“.

Nejstarší stopy tedy vedou ke keltským jazykům (srov. také galské *ambactus* „vazal“ či velšské *amaeth* „sluha“, Kroonen 2013: 24), konkrétněji starobylému protokeltskému **amb(i)aktos* „posel“, „ten, kdo je vysílán“, „doprovod“, které je tvořeno kompozitem z předložky **amb(i)- / *umb(i)-* „kolem“ a participia perfekta **aktos* od slovesa **agei* (ide. kořen **ag-*) „chodit, provozovat, dělat“, tedy doslova „ten, kdo se vyskytuje nebo chodí kolem a / nebo něco dělá“, možná i „honák dobytka“.¹ Výraz se dochoval v již latinizované podobě *ambactus* „služebník“ (srov. také latinské *ambactia*, *ambascia* „úkol“ a italské *ambasciata* „ambasáda“ i „vzkaz, zpráva, poselství“, též ital. *ambasciatore* „velvyslanec, posel“). Latina pak vzhledem ke svému výsadnímu postavení *lingua franca* výrazně napomohla šíření tohoto slova do jiných evropských jazyků (Walde 1910: 32). Samotná přejímka do latiny je velice starobylá. Latinské *ambactus* se dochovalo již ve spise *Commentario de bello Gallico (Zápisky o válce galské)* Gaia Julia Caesara z let 58–49 př. n. l.:

Alterum genus est equitum. Hi, cum est usus atque aliquod bellum incidit (quod fere ante Caesaris adventum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent aut illatas propulsarent), omnes in bello versantur, 2 atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt (Caesar VI: 15).²

„Druhý jest stav rytířův. Ti jak je potřeba a nějaká válka se strhne (což před příchodem Caesarovým skoro každoročně se přiházivalo, že buď sami křivdy činili, buď činěným se bránili), všickni války se účastní, a z nich jak každý urozeností a bohatstvím nejvíce vyniká tak nejvíce kolem sebe má služebníkův a svěřenců. Tu jedinou oblibu a moc znají.“³

¹ Dále srov. Thurneysen 1884: 30n., Brink 2012: 123.

² Dostupné z: <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/gall6.shtml> [cit. 17. 6. 2018].

³ C. Julia Caesara *Zápisky o válce galské*. Přel. P. Slaviček. Praha 1882, 132.

Z protokeltštiny či latiny se termín dostal do germánské oblasti pravděpodobně ve velmi rané fázi, zřejmě již v pragermánském období (též Brink 2012: 123) a jako takový patří k nejstarší vrstvě kelto-germánských jazykových kontaktů. Etymologové se v poslední době shodují na tom, že do pragermánštiny pronikl až po germánských konsonantických posunech (Grimmův i Vernerův zákon, potažmo i kontroverzní Klugeho zákon¹), avšak zároveň se tak muselo stát dostatečně brzy na to, aby se dostal i do gótštiny, dokud byli Gótové ještě součástí hlavní masy germánských kmenů v Evropě (Green 1998: 149n.; Kroonen 2013: 24). Stejně jako staroseverské *ambátt* i *embæti* bychom tak i staroruské slovo *jabednik*, zprostředkované skandinávskými varjagy, mohli zařadit ke starobylým evropským právním termínům keltského původu (vedle např. *reiks* „mocný“)², které po staletí putovaly jako kulturní pojmy napříč Evropou.

3.2.1.7 Sémantické posuny

K výraznému sémantickému posunu, jak bylo popsáno výše pro případ východoslovanských jazyků, nedošlo pouze v ruštině: dalším podobným příkladem je právě švédština, i když v ní se posunul poněkud jiným, méně kreativním směrem. Jak bylo zmíněno, už ze středověké švédštiny jsou doloženy dva významy: „úředník“ a „řemeslník“ (Dahlgren – Ljunggren 1914–1916: 180). Také v některých švédských dialektech (v krajích Småland a Östergötland) označuje výraz m. pl. *embetsmän* řemeslníky, zejména krejčí, ševce a kováře, a vyskytuje se i v dalších variantách, jako je např. m. pl. *ämbetskära(r)* (Rietz 1962: 117). Rovněž severogermánský *ombudsman*, jež považujeme alespoň z pohledu sémantiky za součást historie *jabednika*, prošel jistým významovým vývojem: od středověkého neutrálního zástupce v právních záležitostech přes nejrůznější typy správců, zástupců a úředníků vrchnosti (zejména králů a církevních hodnostářů) až k současnému ombudsmanovi, jehož úlohou je shodně i nadále působit jako právní zástupce, nyní má ovšem za úkol chránit zejména občany proti zvlí úřadů a nejrůznějším formám diskriminace.

---

¹ Snaží se vysvětlit původ protogermánských zdvojených (tj. dlouhých) konsonantů **kk*, **tt* a **pp*, dosud však neexistuje o této hypotéze mezi lingvisty shoda. Podle Friedricha Klugeho, který pravidlo formuloval, následoval z hlediska chronologického po Grimmově a Vernerově zákoně (podrobněji Kluge 1884). Více Kroonen 2011: 41nn.

² Srov. latinské *rex*, německé *Reich* nebo české *říše*.

Přesto je to právě ruština, ve které slovo zaznamenalo nejvýraznější sémantickou proměnu. Dokládají to nejen aktuální významy „donašeč“, „práskač“ a „žalobníček“. Ještě dál došel *jabednik* v dialektu severovýchodní Kostromi (oblast Pokrov v okrsku Buj), kde byl koncem 19. století tento výraz zaznamenán jako označení pro „pavouka“ (Покровский 1897: 469). Tím došlo k úplné eliminaci sématu lidského elementu a naopak zachování pouze nepůvodního pejorativního významu „obtížný či nepříjemný tvor“.

03.2.2 *Ti(v)un*

K poměrně dobře dochovaným staroruským výpůjčkám ze severogermánských jazyků patří také substantivum *tu(ε)ун*. Lze se s ním dosud setkat i v moderních východoslovanských jazycích, i když spíše okrajově a již jen v podobě historismu. Dodnes jsou v nich reflektovány dvě varianty: základní (a starší) *туун* a varianta s intervokalickým /v/ *тувун*:

- rus. subst. m. *туун*, adj. *туунский*, -ая, -ое (Ожегов – Шведова 2004: 799) i méně rozšířené *тувун*, -а (Ушаков 1935 t.1: 706 a 718);
- ukr. subst. m. *тіун*, adj. *тіунський*, -а, -е (Бусел 2009: 1455);
- br. subst. m. *цівун*, adj. *цівунські*, -ая, -ае (Суднік 1996: 731).

Tato podkapitola si klade za cíl nejen nalézt co nejpřesnější význam i původ tohoto výrazu a sémantického hnízda s kořenem *ti(v)un-*, ale také zmapovat jeho výskyt v čase i v prostoru – východoslovanském areálu a přilehlých oblastech. Pro doložení bohatších záznamů, které by takové zkoumání umožnily, se jeví jako nejvhodnější opět postupovat retrospektivně do minulosti.

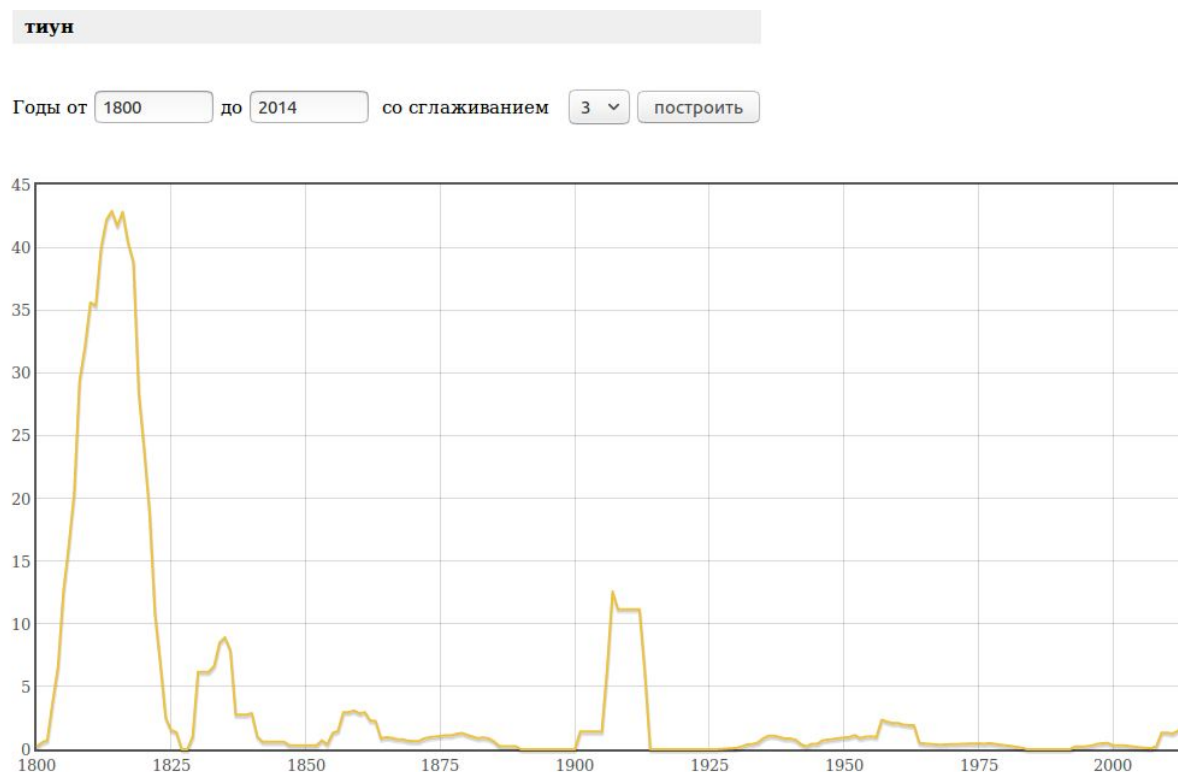
3.2.2.1 *Tiun* v současnosti

Podle údajů *Národního korpusu ruského jazyka* je tento výraz v novějších a moderních ruských tištěných textech na první pohled relativně dobře zastoupen. V období pokrytém korpusem (cca 1800–2014) má největší počet tokenů v základním korpusu lemma *туун* (303 tokenů v 61 dokumentech), z nichž téměř dvě třetiny (63,37 %) byly zaznamenány v umělecké literatuře (zejména v historické próze, fantasy, malý zlomek také v dětské literatuře) a zbývající třetina v odborných textech, kde zcela jednoznačně převažují texty z oboru historických věd (jen okrajově se vyskytuje také ve filologických, právních či filosofických pojednáních). Při bližším pohledu však zjistíme, že pod více než třetinou z tohoto celku se skrývá příjmení *Туинов*, přičemž téměř všechny jeho výskyty se omezují na dva romány Maxima Gorkého.¹ To činí přes 36 % ze všech nalezených tokenů, jež je obsaženo v pouhých dvou dokumentech. Druhým nejfrekventovanějším zdrojem s dalšími 16,83 % (51 tokenů v 10 dokumentech) jsou spisy N. M. Karamzina o dějinách Rusi, třetím pak rovněž

---

¹ Jedná se o romány *Жизнь Матвея Кожмякина* (1910) a *Городок Окуров* (1909), v nichž je soustředěno celkem 110 tokenů.

historiografické texty ruského historika a filologa 19. století A. F. Veltmana (7,92 %). Poetický korpus dokládá pouze dva tokeny, a to u ruského básníka A. K. Tolstého v poémě s historickou tematikou.¹ Celkem tak bylo v korpusu ruštiny nalezeno 240 relevantních výskytů tohoto lexému,² jeho distribuci v období pokrytém korpusem znázorňuje následující graf:³

Varianta *тиун* s intervokalickým /v/ je v korpusu zastoupena pouze okrajově. V základním korpusu je to pouze 7 tokenů v 5 dokumentech, přičemž se ve všech případech jedná o historiografické texty a beletrii s historickou tematikou, většinou z konce 19. století. Jeden token byl nalezen také v paralelním korpusu jako překlad substantiva *цiеун* z běloruštiny do ruštiny.⁴ Pro úplnost opět uvádím graf výskytů této varianty na časové ose mezi lety 1800–2014:⁵

¹ *Князь Михайло Репнин* (1840–1849). Údaje dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18.8.2016].

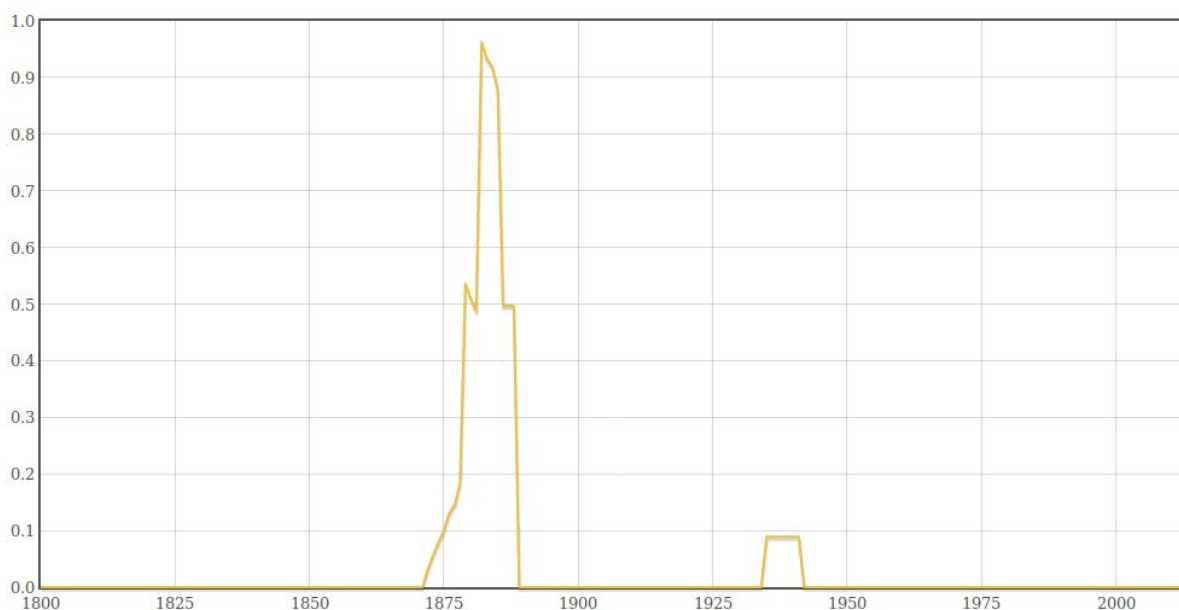
² Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016]. Korpus žurnalistických textů obsahuje dalších 45 výskytů ve 22 dokumentech, jedná se však ve všech případech o příjmení *Тиунов*.

³ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016].

⁴ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016].

⁵ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016].

Годы от до со сглаживанием

Několik dokladů o tom, že lexém *тиун* je stále přítomen nejen v ruštině, ale i v běloruštině, přináší paralelní korpus, kde bylo nalezeno 49 tokenů v 8 dokumentech. Ve všech těchto případech se jedná o překlady prózy s historickou tematikou ze současné běloruštiny do ruštiny. Většina tokenů je excerpována z textů pouhých dvou spisovatelů: z fantasy-románů běloruského autora Leanida Dajněky¹ a z historických románů Konstantina Tarasova,² jenž publikoval jak v ruštině, tak i v běloruštině.

Deriváty utvořené od kořene *тиун-*, k nimž patří adjektivum *тиуний*, se v korpusu ruštiny objevují jen velmi ojediněle. Základní korpus obsahuje pouhých 8 výskytů lemmatu f. *тиунья*, a to v jediném dokumentu, jímž je historický román spisovatele A. P. Čapygina *Гулящие люди* (1937), kde se objevuje výhradně ve spojení *тиунья изба*.³ Kromě toho byl zaznamenán již pouze jeden další výskyt u Ključevského v jeho *Dějínách Rusi*⁴ ve spojení *тиунья одрина* „pokoj“, „ložnice“ (tj. totéž jako *изба* u Čapygina). Variantu adjektiva ve tvaru maskulina *тивуний* korpus nezná.⁵ Substantivum n. *тиуньство* se vyskytuje pouze v základním korpusu s jediným tokenem v historiografickém počínání N. I. Kostomarova

¹ *Меч князя Вячки* z r. 1987 a *След ваўкалака* z r. 1988.

² *Погоня на Грюнвальд* (1986) / *Пагоня на Грунвальд* (1997) a *Три жизни княгини Рогнеды* (1986).

³ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016].

⁴ Ключевский, В. О.: *Русская история. Полный курс лекций. Лекции 18–29* (1904).

⁵ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016].

o dějinách Rusi.¹ Celá řada dalších derivátů dochovaných ze starších vývojových stádií východoslovanských jazyků se v současnosti pravděpodobně již prakticky nepoužívá: sloveso nedok. *тиунить*, substantiva n. *тиунство* a m. *ти(в)уницъ* se v korpusu vůbec nevyskytují² a naposledy je zmiňuje Srezněvskij ve svém staroruském slovníku.³

I přesto, že lexém *тиун* a jeho deriváty jsou v korpusu zastoupené vcelku řídko a v naprosté převaze se vyskytují v textech se specificky historickou tematikou (což platí pro literaturu odbornou i beletrii), lze z uvedených údajů potvrdit, co bylo naznačeno již v úvodu. Nasvědčují tomu, že se v současnosti jedná o historismus, výraz archaický, jehož použití je omezené na dosti jasně ohraničenou oblast, díky níž se zároveň zřejmě v současné ruštině stále drží.

3.2.2.2 Kdo byli *tiuni*?

V současných lexikografických pracích o ruštině se lexém vyskytuje spíše sporadicky a údaje v nich obsažené jsou nezdědkou nejasné, nepřesné a někdy si i protiřečí. Ve variantě *тиун* jej lze najít ve Fjodorovově výkladovém slovníku zastaralých slov a frazeologismů spisovné ruštiny, kde je uváděn jako historický pojem z období staré Rusi 11.–17. století a charakterizován poněkud vágně jako „název řady úředních osob; osoba spravující ve jménu knížete nebo bojara, soudce“ (Федоров 2012: 766). Velice stručně a všeobecně jej zmiňují také výkladové slovníky ruštiny Ožegova a Švedové a Ušakovův: „označení některých úředníků v Rusku do 17. století“ (Ожегов – Шведова 2004: 799) a „označení některých úředníků ve staré Rusi“ (Ушаков 1935 1: 718). Poněkud obšírnější i trochu přesnější je zpracování hesla *тиун* v odborném právnickém slovníku kolektivu autorů Dodonov – Jermakov – Krylova, charakterizující výraz jako „označení privilegovaných knížecích a bojarských sloužících, kteří spravovali feudální hospodářství“ a omezující ho (nepřesně) na krátké období 11.–13. století (Додонов 2001: 721).

Sémantické hnízdo je zachyceno i ve výkladových slovnících běloruštiny a ukrajinštiny, které naznačují jistý významový odklon v místních variantách. Sudnikův výkladový slovník spisovné běloruštiny popisuje běloruský ekvivalent *ціўн* jako označení různých sloužících osob v Rusku do 17. století, a kromě toho jim přisuzuje také funkci dozorců, kteří měli za úkol

---

¹ Jedná se o publikaci *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Выпуск первый: X-XIV столетия*, vydanou v letech 1862–1875 (dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016]).

² Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 18. 8. 2016].

³ Konkrétně verbum *тиунити*, *тиунить* (*тиуню*) – „занимать должность тиуна“ (Срезневский 1989 III 2: 961), neutrum *тиунство* – „исправление обязанностей тиуна, домоправительство“, „опекунство, попечительство“ (Срезневский 1989 III 2: 963n.) a maskulinum *ти(в)уницъ*, jež má pravděpodobně stejný význam jako *тиун* (Срезневский 1989 III 2: 961).

dohlížet na práci nevolníků (Судник 1996: 731). Buselův velký výkladový slovník současné ukrajinštiny pak klasifikuje slovo *тиун* jako historický výraz z kyjevské Rusi, jenž se používal „v ukrajinských a ruských zemích v období feudální roztříštěnosti a v ruské centralizované říši do 16. století“, přičemž se mělo jednat o „hospodářského správce feudála, soudce nižší kategorie“ (Бысел 2009: 1455).

Také starší lexikografické záznamy naznačují, že se jednalo o název nějaké staroruské hodnosti. Vladimír Dal vysvětluje význam tohoto výrazu ještě ve druhém vydání svého výkladového slovníku z roku 1882, kde uvádí obě varianty (*тиун* i *тивун*) a slovo klasifikuje jako „zastaralý výraz pro soudce nižšího stupně“. V lakonickém, stručném hesle kromě něj zmiňuje deriváty: subst. f. *тиунская* „тиунская изба, судебная“, subst. n. *тиунство* „звание тиуна“ a nedok. sloveso *тиунить* „быть тиуном“ (Даль 1882b: 418). Do dalšího, třetího vydání Dalova slovníku roku 1907 už lexém nebyl vůbec zařazen (Даль 1907). Jeho redaktor Jan Baudouin de Courtenay ho tedy s největší pravděpodobností již nepovažoval za „živý“, aktivně používaný v jazyce svých ruských současníků.

V přibližně stejné době (na přelomu 19. a 20. století) se ještě objevilo několik hesel ve velké ruské encyklopedii – encyklopedickém slovníku Brockhause a Efrona, kde je výraz vysvětlen jako označení staroruských úředních hodností, a to jak ze sféry knížecí moci a městské správy, tak i z oblasti církevní správy a práva. Obširný popis přináší Brockhausův a Efronův velký encyklopedický slovník (ЭСБЕ 1890–1907), který kromě samotného lexému *тиун* zpracovává jako samostatná hesla také tvar plurálu *тиуны*, hesla *тиунская палата/контора* a *тиунская изба* (ЭСБЕ 1901 XXXIII: 325n.). Krátké heslo o výrazu *тиун* obsahuje i *Malý encyklopedický slovník* (МЭСБЕ) ještě ve druhém vydání z let 1907–1909, kde je tento pojem vysvětlován jako „označení některých kategorií zvláštních sluhů knížat a bojarů a některých administrativně-soudních hodností staré Rusi [...]. Soud *tiuna* představoval ve srovnání se soudem naměstníka¹ nižší instanci. *Tiuni* se nacházeli také u archierejů², tito pečovali o církevní blahočini³“ (МЭСБЕ: 836).

3.2.2.3 *Tiuni* v lidové slovesnosti

Zpracování jednotek tohoto sémantického hnízda v relevantních heslech v uváděných slovnících má i přes častou vágnost a značnou variabilitu jistou výpovědní hodnotu: naznačuje, že se jeho sémantické pole proměňovalo nejen v průběhu dějin, ale také v souvislosti

---

¹ Tj. místodržícího, městského správce.

² Tj. biskupů.

³ Tj. správní jednotky.

se zavedením a následnou lexikalizací pojmu v různých kulturních oblastech a společenských souvislostech. O tom, že se jednalo o výraz po dlouhou dobu živý a v jazyce dobře a všeobecně rozšířený, by mohla svědčit přísloví, dochovaná v některých folkloristických sbírkách z 19. století, ale pocházející zřejmě z dob mnohem starších. Jeden z prvních ruských etnologů, významný folklorista a historik I. M. Sněgirev ve svém prvním vydání sbírky ruských přísloví zaznamenal následující:

Большой болтун, плохой тиун (Снегирев 2014: 461).

„Velký žvanil, špatný tiun.“

V. I. Dal zmiňuje ve svém výkladovém slovníku pod různými hesly další dvě přísloví:

- Тиун князь, яко огонь, трепетицею накладен (Даль 1882b: 439).

„Knížecí tiun je jako oheň, na který přiložili soušku.“

- Тиуны – что трут, рядовичи – что искры (Даль 1882b: 418).

„Tiuni jsou jako troud, *rjadoviči* jako jiskry.“

Zejména v posledních dvou zmíněných případech se pravděpodobně jedná o doklady velmi rané lexikalizace a zdomácnění termínu již ve staré ruštině. Tato dvě přísloví mají totiž zjevně původ v mnohem starších dobách, kdy byl v jazyce živý a aktuální jak tento výraz, tak nutně i společenská pozice či funkce, již označoval. Obě se zřetelně vztahují k jednomu a témuž pramenu – *Slovu Daniila Zatočnika (Моление Даниила Заточника)*, literárnímu dílu, které absorbovalo velký vliv středověké folklorní tradice (Лихачев 1987).¹ Tzv. „skomorošina“ v základní redakci ze 12. století zní:

Не имѣи собѣ двора близь княжа двора и не дрѣжи села близь княжа села: тiвунѣ бо его аки огонь трепетицею накладенѣ, и рядовичи его аки искры. Аще отъ огня устережешися, но от искорѣ не можеши устеречися и сожденiа портѣ.²

¹ Srov. postavení lexémů *jabednik, jabeda* v současném dětském folklóru.

² *Слово Даниила Заточника*: 20n.

„Neměj svůj dvůr blízko knížecího dvora, ani ves v blízkosti knížecí vsi: neboť jeho *tivun* je jako oheň, když na něj přiložíš soušku, a jeho *rjadoviči* jsou jako jiskry. I kdyby ses uchránil před ohněm, před jiskrou se neochrániš.“

Z přibližně stejného či o něco pozdějšího období (asi druhé poloviny 13. století) se dochovala také anekdota o knížeti a *tivunovi*, zapsaná v *Poučení tverského episkopa Semjona* (*Наставление Тверского епископа Семена*), jež je součástí *Мерила праведного* s nejstaršími opisy z poloviny 14. století:

Костянтинъ князь полотський нарицаемый Безрукий, у собе в пиру хотя укорити тивуна своего нѣочемь, рече епископу пред всѣми: „Владыко, кдѣ быти тивуну на ономъ свѣтѣ?“. Семень епископъ отвѣчал: „Кдѣ и князю!“ Князь же не улюбивъ того, молвить епископу: „Тиунь неправду судить, мзду емлетъ, люди продаеть, мучить, лихое все дѣеть; а язъ что дѣю?“ И рече епископ: „Аже будетъ князь добръ, богобоинъ, жалуеть людий, правду любить, – исбираеть тиуна или коего волостителя – мужа добра и богобоина, страха божия полна, разумна, праведна, по закону божию все творяща, и суд вѣдуща. И князь в рай, и тиунь в рай. Будеть ли князь без божия страха, христьянъ не жалуеть, сироть не милуеть, и вдовицами не печалуеть, – поставляеть тиуна или коего волостителя – человекъ зла, бога не боящася и закона божия не вѣдуще, и суда не разумѣюще, толико того дѣля, абы князю товары добываль, а людий не щадить. Аки бѣшена человекъка пустиль на люди, дав ему мечъ – тако и князь, дав волость лиху человекъку губити люди. Князь во адъ и тиунь с нимъ во адъ!“¹

„Polocký kníže Konstantin řečený Bezruký chtěl na své hostině pokárat *tivuna* a zeptal se přede všemi episkopa: «Důstojnosti, kam přijde *tivun* na onom světě?» Episkop Semjon odpověděl: «Tam, co kníže!» Knížeti se to nelíbilo a řekl episkopovi: «*Tivun* nespravedlivě soudí, vybírá poplatky, prodává a mučí lidí, dělá samé špatnosti. Ale co dělám já?» Episkop odpověděl: «Bude-li kníže dobrý, bohobojný, bude-li mít soucit s lidmi a milovat pravdu, tak si vybere *tivuna* nebo správce, který bude také dobrý a bohobojný muž, rozumný, spravedlivý, jenž se před Bohem sklání a všechny jeho činy i soudy se řídí Božími zákony. A kníže i *tivun* půjdou do ráje. Nebude-li kníže mít bázeň před Bohem, nebude-li mít soucit s křesťany a starat se o sirotky a vdovy, takový si

---

¹ Cit. z *Древняя русская литература. Хрестоматия*, s. 129.

vybere *tiuna* nebo správce, který bude člověk zlý, jenž nectí Boha a nezná Boží zákony, v soudech se nevyzná a dělá vše jen pro to, aby rozmnožoval knížecí majetek, ale lidi nešetří. Jako kdyby dal meč bláznovi a pustil ho na lidi, tak i kníže dal moc špatnému člověku, aby hubil lidi. Takový kníže přijde do pekla a také *tiun* s ním přijde do pekla!»¹

Tento starobylý folklorní narativ ilustruje přinejmenším ambivalentní postoj středověké společnosti vůči knížecím úředníkům, soudcům a správcům, mezi něž patřili i *tiuni*. Pro specifikaci plné šíře významů, jimiž byl zkoumaný výraz v průběhu své historie a vývoje naplňován, je však nutné konfrontovat větší objem staroruských i středoruských textů.

3.2.2.4 *Tiuni* ve staré Rusi

Vysvětlení pojmu *tiun* je nezřídka i v odborné literatuře uváděno poněkud zjednodušeně a nepřesně: bývá charakterizován jako úředník a lokalizován mnohdy pouze do oblasti středověkého Novgorodu.¹ Jeho význam je však v nejstarších textech poměrně proměnlivý a široký, což potvrzuje i Srezněvskij ve svém *Slovníku staroruského jazyka*, v němž uvádí tyto významy: „sluha, podomek“, „majordomus, domovní správce, zvláštní hodnost u knížecího dvora, bojarů a biskupů“, „úředník ve správě města nebo kraje“, „správce“, „opatrovník, poručník“ (Срезневский 1989: 961–963). Karskij jej navíc charakterizuje jako knížecího úředníka a hospodáře či správce knížecí pokladny, ve službě jiných osob než knížete pak prostě jako správce a administrátora (Карский 1930: 91). Postavení *tiunů* ve staroruské společnosti jakožto vedoucích služebníků knížete, jeho zastupitelů, bojarů a církevních hodnostářů by se mohlo zdát poměrně vysoké či dokonce významné, avšak jednalo se o sloužící vrstvu a jako takoví byli *tiuni* nesvobodní muži (nevolníci), jimiž se stávali i v případech, kdy byli do své pozice dosazeni ze stavu muže svobodného (Schaller 1985: 318).

Z analýzy staroruských a středoruských právních dokumentů v této práci vyplývá, že se na celém východoslovanském území termín vyskytoval ve velmi různorodých kontextech. Na základě zpracovaných pramenů lze konstatovat, že pojem *tiun* je v oblasti, kde se zapisovalo východoslovanskými jazykovými varietami, bohatě doložen v mnoha regionech i časových vrstvách. Ve staroruských a zvláště středoruských textech jsou prakticky po celé sledované období lexém *mu(ε)yn* a jeho deriváty zastoupeny dosti hojně a pravidelně: jen ve sbornících jednacích písemnictví АЭ а ГВНП bylo nalezeno 423 výskytů substantiva *mu(ε)ynь*, a dalších

---

¹ Např. práce Kiparského, který uvádí, že se jedná o označení úředníka ve starém Novgorodě („ein Beamter im alten Nowgorod“), používané od roku 1163 (Kiparsky 1975: 97).

20 výskytů adjektiv *тіуновъ* či *тіунской*. Kompletní dochované sémantické hnízdo vypadá podle pramenů následovně:

1. subst. m. *ти(в)ун* – Vyskytuje se také s atributy *сельской тивунъ* (Карский 1930: 30, ř. 133–136), *княжию тивунъ* (Карский 1930: 30, ř. 133–136) či též *тиунъ княжь* (ГВНП № 220 [1472]: 243), *тивунъ боярескъ* (Карский 1930: 27, ř. 20–21, Карский 1930: 30, ř. 133–136), *монастырскій тивунъ* (АЭ № 34 [1437–1461]: 27), *намѣстничій тиунъ* (АЭ № 170 [1521]: 138), *волостелинъ тиунъ* (АЭ, № 224 [1549]: 215). Už od 14. století je výrazně dominantní variantou *тиун*. Varianta *тивун* s intervokálním /v/ převažuje spíše v textech starobylejšího rázu, ponejvíce v *Ruské pravdě*. Z mladších právních dokumentů jsou dochovány další atributy *боярскій тиун* (Суд 1550: 238), *тиун дворской* (Суд 1150: 247) či *тиун московскій* (Суд 1550: 247);
2. subst. m. *ти(в)уницъ* / *ти(в)унець* – Význam nejspíše shodný jako *ти(в)ун*. Může se objevovat také jako součást vlastního jména (toponyma), např. „въ Тиунцовѣ Угль“ (АЭ № 139 [1504]: 111);
3. subst. n. *тиунство* – činnost či práce *тиуна*, nebo také okrsek, kde *тиун* působil (oblast ve správě *тиуна*);
4. adj. *ти(в)уньскыи* / *ти(в)уньской*, *ти(в)унии* – vyskytují se poměrně zřídka;
5. adj. *ти(в)унов* – „*тиунів*“;
6. nedok. sloveso *ти(в)унити* – provádět/zabývat se činností *тиуна*.

V databázi listin na březové kůře se aktuálně vyskytují dva příklady. První z nich byl nalezen roku 1992 v Novgorodě ve stratigrafické vrstvě 20.–50. let 12. století a představuje tedy velmi důležitý záznam, neboť se jedná o nejstarší spolehlivě datovatelný písemný doklad tohoto slova. I jeho obsah je pro tuto studii velmi cenný. Ve skutečnosti nejde o březovou kůru, ale dubovou destičku, katalogizovanou jako č. 42a (Б 38), s následujícím obsahem:

А АЗЪ ТИΟΥНѢ

ДАНѢ ЖѢ ОУАЛѢ (cit. ze Зализняк 2004: 342).

Význam slov vyrytých na destičce vykládá Zalizňak jako „a já, *tiun*, jsem vybral daň“. Druhá strana destičky byla původně pokryta voskem, do kterého se ryly poznámky a jiné typy textů. Ve zbytcích vosku se rovněž dochovala slova АЗЪ ТИΟΥН[Ѣ] a Zalizňak proto usuzuje, že by se mohlo snad jednat o tabulku určenou k procvičování psaní (Зализняк 2004: 342). Podle našeho mínění je zde změna tvrdého jeru (jenž by byl náležitý v koncovce nom. sg., tj. ТИΟΥНЪ) v jať málo pravděpodobná. Tvar ТИΟΥНѢ zřetelně představuje dativ singuláru, a proto by bylo vhodnější překládat text jako: „a já *tiunovi* // vybral daň“ (tj. pro *tiuna*). Text by tedy mohl být spíše vzkazem *tiunovi* od někoho, kdo mu pomáhal vybírat daně. V takovém případě by představoval významný raný důkaz o funkci středověkých *tiunů*: výběrčích daní.

Druhý záznam na březové kůře představuje listina č. 452, nalezená v Novgorodě ve stratigrafické vrstvě z poslední čtvrtiny 12. století (cca 1180–1200), jež obsahuje pouze tři slova:

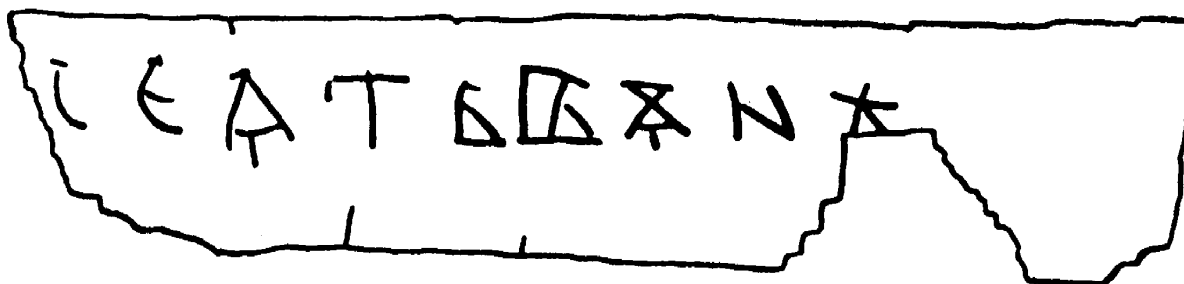
СЕ А ТЪБЖНѢ¹

Tato březová kůra rovněž zaznamenává tvar dativu singuláru ve variantě s intervokalickým /v/. Zalizňak ji považuje za fragment původně delšího textu a překládá ji jako „tady já, *tivun*“ (Зализняк 2004: 454), ani s tím však nemusíme nutně souhlasit. Domníváme se, že by mohlo jít o tzv. *tamgu* – doprovodný záznam přiložený k poslané věci, tj. štítek s označením adresáta. Je-li tomu tak, nebyl by tento text pouhým fragmentem, ale mohl by eventuálně vypovídat i o výběru daní, jež byly poslány právě *tivunovi* v nějakém balíčku nebo pytli opatřeném štítkem. Text by pak bylo možné přeložit jako „já [jsem] pro *tivuna*“ (kde pod „já“ rozumějme samotnou zásilku).

---

¹ Listina č. 452, Novgorod, dostupné z: <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/452/> [cit. 11. 10. 2017]. Ilustrace je převzata z téhož zdroje.

Ilustrace: Listina č. 452, Novgorod (1180–1200)

Ostatní z nejstarších zápisů jsou pravděpodobně nejméně o století mladší, jako je tomu v případě nejstaršího dochovaného textu *Ruské pravdy* (*Русская Правда по списку Кормчей 1282 г.*, Карский 1930: 26–62), kde se vyskytují obě varianty, tj. s vkladným /v/ i bez něj (celkem 6 výskytů lexému a jeho derivátů v celém dokumentu). Z kontextu tohoto právního dokumentu však nelze vyrozumět přesnější charakteristiku *tivunovy* pozice, kromě toho, že se jednalo o muže ve službách privilegovaných osob, za jejichž zabití se ukládaly ty nejvyšší pokuty.¹

- i. gen.-acc. sg. ТИВУНА КНАЖА (varianta v УРС² ТИЖНА КНАЖА) (Карский 1930: 27, ř. 16–17) – „knížecího *tivuna*“;
- ii. nom. sg. ТИВУНЪ БОЯРЕСКЪ (Карский 1930: 27, ř. 20–21) – „bojarský *tivun*“;
- iii. acc. sg. за ТИОУНЪ (Карский 1930: 30, ř. 130–131) – „za *tiuna*“;
- iv. loc. sg. въ сельскомъ ТИОУНѢ в княжи или в ратаинѣмь (varianta: П³ въ сельскомъ КУНИ – zde písař slovo zkomolil, zřejmě z důvodu neporozumění záznamu, z něž opisoval) (Карский 1930: 30, ř. 133–136) – „v *tiunovi* [tzn. správci] vesnickém, knížecím nebo rolnickém“;

¹ Úryvek v úvodu *Ruské pravdy*, kde se stanovuje výše pokuty za zabití *tivuna* a jiných členů knížecího doprovodu či dvora: [А]жь оубьеть моужь моужа · то мьстити братоу брата · [...] шже ли не боудеть кто юго мьста · то положити за голову · м · грвн · аче боудеть княжь моужь · или ТИВУНА КНАЖА · аче ли боудеть роусинь любо гридь · любо коупець · любо ТИВУНЪ БОЯРЕСКЪ [...] то · м · грвн положити за нь (Карский 1930: 26n.). „Zabije-li muž jiného muže, ať bratr pomstí svého bratra [...] Nebude-li nikdo, kdo by ho pomstil, zaplatí se za něj pokuta 40 hřiven, bude-li [tím zabitým] muž [z doprovodu] knížete nebo knížecího tivuna. Bude-li to *rusin* nebo *grid*, nebo kupec, nebo bojarský tivun [...] zaplatí se za něj pokuta 40 hřiven“.

² *Сборник Ундольского* № 820 z 15. nebo počátku 16. století, *Летописный Софийский сборник б. Румянского музея* № 3841 ze 16. století.

³ *Пушкинский сборник XV в.*

- v. асс. sg. на боярскаго тиоуна (varianty: АМАУРС¹ тиоуна на дворьскоого, Ма1² на борьска) (Карский 1930: 43, ř. 557) – „na bojarského tiuna“;
- vi. ном. sg. тиоуньство (Карский 1930: 59, ř. 1117).

3.2.2.5 Správce a administrátor

Do významu a rozšíření tohoto pojmu vnáší více světla teprve mladší záznamy ze staroruského i středoruského jednacího písemnictví, které rovněž dokládá existenci *tiunŭ* v Rusi v období nejméně 13.–16. století. K nejstarším z nich patří několik listin z druhé poloviny 13. a počátku 14. století ze severozápadní Rusi, kde se hovoří o knížecích a městských správcích, tedy vykonavatelích administrativních pozic v rámci správní hierarchie (zástupcích knížete):

- а в Торожку [ти], княже, держати тивунъ на своей части, а новгородецъ на своей (ГВНП № 1 [1264]: 9)
„a v Toržku, kníže, smíš mít tivuna ve své části a Novgorodští zase ve svojí“;
- а държати ти свои тиунъ на половинѣ, а новгородьць на половинѣ въ всеи во[ло]сти Волочкои“ (ГВНП № 7 [1304–1305]: 17)
„a v celém Volockém panství budeš mít svého tiuna na polovině a Novgorodští na [druhé] polovině“.

Pojem *tiun* i v ostatních v excerpovaných textech označuje v naprosté většině administrativní pozici ve správě města, okrsku či oblasti. Tito úředníci přitom v rámci správní hierarchie staré Rusi pravděpodobně obvykle zastávali nižší pozice, na což poukazují častá spojení s jinými hodnostmi (v podřízeném vztahu), v nichž se tento lexém objevuje v naprosté většině případů. Taková spojení nezřídka působí dojmem ustálených frází, v nichž se obměňují pouze atributy specifikující geografickou či správní oblast, jako např.:

- волостели мои и ихъ тиуни (АЭ № 23 [1425]: 17; АЭ № 31 [1437]: 24)
„moji správci panství a jejich tiuni“;

¹ Новгородская летопись XV в. Археографической комиссии АН № 240, Летопись Авраамки 1495 г., Сборник Ундольского № 820 z 15. nebo počátku 16. století, Летописный Софийский сборник б. Румянского музея № 3841 ze 16. století.

² Московский академический I список в Мериле праведном б. Моск. дух. акад. № 187 z konce 15. století.

- намѣстницы мои или ихъ тіуни (АЭ № 37 [1440]: 29)
„moji místodržící nebo jejich tiuni“;
- памѣстницы и волостели и ихъ тіуни (АЭ № 51 [1453]: 38)
„místodržící a správci panství a jejich tiuni“;
- волостели мои Масленские и Янгосарские, и ихъ тіуни и праветчики
и доводчики (АЭ № 95 [1471]: 75)
„moji maslenští a jangosarští správci panství, a jejich tiuni a soudci a výběrčí daní“;
- ловчей мой и его тіунь (АЭ № 150 [1509]: 122)
„můj lovcí a jeho tiun“;
- наши намѣстницы и третчики и тіуни Московскихъ волостей и ихъ тіуни
(АЭ № 240 [1554]: 256)
„naši místodržící a správci tretí¹ a tiuni moskevských panství a jejich tiuni“;
- намѣстницы наши и третчики и тіуни и волостели Московские (АЭ № 240 [1554]:
256)
„naši místodržící a správci tretí i tiuni a moskevští správci panství“

apod.

Další příklady svědčí o tom, že se pozice *tiuna* vyskytovala nejen ve správě státní, ale také církevní, kde šlo zejména o osoby vykonávající správu klášterů a dohlížející na jejich hospodaření, i o jakési pomocné výkonné úředníky ve službách metropolitů či jiných vyšších církevních hodnostářů – např. *митрополичи намѣстники черные, и ихъ тіуни* (АЭ № 159 [1515]: 129). K nim patří i jeden z úplně nejstarších nalezených dokladů dochovaných ve staroruských právních dokumentech mimo *Ruskou pravdu*, listiny na březové kůře a letopisné svody. Je to zmínka o „klášterním *tiunovi*“ na darovací listině Vasilije Michailoviče, velkoknížete Kašinského, a tverských knížat Vsevoloda, Michaila, Vladimíra a Andreje Alexandroviče, Jeremiji a Simeona Konstantinoviče a Michaila Vasiljeviče z let 1361–1365, jež je adresována tverskému klášteru:

---

¹ *Tret'* – staroruská správní jednotka, třetina okrsku.

[A] смѣшаються судомъ монастырьскіи люди съ волостными людьми, судить монастырьскіи тивунъ съ посельскимъ вмѣстѣ съ нашими судьями (АЭ, № 5 [1361–1365 г.]: 3).

„[A] týká-li se soud lidí z kláštera i z okrsku, necht' je soudí správce kláštera i [správce] votčiny společně s našimi soudci“.

3.2.2.6 Výběrčí a soudce

Na základě záznamů v úředních a soudních listinách lze dále usuzovat, že pozice *tiuna* se neomezovala pouze na administrativu, ale v daném období mohl mít na starosti i vybírání nejrůznějších daní, poplatků a pokut, stanovených knížecí mocí či soudem:

- и наши тиуни и иные пошлинники (АЭ № 223 [1549]: 212)
„a naši tiuni a jiní výběrčí cla“;
- А кто у кого между переореть или перекосить, и намѣстники наши и ихъ тиуни возмутъ на виноватомъ за боранъ восемь денегъ (АЭ № 123 [1488]: 93).
„A pokud někdo přeore nebo poseče mez, naši místodržící a jejich tiuni vezmou od viníka pokutu osm penízů“¹;
- [A] доводчику его дадутъ поборъ съ деревни, на Рожество Христово за ковригу денга, за часть мяса денга, за зобню овса двѣ денги, а на Великъ день за ковригу денга, за часть мяса денга, а на Петровъ день за ковригу денга, за сыръ денга. А тѣ три кормы и поборы волостелю, и тиуну, и праветчику, и доводчику, на весь годъ (АЭ № 144 [1506]: 116).
„[A] jeho výběrčímu dají daň ze vsi, na Kristovo Narození peníz za pecen chleba, peníz za část masa, dva peníze za ošatku ovsa, a na Velikonoce peníz za pecen chleba, peníz za část masa, a o Svatém Petru peníz za pecen chleba, peníz za sýr. A ty tři daně at' dávají správci panství i tiunovi i soudci i výběrčímu daní na celý rok“.
- [A] виноватой въ казни и въ продажѣ ловчему и его тиуну (АЭ № 150 [1509]: 121).
„A viník zaplatí za trest pokutu lovčímu a jeho tiunovi“;

¹ К významu slova боранъ „pokuta“ viz Бутков 1842: 121.

- [И] намѣстницы мои Дмитровскіе, и ихъ тіуни, и мытчики и всѣ пошлинники, и мытчики Дубенскіе и таможницы мои, съ тѣхъ подвозковъ и съ донныхъ доскъ, и со сначей, и съ казаковъ, мыта, ни явки, и тамги, и перцу, и соли, и побережного, и онбарного, и привозу, и отвозу, и вѣсчего, ни иныхъ никоторыхъ пошлинь не емлють (АЭ № 170 [1521]: 137).
„[A] moji dmitrovští správci a jejich tiuni a výběrčí všech cel a poplatků, i moji dubenští celníci a výběrčí, ať za ta pomocná plavidla a lodi a od Kozáků, ani za pepř a sůl, nevybírají mýtné ani palubní ani přístavní daň ani žádné jiné poplatky ani daně z obchodu, z dovozu nebo vývozu“;

- [A] денги за то за все имать намѣстнику нашему, и его тіуну, и доводчику, Новгородскія (АЭ № 181 [1536]: 152).
„A peníze za to všechno dostane náš novgorodský místodržící a jeho tiun a výběrčí daní“;

- А о судѣ у нихъ ходитъ нашъ намѣстникъ по сей по нашей грамотѣ: случится судъ передъ намѣстникомъ, или передъ его тіуномъ, о рублѣ о Новгородскомъ, а всхотятъ помириться, и они дадутъ намѣстнику двадцать денегъ Новгородскую, то ему и съ тіуномъ (АЭ № 181 [1536]: 152).
„A soudit ať k nim jde náš správce podle tohoto našeho nařízení: bude soud před správcem nebo před jeho tiunem o novgorodském rublu, ale budou-li chtít uzavřít smír, ať dají novgorodskému místodržícímu dvacet penězů a totěž jemu a tiunovi“;

- [Н]амѣстницы наши всѣхъ городовъ и наши тіуни и иные пошлинники, и таможники, и гостинщики, и намѣстничі пошлинники и мытчики, пошлинь, тамги, и вѣсчего, и порядного, и отвозу, и на мытѣхъ мыта, и иныхъ никоторыхъ пошлинь, ни церковныхъ на нихъ пошлинь, не емлють (АЭ № 222 [1548]: 212).
„[N]aši místodržící ve všech městech a naši tiuni a jiní výběrčí cla a poplatků, a správcovští výběrčí poplatků a cla a mýtného, ať od nich nevybírají daně ze zboží a vývozu a žádná jiná cla a poplatky, ani církevní daň“;

- [И] за тіунской и за праветчиковъ и за доводчиковъ поборъ (АЭ № 256 [1561]: 279).

„A za *tiunský* a za soudcův a za výběrčí poplatek“;

- [И] въ тѣхъ городѣхъ наши бояре и намѣстники, и волостели, и ихъ *тиуны*, съ тѣхъ монастырскихъ людей и съ крестьянъ мыта и тамги [...] не емлють и не судятъ ихъ ни въ чемъ (АЭ № 300 [1578]: 366).

„A v těch městech ať naši bojaři a místodržící a správci a jejich *tiuni* od těch lidí z kláštera a křesťanů nevybírají mýtné ani clo a ani je kvůli ničemu nesoudí“.

V jednacím písemnictví severozápadní Rusi (konkrétně Novgorodu), kde byla právní a správní situace zřetelně složitější, se v o století mladších dokumentech vyskytuje také několik dokladů o tom, že se od knížat a *tiunů* vybíraly poplatky v rámci cestovních nákladů (pokud se jednalo o cesty za státními záležitostmi), jako např. ve smluvní listině Novgorodu s tverským velkoknížetem Alexandrem Michailovičem z let 1326–1327:

А дворяномъ твоимъ, како пошло: от князя по 5 кунъ погонь имати, а от *тиуна* по 2 кунъ (ГВНП № 14 [1326–1327]: 28).

„A tvým dvořanům jako dřív: od knížete pět kun cestovního a od *tiuna* dvě kuny.“

Staroruští *tiuni* mohli kromě vybírání daní, pokut a soudních i jiných poplatků také vést soudní procesy a předsedat u soudu. V takovém případě se obvykle nejspíše jednalo o soudy nižší instance, které se zabývaly běžnými přestupky:

- [А] случится судъ смѣсной Ивашковымъ людемъ съ городными людми, или станowymi, и намѣстницы мои Муромскіи или ихъ *тиуны* судятъ, а Ивашко съ ними жъ судить, или его приказщикъ (АЭ № 120 [1487]: 90).

„Ale bude-li společný soud¹ mezi lidmi Ivaškovými a obyvateli měst nebo táborů, a budou je soudit moji muromští místodržící nebo jejich *tiuni*, ať s nimi soudí i Ivaško nebo jeho správce“;

- [А] на Лукахъ нашъ *тиунъ*, а твои другои, а судъ имъ наполю (ГВНП № 77 [1470–1471]: 131).²

„A na Lukách budeme mít *tiuna* a druhý bude tvůj a soudit budou napůl“;

¹ Tj. soud církevní i světský (СРЯ 25: 178).

² Zde se jedná o smluvní listinu krále polského a velkoknížete litevského Kazimíra IV. s Velikým Novgorodem.

- [И] наши намѣстники и волостели и ихъ тиуни судятъ (АЭ № 159 [1515]: 129).
„A naši místodržící a správci a jejich tiuni soudí“.

Z dochovaných textů máme rovněž záznamy o tom, že počet těchto úředníků býval přesně určený a vymezený z pozice knížecí (a později carské) moci, jak to dosvědčuje například listina velkoknížete Ivana III. Vasiljeviče z roku 1488, která předepisuje přípustný počet *tiunů* ve správních jednotkách:

А намѣстникомъ нашимъ у нихъ держати въ городѣ и во станѣхъ два тиуна да десять доводчиковъ, во станѣхъ восемь доводчиковъ, а два въ городѣ“ (АЭ № 123 [1488]: 92).

„A naši místodržící mají mít ve městě a táborech dva tiuny a deset výběrčích daní, v táborech osm výběrčích a dva ve městě“.

Ke konci 16. století výraz *ti(v)un* z ruského jednacého písemnictví poměrně náhle mizí. V polovině 16. století byla totiž tato pozice nahrazena tzv. *губными старостами* – lokálními, oblastními starosty, které volili místní statkáři.¹ Poslední výskyty, nalezené v pramenech týkajících se oblastí, které byly součástí ruské říše, jsme zaznamenali v carské darovací listině třechevskému klášteru, datované dne 20. června roku 1588 (АЭ № 386 [1588]: 490). V *Soudním sborníku z roku 1589* se dochoval také výraz *тиунство* jako označení správní oblasti (Суд 1589: 431). Poté kořen *тиун-* přežíval ještě ve spojení *тиунская изба*, používaném až do konce 17. století pro kancelář či služební místnost církevního *tiuna* v Moskvě, jež byla roku 1674 přejmenována na *Приказ патриарший церковных дел* (Schaller 1985: 319).

3.2.2.7 Regionální variace

Jinak tomu bylo na území Velkoknížectví litevského, kde se *tiunský* úřad včetně potřebné terminologie udržel výrazně déle, jak o tom svědčí tamní písemnictví (Булыка 2013: 300nn.; také viz dále). Zejména z *ruténštiny*² lze doložit sémantické hnízdo zahrnující

¹ Селин 2008, dostupné z: <http://www.ladogamuseum.ru/litera/selin/pub7/> [cit. 12. 2. 2018].

² V dobových pramenech se vyskytuje pojem „руська мова“, jenž označoval varietu staré ruštiny. Jednalo se o profánní jazyk (v kontrastu k církevní slovanštině) používaný především ve slovanských oblastech Litevského velkoknížectví, jímž se přibližně od poloviny 14. století zapisovaly záznamy a texty jednacého a právního rázu (Темчинас 2012: 47). Tato varieta staré ruštiny v té době již vykazovala natolik výrazné rysy lokálních dialektů, že bývá považována za předchůdce běloruštiny a ukrajinštiny (Stang 1935: 52). Někdy se pro ni používá označení *ruténština* (Темчин 2009: 226), stejně jako i v této práci.

vcelku široké spektrum derivátů: kromě základního maskulina *тивунъ* (s variantami *тивонъ*, *тывунъ*) do něj patří substantiva m. *тивунецъ* (varianty *тивонецъ*, *цивунецъ*, *сiвуніес*, které mají stejný význam jako *тивунъ*), f. *тивуновая* „*tivunova* žena“, m. *тивуновичъ* „*tivunův* syn“, n. *тивун(ь)ство* (1. hodnost/funkce či případně období vykonávání závazků *tivuna*, 2. teritorium podřízené *tivunovi*) a f. *тивуницизна* (varianty *тивуницина*, *цивуницина*) „daň placená *tivunovi*“, adjektiva *тивуновъ* a rovněž *тивун(ь)ский* „*tivunův*“. Polsko-litevští *tivuni* měli oproti těm staroruským buďto poněkud širší pole působnosti, nebo je v textech snad jen podrobněji popsané. Kromě řešení právních sporů, vybírání daní a poplatků a vykonávání místní správy také dohlíželi na stav pozemků vrchnosti a jejich obdělávání poddanými či řešili záležitosti obecních hranic. Jejich post byl v rámci místní hierarchie velmi vysoký, jak naznačují i vybrané příklady z období mezi lety 1413–1655:

- *тихъ людей монастырскихъ нашимъ намѣстникомъ и тивуномъ и всимъ нашимъ заказникомъ не судить, ани рядить* (АЗР 1 [1443]: 57n.)
„naši místodržící a *tivuni* a všichni naši správci nemají tyto lidi z kláštera ani soudit ani jim nařizovat“;
- *просиль есми о приложенье печатей [...] тивуна в земли Жомоитской* (АВК 20 [1577]: 34)
„žádal jsem o stvrzení pečeti [...] *tivuna* země Žemaitské“;
- *панъ Иванъ Чорны [...] цивуна Виленьского мещанин жаловаль* (АВК 29 [1578]: 19)
„pan Ivan Čorny [...] odměnil *tivuna* města vilenského“;
- *якобы пани войтовая судила ему на тивонцу своему за бой жоны его* (АВК 17 [1541]: 335)
„že prý se paní fojtová s ním soudila u svého *tivuna* kvůli sporům s jeho ženou“;
- *тивунецъ боячися самъ и з жоною своею з дому своего ледве втекъ* (АВК 21 [1556–1557]: 144)
„sám *tivunec* ve strachu utekl ze svého domu i se svou ženou“;

- ciwuniec moy, z rykunieiu¹
„můj správce s hospodyní“;
- доведаломъся ижъ ТИВУНОВАЯ троцькаѧ пани еръмолинаѧ шного подездка дала до здешнего ѡрадъ²
„dozvěděli jsme se, že žena trockého tivuna paní Jermolina dala ten povoz zdejšímu úřadu“;
- Андрей и Ярошь Микитеньки, ТИВУНОВИЧИ (АВК 18 [1615]: 236)
„Andrej a Jaroš Mikitenkové, tivunoviči“ (tj. synové tivuna);
- быдла такъ дворного яко и ТИВУНОВОГО немало пограбиль еси (АСД 1 [1596]: 201)
„ukradl jsi nemálo dobytka tivunova i z [knížecího] dvora“;
- тыи вси вышеписанные имъ откладываемъ, и съ ТИВУНСКИХЪ рукъ тымъ-то листомъ нашимъ ихъ выймуемъ вѣчно (АЗР 1 [1503]: 355)
„to vše výše zmíněné jim odkládáme a z tivunových rukou je tímto naším dopisem navždy vyjímáme“;
- дань на насъ господаря дають со всее волости подлѣ давного обычаю, мѣряючи у пудовню по чотыри безмѣны, а ТИВУНСКУЮ у пудовню по чотыри жъ безмѣны (АЗР 2 [1540]: 367)
„vrchnost od nás vybírá daň z celého panství podle staré zvyklosti, z váhy po čtyřech bezměnách³, a tivunskou daň též z váhy po čtyřech bezměnách“;
- што ся дотычетъ взѣздовъ ТИВУНСКИХЪ на волости наши (АЗР 2 [1540]: 367)
„co se týče tivunských výjezdů do našich panství“;
- воеводинымъ слугамъ ТИВУНСТВА городского не держати (АЗР 2 [1511]: 89)
„vojvodovi sloužící nemají zadržovat městské tivuny“;

¹ Лист да Абуховіча: 441.

² Книга Віленскага замкавага суда 1552 г. In: Руканіс Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старажытных актаў, ф. 389, кн. 240, с. 493б. Cit. z Булыка 2013: 301.

³ Výraz *безмѣнь* se používal jako označení staroruské hmotnostní míry (СРЯ 1 [1975]: 115).

- на обранье електовъ на вряды всякие въ той земли Жомойтской, то есть, на староство Жомойтское, каштелянство, подкоморство, войское, ТИВУНЬСТВО (АЗР 3 [1574]: 181)
„na volbu *elektů* do všech úřadů v zemi Žemaitské, to jest do žemaitské správy, kastelánů, podkomořích, vojenských velitelů, *tivunstva*“;
- ТЫХЪ ЛЮДЕЙ НАШИХЪ, ВЪ ТЫХЪ ДВОРѢХЪ, И ВЪ ТИВУНЬСТВѢХЪ, ОТЪ ТОГО ВСЕГО ВЫЗВОЛЯЕМЪ (АЗР 2 [1529]: 199)
„tyto naše lidi, v těch dvorcích a v *tivunstvech*, toho všeho zprošťujeme“;
- ТИВУНУ Вешвенскому пану Каспору Бѣлевичу, бояромъ [...] и всимъ тымъ, которые имѣнья свои въ ТИВУНСТВѢ Вилеискомъ мають (АВК 8 [1555]: 255)
„*tivunu* ve Viešvėnai¹ panu Kasporu Bėlevičovi, bojarům a všem těm, kdo mají majetek v *tivunství* vilejském“;
- казали есмо имъ дань нашу и ТЫВУНЬЩИНУ зъ ихъ волости старцу ихъ збирати (АЗР 1 [1497]: 171)
„přikázali jsme jim, aby jejich starší vybíral naši daň a *tivunskou daň* z jejich panství“;
- ЦИВУНЩИНЫ уставилъ панъ Фетко писарь на мѣсто и волость осемдесять копъ грошей широкихъ (АСД 3 [1548]: 10)
„pan Fetko, písar, stanovil *tivunskou daň* z města a panství osmdesát kop grošů“.

3.2.2.8 *Tiuni* v Litevském velkoknížectví

Na vrcholu své „slávy“ se tento administrativně-právní termín rozšířil také mimo jazyky východoslovanské, a to zřejmě přes ruténštinu do polštiny a litevštiny. Tyto jazyky a jejich dialekty po staletí sdílely společné administrativní a právní prostředí v rámci Litevského velkoknížectví, polsko-litevského unijního státu a Řeči pospolite, kde se prolínaly nejrůznější vlivy východní a západní kultury, a ty se vrstvily na substrát starobylé kultury baltské, jež je do jisté míry absorbovala.

---

¹ Вешвенская волость = správní oblast Viešvėnai v Žemaitsku, západní Litva.

V polštině lze lexém doložit z textů právního charakteru v podobě *ciwun/cywun* od 15. století (Vasmer 1958: 108n.; Gloger 1900: 254; Lizisowa 1984). V polských úředních dokumentech se používal až do konce 19. století (Lizisowa 1984: 226). Během tohoto dlouhého období vznikla řada různých lokálních variant: kromě zmiňovaného *ciwun/cywun* také *ciun* (jež se vyslovuje dvojslabičně), *cijun*, *tywon*, *tywun* a *tywuń* (Karłowicz 1894–1905: 103). Jejich grafická podoba pravděpodobně do velké míry reflektovala fonetickou a kromě jednoho případu (*ciun*) obsahuje intervokalický konsonant (/v/ nebo /j/). Mohla by tedy nasvědčovat tomu, že se do polské administrativy dostal nejspíše přes ruténštinu, kde podoba s hiátovým konsonantem rovněž převažovala. K tomuto závěru přispívá i historický fakt, že teritorium dnešního Běloruska a část dnešního Polska byly po staletí součástí Litevského velkoknížectví. V moderní polštině se lexém shodně s východoslovanskou oblastí dochoval jen jako historismus,¹ používaný v souvislostech se správou Litevského velkoknížectví (tedy pro období do konce 18. století). *Ciwun* tam zastával funkci vysokého úředníka jmenovaného panovníkem, jemuž spravoval nemovitý majetek, a později (od roku 1588) funkci nejvyššího z volených státních úředníků ve Vévodství Vilniuském a Vévodství Trakai (*Ciwun Wileński* a *Ciwun Trocki*) (Bańkowski 2000: 195). V dnešním běžném jazyce se již prakticky nepoužívá.²

Velmi přínosnou, ale v současnosti již poněkud zapadlou studii věnovala tomuto tématu polská badatelka Maria Lizisowa, která zkoumala výskyt lexému *ciwun* ve třetí redakci *Statutu Velkoknížectví Litevského*, a to jak v jeho ruténské (z roku 1588), tak i polské jazykové verzi (z roku 1614) (Lizisowa 1984). Tehdejší král Zikmund III. Vasa přikázal statut vytisknout dvojjazyčně – v jazyce polském i v ruténštině (Lizisowa 1984: 223). V polské verzi statutu z konce 16. století se podle Lizisové výraz *ciwun/cywun* objevuje v těchto významech: 1. „hospodářský správce“, 2. „pachtýř“, 3. „zemský úředník“, 4. „správce pozemků krále nebo šlechty“ a 5. „starosta obce“ (Lizisowa 1984: 224n.). Úloha *ciwuna/cywona* se dále mohla poněkud odlišovat v Litvě a ve Žmud'ském vévodství, kde pojem označoval hospodářského úředníka, jehož hlavním úkolem byla nejen správa zemědělských pozemků, ale i vybírání daní a výkon menších soudních úkonů – podobně jako na Rusi. Tamější *ciwun* měl za úkol vybírání mýtného a různých daní a poplatků, vykonával činnost soudce ve sporech týkajících se hospodářských záležitostí, a nadto coby královský úředník potvrzoval hranice mezi pozemky či dokonce prováděl sčítání obyvatelstva (Lizisowa 1984: 225).

---

¹ Jako historismus ho popisuje například Zgólkowa: „w dawnej Polsce i na Litwie zależnie od okresu i zmian administracyjnych: urzędnik ziemski, rzędca dóbr królewskich lub książęcych, urzędnik ściągający podatki, sędzia graniczny; zarządca dóbr prywatnych; ekonom“ (Zgólkowa 1996 7: 262). V současné polštině existuje celá řada významově blízkého lexika, jako např. *urzędnik*, *rzędca*, *zarządca*, *ekonom*, *sędzia*, *włodarz*.

² Výkladový slovník *Wielki słownik języka polskiego* tento lexém již neuvádí (Polański 2008).

Vedle substantiva *ciwun* se v polštině zachoval také derivát *ciwuństwo*, který označoval úřad *ciwuna* v 16.–18. století (Bańkowski 2000: 195). Souvisel s etablováním *ciwuństwo* jakožto nejvyšších zemských úřadů již v roce 1588 (Lizisowa 1984: 226). Od té doby *ciwuny* nedosazoval král, ale byli voleni na sněmech. Vysoké postavení *ciwuna* se ještě více upevnilo poté, co se značně rozšířila privilegia polsko-litevské šlechty v polovině 17. století. Nejvíce se tento úřad rozvinul právě v již zmiňovaném Žmuďském vévodství, kde současně úřadovalo celkem 14 *ciwunů* (oproti pouhým dvěma ve Vilniusu a Trakai) (Gloger 1900: 254).

Na základě porovnání výzkumu provedeného pro tuto disertační práci a závěrů Lizisové lze konstatovat, že v polsko-litevských úředních listinách a právních pramenech (psaných v ruténštině a polštině) se o funkci *tiuna* a její náplni dochovaly podstatně podrobnější informace než v textech ruské provenience, spojených s moskevskou říší. V právních dokumentech staré Rusi se tento termín zdaleka nejčastěji vyskytuje ve formě ustálených spojení (viz příklady uvedené výše), jejichž výpovědní hodnota o kompetencích a oblastech, za něž byli *tiuni* zodpovědní, je poměrně limitovaná.

Pozornost si zaslouží také ekvivalent *tiuna* v litevštině, kde je doložen dodnes používaný výraz m. *tijūnas*, m. *tévūnas*, ale také starší latinizovaná forma m. *tivunus*, všechny ve významu „správce“, „hospodář“, „administrátor“ (Lizisowa 1984: 228). Substantivum *tijūnas* zařazuje Zinkevičius mezi antroponyma spojená s řemesly jako „správce pozemku, šlechtického dvora či okrsku“ (Zinkevičius 1994: 541). Velký výkladový slovník litevštiny *Lietuvių kalbos žodynas* uvádí celou řadu významů:

1. Sluha, dozorce (historismus);
2. Správce okrsku či oblasti ve Velkoknížectví litevském – knížecí místodržící, jenž mj. řešil soudy týkající se nevolníků a poddaných. Byl volen žemaitskou šlechtou a kníže jej do funkce pouze schvaloval;
3. Správce, dozorce nad nevolníky, fojt (určený dvorem), rychtář. Jeho povinností bylo dohlížet na hospodaření okrsku, kontrolovat práci poddaných, zejména rolníků, které při nedostatečném výkonu také fyzicky trestal.¹

Litevské *tijūnas* bychom měli sice rovněž klasifikovat jako archaismus (např. Smoczyński 2007 II: 676), ale na rozdíl od ruštiny, kde se jedná spíše o historismus, jehož význam znají pouze odborníci, se stále vyskytuje i v živém jazyce. O tom svědčí doklady

---

¹ Viz heslo *tijūnas* v LKŽ, význ. 1–3. Dostupné z: <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=tij%C5%ABnas&lns=-1&les=-1> [cit. 29. 1. 2018].

z litevského folklóru, jako jsou např. následující přísloví a úryvky z litevských lidových písní (dain):

- Tijūnas – perkūnas, urėdas – šėtonas, ir patsai ponulis – tas pats velnias¹
„Tijun – Perun [tj. hromobití], úředník – satan, a sám pán [tj. vrchnost] – také je čert“;
- Kad aš ejau par dvarą, susitikau tijūną. Aš tijūnui – labą dieną, manei tijūnas – kuoką²
„Když jsem šel přes dvůr, potkal jsem tijuna. Já tijunu dobrý den, mě tijun holí“;
- Kas tave sugavo, sūnelaiti mano? – Tas tijūnas atėjūnas apsisuko su bizūnu, dėdelaiti mano!³
„Kdo tě chytil, synáčku můj? Ten tijun cizák, omotal mě bičem, strýčku můj!“;
- Viens brolelis urėdu, o antrasis tijūnu⁴
„Jeden bratříček je úředníkem a druhý tijunem“.
- Vaitas – pasaitas, tijūnas – kabelis, pats ponas – paršelis⁵
„Fojt je provaz, tijun je háček, a pán samotný je svině“;
- Tijūnas greitas, nepavys ir raitas⁶
„Tijun je rychlý, nedoženeš ho ani na koni“;
- Tijūnas – pono akis ir ausis.⁷
„Tijun jsou panské oči a uši.“

V litevštině se dodnes používají také příjmení, derivovaná od substantiva *tijūnas*: *Tijūnėlis*, *Tijūnaitis* či *Tijūnėnis* (Zinkevičius 1994: 17; Zinkevičius 2008: 541), jež pravděpodobně vznikla podobně jako východoslovanské *Тиюнов* podle povolání svého nositele (či jeho otce). Kromě nich se v litevštině dochovaly i další deriváty (všechny jako historismy):

---

¹ Daina č. 659. *Lietuviškos dainos užrašytos par Antaną Juškevičę*. I-III. Kazanė 1880-1882. Cit. z LKŽ XVI: 219.

² Cit. z LKŽ XVI: 220.

³ Z dainy zaznamenané v *Lietuvių liaudies dainynas*. Vilnius 1980. Cit. z LKŽ XVI: 220.

⁴ Z Litevského folklorního archivu. Cit. z LKŽ XVI: 220.

⁵ Přísloví z východní Litvy. Cit. z LKŽ XVI: 220.

⁶ Přísloví ze severovýchodního cípu Litvy. Cit. z LKŽ XVI: 220.

⁷ Litevské přísloví. Cit. z LKŽ XVI: 220.

nedok. sloveso *tijūnauti* „být *tijunem*“, „dohlížet“, subst. f. *tijūnienė* „žena *tijuna*“, f. *tijūnija* „správní okrsek v Litevském velkoknížectví“ a f. *tijūnystė* „oblast ve správě *tijuna*“.¹

V případě tvaru *tėvūnas* se jedná o lexém s odlišným původem, na nějž se však přenesl sémantický obsah slovanského *tiuna* procesem lidové etymologie, a to zřejmě díky fonetické blízkosti a nápadné podobnosti *tėvūnas* a *tivunъ*. Ta je ovšem jen náhodná.² Používá se v téměř totožných významech jako *tijūnas*:

1. „správce statku nebo knížecího dvora“;
2. „dozorce, fojt“;
3. ovšem jeho sémantický obsah je rozšířen o další význam: „vojvoda, velitel vojska“.³

3.2.2.9 Původ východoslovanského *tí(v)una*

Při hledání etymologie tohoto neobvyklého výrazu badatelé dlouho tápali. Lingvisté, kteří připouštěli jeho germánský původ, vycházeli dlouhou dobu z góštiny, což bylo obvyklé zejména v 19. století (podobně jako v případě *jabednika*). Ani Srezněvskij, který představuje jednu z nejvýraznějších osobností lexikografie staré ruštiny a jehož dílo bývá i dnes často citováno, nebyl v tomto ohledu výjimkou. V jeho podání je předchůdcem staroruského *tiuna* některý z gótských výrazů pro „sluhu“ (*þius*, *þevis* či *þivan*) a nejbliže příbuzné je podle něj staroanglosaské *þēgn* > *þēgen* > *þēn* „sluha“.⁴

V průběhu 20. století však byl původ výpůjčky stanoven již přesněji. Vasmer jej ve svém etymologickém slovníku ruštiny klasifikuje jako starobylou výpůjčku s původem ve staroseverském *þjónn* (Vasmer 1958: 108; Фасмер IV: 63) v souladu s Thörnqvistovou, která tuto výpůjčku považuje za slovo zjevně severského původu a odvozuje jej ze starošvédského *þiūn (Thörnqvist 1948: 87n.). Výklad Thörnqvistové z hlediska hláskoslovné analýzy dobře ob stojí, avšak jen v případě, že by se jednalo o starovýchodoseverskou variantu starozápadoseverského *þjónn*, které zmiňuje Vasmer. Ve starošvédských textech však takovýto tvar není nikde doložen, žádný podobný tvar se nenachází v žádném z dochovaných starošvédských zákoníků, ani není zaznamenán v databázi

¹ LKŽ XVI: 220.

² Litevské subst. m. *tėvūnas* je odvozeno od m. *tėvas* „otec“, jehož kořen *tėv-* byl rozšířen o sufix *-un*. Jedná se o sekundární novotvar, jenž vznikl zřejmě podstatně později.

³ LKŽ, dostupné z: <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=t%C4%97v%C5%ABnas&lns=-1&les=-1> [cit. 30. 1. 2018].

⁴ Srezněvskij uvádí pro góštinu ekvivalenty *þius*, *þevis*, *þivan*, ovšem spatřuje také blíže nespecifikované souvislosti i s dalšími staršími podobami germánských jazyků jako stsev. *þivna*, stsas. *þin* či *þionon*, anglosas. *þegen* a *þivan*, sthn. *diu*, *dionon*, jež má v moderní němčině paralelu ve slovesu *diene* „sloužit“ (Срезневский 1989: 963).

staré švédštiny FLD (*Fornsvensk lexikalisk databas*) nebo ve Schlyterově velkém slovníku k vydání kompletní edice starošvédských právních památek *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui* (Schlyter 1877). Původní diftong /iū/ se kromě západoseverských pramenů dochoval jedině v elvdalštině¹ jako součást triftongu /iuo/, a to ve slovesu slabé konjugace *tiuona* „sloužit“ (má též variantu *tiuäna*; srov. švédské *tjäna*) (Åkerberg 2012: 262; Steensland 2010: 210 a 461). Vývoj pragermánského diftongu /eu/ > /jo/ > /iuo/ je v elvdalštině paralelní s vývojem ve východonorských dialektech (Levander 1925: 45nn.).

V případě, že bychom toto vzali v úvahu jako potvrzení tvaru rekonstruovaného Thörnqvistovou, dalo by se říci, že staroruský tvar *ти(в)унъ* by potom konečně mohl mít poměrně dobře prokazatelnou etymologii. Z hlediska fonologického takový výklad reflektuje staroseverskou podobu s dochovaným vokálem /i/ v kořeni slova. Ten byl původně součástí staroseverského stoupavého diftongu /iu/, jenž vznikl již v praseverském období v rámci asimilačních procesů z původního protogermánského diftongu /eu/ (/ew/) a později se prodloužil v /iū/ (a posléze /jū/) (Noreen 1884: 40). Nejpravděpodobnějším severogermánským předchůdcem by potom byl kořen **þeun-* (derivovaný z pragermánského **þewa-* „sloužit“) (Uhlenbeck 1900: 151; Thörnqvist 1948: 88; Kroonen 2013: 541), jenž reflektují i moderní skandinávské jazyky: isl. *þjónn* „sluha“, „otrok“ (Árnason 2007: 1208) a *þéna* „sloužit“ (srov. též faer. *tjena*), šv. *tjäna* „sloužit“ (srov. dále stšv. *þiæna*) či d. *tjene* (Hellquist 1922: 983). Kromě nich má paralely například ve staroaglosaském *þéowen/ðéowen* „služebná“, „otrokyně“ (Magnússon 2008: 1183), starosaském *thionōn* „sloužit“ a *thionost* „služba“ (Magnússon 2008: 1183) či starohornoněmeckém *deo* „sluha“ (Hellquist 1922: 983; Vries 1977: 614). Všechna tato označení dále vycházejí z protogermánského kořene **þeu-*, s nímž je v severogermánské oblasti těsně spojené také množství dalších výrazů pro označení sloužících a otroků: starozápadoseverské *þír* a *þý* „otrokyně“ a komponenty ve složeninách *-þér*, *-þjófr* a **-þýr* (> *-tyr*), starošvédské *þybarn* „nemanželské dítě“ (tj. např. dítě otrokyně), starogotlandské *þysun* „nemanželský syn“ aj. (Brink 2012: 126nn.). Původ tohoto protogermánského kořene byl dlouho spatřován v ide. **tek^w-* „běžet“, „téci“ (jednalo by se tedy rovněž o „toho, kdo někde běhá a někomu slouží“), v poslední době je však tato teorie zpochybňována (Kroonen 2013: 541).

Starozápadoseverské maskulinum *þjónn* „sluha, otrok“ (Fritzner 1869: 780) je pravděpodobně derivát ze slovesa *þióna* „sloužit“, „obsluhovat“, jež je třeba odvozovat z praseverského **þewna*, zatímco pragermánské **þewa* jakožto samostatný lexém

---

¹ Elvdalština – *ulum dalska*, šv. *älvdalska*, je starobylý dialekt v odlehlé oblasti Älvdalen v Dalarně ve středním Švédsku, který zakonzervoval četné staroseverské prvky.

v severogermánských dialektch nejspíše zaniklo (Wissmann 1975: 7). V praseverštině je doložené pouze v podobě maskulina *þewar*¹, které známe z runových nápisů jako poslední člen kompozit – složených mužských vlastních jmen, jako je např. *Wulþupewar* (Brink 2012: 154). Jako příklad uvádíme fragment runového nápisu na amuletu z jeleního rohu z 6. století DK Bh 46, nalezeném v nalezišti Sorte Muld, oblast Ibsker na východním Bornholmu. Nápis je vyrytý ve starší runové řadě a v transliteraci zní:

balika ar- ... | ... (f)ular þewar²
 snad: „Balika ... | ...-ův služebník“.

Zde je i kvůli fragmentárnosti textu celkový význam nejistý – tušíme jen, že se jednalo o osobu jménem Balika, jenž byl služebníkem nebo průvodcem někoho, jehož druhá část jména zněla *fular*, avšak první část je nečitelná.

Ilustrace: amulet ze Sorte Muld

Druhá ukázka je z uceleného runového nápisu N KJ55 U na skále ve Valsfjordu ve středním Norsku, vyrytého asi kolem roku 400 (Düwel 2008: 34) rovněž ve starších runách:

ek hagustald(a)z þewaz godagas ¶ (e)- -----z³
 „já Hagustaldar, člen Godagova doprovodu“
 nebo „já Hagustaldar, Godagův sloužící“.

¹ „Služebník“, zejména v kultickém významu, ale i profánně jako „sloužící“ nebo „člen doprovodu“ (Düwel 2008: 35).

² Nápis DK Bh 46. *Danske Runeindskrifter*, dostupné z: http://runer.ku.dk/VisGenstand.aspx?Titel=Sorte_Muld-amulet [cit. 10. 7. 2018]. Ilustrace je převzata ze stejného zdroje.

³ Nápis N KJ55 U. *Samnordisk runtextdatabas*, dostupné z: <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm> [cit. 11. 7. 2018].

V západní staroseverštině, konkrétněji v jejích norských dialektech, se v nejstarších rukopisech včetně církevních textů (do roku 1250) dochovalo pouze lexikum se starým diftongem /iō/, zatímco tvary tvořené od kořene s předním vokálem zcela chybí. Najdeme v nich mj. sloveso *þióna* „sloužit“, feminina *þiónan* a *þiónasta* „služebnice“, „otrokyně“ či maskulina *þiønn* a *þiönastomaðr* „služebník“, „otrok“ (Holtsmark 1955: 645n.). V západoseverských středověkých zákonících se toto lexikum nejčastěji vyskytuje v souvislosti s církví a církevními předpisy, méně často také nese obecné séma „služby nějakému pánovi“. Jako ilustraci uvádíme následující úryvky ze *Zákoníku sněmu v Guli* a *Zákoníku sněmu ve Frostě*, z nichž lze doložit substantiva *þionosto* „služba“ a *þionn* „otrok“:

- *Zákoník sněmu v Guli*, článek 198:

Tvær ero hans hinar bezto ambatter. Seta. oc deigia. oc tveir þrælar. þionn oc bryti. (NGL I: 70)

„Dvě jsou jeho nejlepší otrokyně: tkadlena a pekařka, a dva otroci, čeledín a předák.“;

- *Zákoník sněmu v Guli*, nařízení krále o biskupském úřadu v článku 9:

En ver hafum sva mælt við biscop várn. at hann scal oss þionosto veita. En ver scolom þat at hanom kaupat ærtog firi .xl. nevia innan laga varra. En biscop scal fe sva oðrlasc at hann scal koma i fylki hvert a .xii manaðom. oc veita monnom þa þionosto er til byriar (NGL I: 7).

„A smluvili jsme¹ s naším biskupem, že nám musí poskytovat [církevní] službu. A my budeme od něj [tyto služby] kupovat za örtug za každých 40 osob v naší zemi². A biskup bude získávat peníze tak, že musí jednou za 12 měsíců přijet do každého kraje a poskytnout lidem tuto službu.“;

- *Zákoník sněmu v Guli*, nařízení krále o biskupském úřadu v článku 33 o povinnosti zajistit dopravu pro biskupa (*Vm reiðskiota biscopt*):

Ðat er nu þvi nest ef biscop ferr upp a land ifra skipi sinu at vigia kirkiu æða aðra þionosto at veita monnum hvárt sem hann þarf lagnt æða skamt. þa scolu böndr fa hanom reiðskiota (NGL I: 20).

¹ „My“ zde vyjadřuje plurál majestaticus („král“).

² Tj. v zemi, kde platily zákony sněmu v Guli (v jurisdikci sněmu v Guli).

„Bude tam jídlo, jestliže biskup vystoupí ze své lodi na břeh, aby vysvětil kostel nebo mužům poskytl jinou službu, ať už je jí potřeba blízko nebo daleko. Pak ho místní muži musejí odvézt“;

- *Zákoník sněmu ve Frostě, článek 10 O příměří v kostele (Vm kirkiu grið):*

En ef grafner værða at nauðgum forræðis monnum þa stande kirkian þionostu laus til þess er kirkiu soknar mænn flytia þa brott (NGL I: 134).

„Ale pokud budou [tito násilníci] pohřbeni [na hřbitově] bez svolení zastupitelstva, ať v kostele neproběhne žádná bohoslužba, dokud farníci jejich těla neodstraní“;

- *Zákoník sněmu ve Frostě, článek 11 Biskup ať rozhoduje o kostelích a křesťanských záležitostech (At biskup raðe kirkium oc kristnum dome):*

Byskup skal raða kirkium oc kristnum dome allum oc kænni mænn til setia þa er hann uil. oc hæfir oss þui hætit at ver skolum hafa þa kænni mænn er oss þockazt oc þa er kunni þionosto sina retta. þat er forn retrr (NGL I: 135).

„O kostelích a všech křesťanských záležitostech ať rozhoduje biskup a ať si jako kněze dosadí, koho chce. Ale zavázal se nám, že budeme mít takové kněze, kteří jsou pro nás přijatelní a dobře znají svou službu. To je starý zákon“;

- *Zákoník sněmu ve Frostě, článek 14 O povinnostech kněze vůči farníkům (Vm skylldu fylkis prest viðr soknar menn):*

En prestr huær skal hafa með ser crismu oc alla þionosto ef þarf barn at skira huært sem hann fer. En ef hann hefir eigi oc er honum boðet barn at skira. ef þat barn værðr daut oskirt þa giallde faður barnsens .vj. aura en biskupi .iij. merkr (NGL I: 135).

„A každý kněz má mít u sebe křížmo a všechno, co potřebuje pro svou službu, jestliže má křtít děti, ať jede kamkoli. Ale pokud to nemá a je požádán, aby pokřtil dítě, a to pak zemře nepokřtěné, ať zaplatí 6 öre otci dítěte a tři marky biskupovi“;

Ve východoseverských středověkých písemných památkách se vyskytuje starošvédské sloveso slabé konjugace *þiæna* „sloužit“ (v širokém smyslu slova) v řadě variant: *þiana*, *þiana/thiana*, *þyänä/tyäna*, *thana*, *tene*. Z něj bylo derivováno množství zejména nominálních tvarů, jako jsou m. *þiänare* „služebník“ (varianty *thienare*, *thienere*, *tiänare*, *tyänare*, *tyenare*), f. *þiänist* „služba“ (varianty *þienist*, *þianist*, *thianasth*, *þyänist*, *thiänest*, *tenisth*, *thienst*, *tiens*),

f. *thiänirska* „služka“ (var. *tiäniska*, starodánsky *tiänerske*), adj. *þiänogher* „sloužící, poslušný, podřízený“ (var. *þänoghar* aj.) a řada dalších včetně bohatého aparátu kompozit.¹

Etymologie *þiäna* (*þiäna/þiäna/thäna*) s dlouhým otevřeným /æ/ nebo /ā/ v kořeni slova je v rámci severogermánského hláskoslovného vývoje komplikovaná a neprůhledná. Hellquist se domnívá, že tyto tvary mohly být ovlivněny některým z pevninských germánských dialektů, např. starou fríštinou nebo saštinou, které měly tvar s /ia/, podobné by pak muselo platit ale i pro islandské *þéna* (snad z anglosaského *þénian*) (Hellquist 1922: 983). Noreen považuje změnu *þiäna* > *þiäna* za působení progresivní i-přehlásky, charakteristické pro švédskou oblast (Noreen 1904: 91), avšak pro předcházející přechod z /iū/ na /iā/ neformuluje žádný z etymologů nejen uspokojivé, ale vlastně vůbec žádné řešení. Alternativu nabízí pouze Fischer, který považuje staroseverské tvary *þéna*, *þénusta* a *þénari* za mladší výpůjčky ze středodolnoněmeckých dialektů, a to z *dēnen*, *dēnst*, *dēner* (Fischer 1909: 42), jež se přidružily ke starším tvarům s -ió-, s nimiž by vzhledem k zachování první části diftongu (-i-) nejspíše i díky těsné významové blízkosti musely splynout. Pro přesnější vysvětlení těchto tvarů nám však chybí podklady.

Vliv němčiny v daném období jistě nelze podceňovat a Fischerova teze působí vcelku relevantně i proto, že se tvary s předním vokálem nejdříve objevují ve východní Skandinávii, kde byly tyto kontinentální kulturní proudy nejvýraznější. Dalším argumentem hovořícím pro tuto teorii je fakt, že uvedené lexikum se ve staroseverských středověkých pramenech vyskytuje ponejvíce v textech s církevní tematikou, což byla v době etablování křesťanství na Severu hlavní doména německého vlivu. Jeho výskyt daleko více převažuje v liturgických textech, v překladech legend o světcích, ale i v textech z oblasti správy a obhospodařování klášterů apod.² Ve východoseverských právních památkách se nicméně používá spíše ojediněle a v řadě z nich zcela chybí. Tvary jsou tvořené výhradně na základě kořene s předním vokálem *þiäen-*. Nejčastěji se jedná o f. *þiäenist* „služba“, složené m. *þiäenistuman* „služebník, sloužící“ (v přímém i přeneseném slova smyslu; doslova „muž služby“) a sloveso *þiäenæ* „sloužit“ (v širokém smyslu). Výrazněji jsou rozšířené pouze ve středošvédském *Upplandském zákoníku*, z něž je také následujících několik příkladů:

- Kniha *O církvi* (*Kirkiu balker*), článek 7, § 6:

¹ Viz FLD pod hesly *þiäna*, *þiänare*, *þiänist*, *thiänirska*, *þiänogher*, dostupné z: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> [cit. 8. 2. 2018] a Noreen 1904: 451.

² FLD zejména pod hesly *þiäna*, *þiänare*, *þiänist*, dostupné z: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/> [cit. 11. 7. 2018].

Nu a præstær fore þiænist sinæ allæ quikæ tyund. wi skulum tyundæ kalff niu natæ gamblæn. gris niu natæ gamblæn. kiþ ok gas. ok lamb um olafs mæssu (UL: 31).

„Kněz bude za svou službu dostávat desátky ze všeho dobytka. Ke dni svatého Olafa¹ musíme odevzdat jako desátky devět nocí staré tele, devět nocí staré prase, kůzle a husu a jehně“;

- Kniha *O králi* (*Kununx balker*), článek 3:

Þa a han aff ærki biskupi. ok lybiskupum. til krunu wighiæs .i. upsalæ kirkiu. siþæn ær han skyldughær kunungær wæræ ok krunu bæræ. [...] þa ma han þiænistumannum sinum læn giwæ. Værþær han goþær kunungær. þa lati guþ han længi liwæ (UL: 89).

„Potom bude v uppsalském kostele korunován arcibiskupem a biskupy. Poté má pravomoc být králem a nosit korunu. [...] Pak může svým sloužícím udělovat léno. Bude-li dobrým králem, ať ho Bůh zachová dlouho při životě“;

- Kniha *O dědictví* (*Ærfþæ balker*), článek 25:

Nu ær taldær ærfþæ balkær. swa lati guþ os skiptæ arff. at wir þiænum hymiriki. þæt ær war þarff. amen amen amen (UL: 129).

„Zde končí zákon o dědictví. Nech nás, Bože, rozdělovat dědictví, ať si zasloužíme království nebeské. O to tě žádáme. Amen amen amen“;

- Kniha o zločinu (*Manhælgthis balker*), článek 20:

Nv tæls um þokkæ bot. wærþær kununx man dræpin. þær ær fiurætighi markær þokkæ bot at. wærþær yærls man dræpin. ællr biskups. tolff markær þokkæ bot at. wærþær kununx raþmanz þiænistuman dræpin. ællr ok andræ riddæræ. sæx markær þokkæ bot at. þænni þokki kombær æi .j. utæn .j. drapum. han a takæ hærræ þæs sum dræpin ær (varianta v rukopisu B: þiænistumæn; UL: 151).

„Nyní o pokutě za zabití svobodného muže. Bude-li zabit králův muž, zaplatí se pokuta 40 marek. Bude-li zabit muž jarlův nebo biskupův, pokuta bude 12 marek. Bude-li zabit sloužící královského rady nebo jiného rytíře, zaplatí se za něj pokuta 6 marek. Tato pokuta platí jen v případě zabití a obdrží ji pán zabitého muže.“

- Kniha o zločinu (*Manhælgthis balker*), článek 45, § 1:

---

¹ *Olafsmässan* – mše svatému Olafovi, sloužila se 29. července.

Nu kan hemulzman forfald fa. þæt ær ett. at han liggær .j. sott. ællr sarum. annæt forfall. æn han ær .j. riksins þiænistu. ællr han ær .j. sins hærræ syslu (UL: 170).

„Ručíteli může něco zabránit [aby se dostavil]. Za prvé, když je nemocný nebo zraněný. Za druhé, je-li ve službě říše nebo svého pána“;

- Kniha o obchodu (*Kiöpmalæ balker*), článek 9, § 5:

Kununx garþær ok biskups garþær. riddæræ garþær. ok þæræ mannæ garþær. mæþ örs þiænæ. þær ma æi rættæs up a (UL: 212).

„Do královských a biskupských dvorů, do dvorů rytířů a jiných mužů, kteří slouží na koni, se nemají posílat hosté“;

- Kniha o soudech (*Þingmalæ balker*), článek 7, § 1:

Hwar sum lænsman ællr þiænistuman. brytær .i. lagh wiþ bondæ. söki swa han. sum bonde bondæ (varianta v rukopisu B: þiænistu man, UL: 265).

„Pokud se léník nebo královský sloužící dopustí porušení zákona vůči svobodnému muži, pak ať na něj podá žalobu stejným způsobem jako na jiného svobodného muže.“

To, že v případě substantiva *þiænistuman* šlo o svobodného muže v královských službách, tj. „královského sloužícího“ (Holmbäck – Wessén 1933: 209), je zřetelné například v *Zákoníku Västmanlandu* v odstavci, kde za označením *þiænostoman*, jež stojí v kontrastu k *bondi* „svobodný muž, statkář“, následuje cosi jako výčet pozic, které se mohly pod „královským sloužícím“ skrývat (kniha o soudech *þingmala balker*, článek 14):

[Þ]æsse lagh gaff byrghir conungær. at ængin man scal malsæghanda ræt taka vtan rætær saca æghandi. Hwa han takær oc warþr wiþ bundin mæþ tolf mannom. gifwe conunginom þæt han tok. oc a.XL. markær. hwat han ær hældær bondi ællær þiænosto man. lænsman. riddare ællær swen (WmL: 232).

„[T]ento zákon vydal král Birger, že nikdo nesmí vzít právo poškozeného kromě něj samého. Ten, kdo tak učiní a bude z toho usvědčen dvanácti muži, ať dá králi to, co vzal a k tomu 40 marek, ať už je to svobodný statkář nebo muž v [královské] službě, léník, rytíř nebo panoš.“

Zákoník Západního Götalandu mladší redakce zase ilustruje dva z možných výkladů toho, co všechno se rozumělo *službou*. Mohlo se jednat jak o službu v širším smyslu nějakému pánovi nebo vrchnosti (včetně krále), tak také o službu vojenskou:

- Kniha *O nezákonnostech* (*Retlosæ bolker*), článek 30:

Wil man sinum swene æller frænðæ. ællr huen han vil iorþ giua. giui af köpo iorþum. ok þa han haur fangit .i. herre þiænist æn eig af fæþerni æller moþerni ællr arftakin iorþum arfui vili (WgL: 159).

„Chce-li někdo darovat půdu svému sluhovi nebo příbuznému nebo komukoli chce, ať mu dá půdu, kterou koupil nebo získal ve službě, ale ne půdu, kterou dostal od otce nebo matky nebo zděděnou, pokud to tak nechce dědic“;

- Kniha o nedovoleném použití cizího majetku a dalších nezákonnostech (*Fornæmis balker*), článek 50:

Holgkin leghomaþer möllæri. almennigx bönder æller bondæ sun vgipter vr garþi bæstikæmez. þer eig æru þiænistu men. æller .i. vandræþum. böten. III. sextan örtugher (WgL: 211).

„Nosí-li knecht, mlynář, obyčejný sedlák nebo selský syn po boku meč, ti co nejsou v [královské] službě¹ nebo v ohrožení, ať zaplatí třikrát 16 örtugů.“

Poslední ukázka je z *Dalarnského zákoníku* z knihy *O krádeži* (*Wm þiufnadh*), článku 15, který používá substantivum *þiænst* ve významu služba jako fyzická práce pro někoho, na něčím statku, pozemcích apod.:

Hwilikis manz swen takir hö ella korn ella annat nokot gen bondans wilia. hawi till witni twa sina granna at swa war giort. þa skal han kæra þæt firi hans husbonda. han skal þæt attir giældæ. ella affsighis sweninum. ær han driuari ella þiænsto lös. halde bondin wp han (DL: 57).

„Vezme-li něčí sluha seno nebo zrní nebo něco jiného bez dovolení statkáře, musí na to mít tento dva svědky ze sousedství. Pak ať vznese žalobu u pána [toho sluhy] a ten musí škodu nahradit nebo se sluhy zbavit. Pokud je to námezdní pacholek nebo je bez [stálé] služby, ať ho statkář zadrží“.

---

¹ Tj. ve vojsku.

Přejetí výpůjčky *ti(v)un* do staré ruštiny muselo být velmi raného data. Zachovává totiž ještě starobylý diftong /iū/, doložený ze západoseverských pramenů, tedy podobu před rozrůzněním výslovnosti a posunem artikulace diftongu směrem dopředu k východoseverskému /iæ/. Původní staroseverský diftong /iū/ stará ruština reflektovala nejspíše dokonce dvouslabičně, jak naznačuje přítomnost vkladného /v/ zejména ve starších textech, které jej na dvě slabiky dělí zcela zřetelně. Výše zmíněné intervokalické *v* je sekundární staroruskou inovací (též Thörnqvist 1948: 87), která se nejspíše podobá opěrnému vkladnému konsonantu – hiátu. Tato varianta se mohla již v této rané fázi dostat do dialektů západní části východoslovanského areálu, jak o tom nasvědčují dochované varianty s převažujícím intervokalickým konsonantem také v ruténštině, polštině a litevštině. Skutečnost, že ve staroruských textech (na východě) je hiát reflektovaný jen v menší části dochovaných výskytů, a to právě nejčastěji těch nejstarších, by mohla svědčit o fázi, kdy se nová výpůjčka v domácím jazyce teprve postupně lexikalizovala. K úplné lexikalizaci mohlo dojít možná až s centralizací vlády (a tedy i její správy) a s rozšířením administrativy panovníka.

Staro(západo)severské substantivum *þjónn* lze pravidelně odvodit jako deverbativum (původní tvar participia) staroseverského slovesa *þjá* „udělat z někoho otroka“, a to opět od pragermánského slovesa **þewna* s kořenem **þew-* > **þegw-* / **þehw-* (Magnússon 2008: 1183), jehož etymologie vede k indoevropskému **tek^w-* „běžet“ (srov. též sánskrtské *tákti* „prchat“, litevské *tekù*, *tekėti*¹ či praslovanské **tekti* a stsl. *meumu* „běžet“, „téci“; Vasmer 1958: 89; Kroonen 2013: 541). Domníváme se, že i v tomto případě by se původní význam substantiva *þjónn* dal charakterizovat jako „ten, kdo běhá (a něco pro někoho zařizuje či vykonává)“ nebo „ten, kdo přichází“ (viz pozn. 1 níže).

Existuje také teorie o litevském původu staroruského *tiuna*, podle níž by se měl odvozovat ze starobylého substantiva *tijūnas* (viz příklady uvedené výše). Tuto teorii formuloval již Franz Miklošič, který se z litevského *tijūnas* pokusil rekonstruovat staroruské **tijunъ* (Miklosich 1886: 356). Takovýto tvar se však ve staroruských textech nikde nedochoval. Domníváme se, že je stále velice obtížné na takové spojení usuzovat, ačkoli to není zcela vyloučené. Zkoumání znesnadňuje zejména fakt, že chybí dostatečně rané záznamy v litevštině. Tato otázka by však mohla být předmětem dalšího (a podrobnějšího) balto-slavistického bádání s přihlédnutím i k lotyštině a k reliktním kuronštině (v souvislosti se skandinávským osídlením v Kuronsku, které sahalo nejméně do 7. století). V tuto chvíli se

---

¹ Srov. litevské subst. *nuotaka* „nevěsta“, verb. *išteketi* „vdát se“ a skandinávské výrazy pro „otrokyni“, tedy *prišlou* služebnici ženského pohlaví.

autorka disertační práce přiklání k teorii o šíření ve směru z východoslovanské oblasti, tedy z ruténštiny do litevštiny (Smoczyński 2007: 676), a jeho pozdějšímu rozšíření v Litevském velkoknížectví, ke kterému mohl značnou měrou přispět kancelářský jazyk. Tím byla dlouho právě ruténština – východoslovanská psaná (i mluvená) varieta, která se používala mj. pro zápis úředních záznamů. Tento kancelářský jazyk mohl mít nezanedbatelný vliv na šíření východoslovanských výpůjček v litevštině, k nimž patřily i další stavovské termíny, jako například *bajoras* „bojar, šlechtic“ (Zinkevičius 1987: 133n.).

3.2.2.10 Ať slouží!

Excerpce z použitých materiálů ukazují, že termín *ti(v)un* označoval staroruskou hodnosti či pozice, jejíž náplň se proměňovala nejen během staletí, ale také v závislosti na regionu: na území východoslovanském od (zřejmě poměrně málo konkretizovaného) sluhu či pomocníka přes hodnost správce, dozorce nad nevolníky, rychtáře, výběřčího daní a soudce nižší instance až po nejvyššího zemského úředníka. Na území dnešní severovýchodní Litvy (v dialektch severního Aukštaitiska – Rokiškis a okolí) se mimo to dochovalo ještě jedno zajímavé použití: označení *tijūnas* pro zpěvného ptáka z čeledi žluvovitých – žluvu hajní (litevsky běžně *volungė*).¹

Zatímco přejatý výraz ve východoslovansko-baltském areálu prošel poměrně bohatým sémantickým vývojem a získal škálu specifických významů, ve skandinávských jazycích se původní význam proměnil jen minimálně. Z původního nesvobodného sluhu či otroka se udržel ve většině případů význam „služebnictvo“, jak dokládají i četné ekvivalenty ve skandinávských dialektch s velkým bohatstvím tvarů s regionálními odlišnostmi, které reflektují odlišný vývoj praseverského diftongu. Na švédském území se výraz dochoval (včetně diftongu) v podobě kolektiva n. *tjönne/tijnne* „služebnictvo“, „sloužící“ (tak zejména v krajích Småland a Halland, odkud jsou ale známé i monoftongizované tvary *tynge, tönge, töinge*). Ve švédském Blekinge, v dánských a některých norských dialektch převažuje forma *tyende*. Monoftongizované varianty se vyskytují rovněž ve Skåne a v některých norských dialektch (*tynne, tyne*, ale okrajově i s diftongem *tyene*) (Rietz 1962: 742).

V novější švédštině se zhruba od 16. století analogicky začalo používat slovo *tjänare* „sloužící, služebník“ jako citoslovce, ekvivalentní latinskému *servus*: coby zdvořilostní forma v rámci pozdravu či přípitku, tedy doslova „(Váš) služebník!“, jemuž odpovídá české „Ať slouží!“. Z ní se v průběhu 18.–19. století postupně vyvinul pozdrav spíše důvěrný

---

¹ Viz čtvrtý význam ve *Výkladovém slovníku litevštiny* (LKŽ XVI: 220).

a neformální, jemuž by v té době mohl být nejbližší český (volný) překlad „Zdravíčko!“.¹ Je hojně rozšířený i v dnešní švédštině v nejrůznějších podobách: od původního *tjänare* přes zkrácené *tjäna/tjena* až po slangové *tjänis/tjenis*, *tjänix/tjenix*, *tjenixen* nebo jednoduše *tja* (lze volně přeložit např. jako „nazdar“, „zdar“, „zdarec“ či „nazdárek“).² Snad i tato kapitola dílčí měrou přispěje ke stanovení zdrojového jazyka, ze kterého pochází staroruská výpůjčka *тнвунъ*.

---

¹ Již u C. M. Bellmana ve sbírce *Fredmans sånger* z roku 1791: „Tjenare Mollberg, hur är det fatt? / Hvar är din Harpa? hvar är din hatt?“ Bellman (BellmS) 1: 146 (c. 1775, 1790). Citováno z SAOB, dostupné z: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> [cit. 29. 12. 2017].

² Viz heslo *tjänare* v SAOB, dostupné z: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> [cit. 29. 12. 2017].

3.2.3 *Grid'*

Substantivum *gridь* a sémantické hnízdo utvořené od kořene *grid-* je příkladem lexika, jehož životnost se zdá být ve východoslovanských jazycích omezena na relativně krátkou dobu. Jakkoli patří k těm nejčastěji zmiňovaným sporným slovům ve varjažské kontroverzi, nelze říci totéž o frekvenci jeho výskytů v psané podobě, a to dokonce ani v záznamech a textech z doby staroruské, ještě relativně blízké době jeho pravděpodobného přejetí do východoslovanštiny.

3.2.3.1 *Gridi v současnosti*

V současných lexikografických pracích je slovo *gridь* pojednáváno jen zřídka, a to jak ve slovnících výkladových, tak i historických. Vůbec není zahrnuto do novějších velkých výkladových slovníků jako Бабенко 2005, Ожегов – Шведова 2004 či Суднік 1996, ani do aktuálních historických slovníků jako Черных 2002 nebo Шапошников 2010. Там, kde uvedeno je, se ve všech případech zmiňuje jako historismus a jen velmi stručně (např. Фёдоров 2012: 180; Горбачевич IV 2006: 409). Také novější encyklopedie klasifikují pojem *gridь* jako výraz zastaralý a z živého jazyka již vymizelý, jenž většina nositelů jazyka nezná nebo je pro ně nesrozumitelný (РГЭС III: 474). Je pojednáván především ve specializovaných pracích, například ve Fjodorovově *Výkladovém slovníku zastaralých slov a frazeologických výrazů spisovné ruštiny*, který kromě lexému *gridь* vyjmenovává i některé jeho deriváty (*gridень, gridин, gridница, gridня* a *gridьба*) (Фёдоров 2012: 180).

Lexém *gridь*, jenž zároveň tvoří jádro sémantického hnízda, se v podobě historismu vyskytuje ve všech současných východoslovanských jazycích – v ruštině, běloruštině i ukrajinštině. Jeho význam lze shrnout takto:

rus. <i>gridь</i>	1. f., gen. sg. <i>-u</i> – kolektivum, jen sg.: ve staré Rusi mladší družina knížete, knížecí vojáci; 2. m., gen. sg. <i>-я</i> – ve staré Rusi člen mladší knížecí družiny, knížecí tělesný strážce; synonyma: m. <i>gridин, -а</i> a m. <i>gridень, -дня</i> (Горбачевич IV 2006: 409; Ушаков I 1935: 623);
br. <i>грыдзь</i>	1. f., gen. sg. <i>-i</i> – kolektivum: knížecí družina; 2. m., gen. sg. <i>-я</i> – člen knížecí družiny (Жураўскі VII 1986: 160);

- ukr. *зридь* 1. f., gen. sg. *-i* – kolektivum: v kyjevské Rusi nižší vrstva knížecí družiny;
2. m. pl. *зриди*, gen. *-iv* – ve staré Rusi (9.–12. století) knížecí družiníci, ochránci knížete (Бусел 2009: 261).

Pro podrobnější informace o sémantice i morfologii je opět nutné se obrátit více do minulosti. Již Ušakovův výkladový slovník ruštiny z první poloviny 20. století je trochu obsažnější a informuje o některých dříve poměrně běžných derivátech (Ушаков I 1935: 623). Jsou jimi f. *зридница* (gen. sg. *-ы*, „místnost u knížecího dvora ve staré Rusi, kde žili *gridi*“, „reprezentační místnost, ve které knížata přijímala hosty“) a její abreviace f. *зридня* s tímž významem (gen. sg. *-и*, gen. pl. *-ден*), obě klasifikované rovněž jako historismy. Ještě o několik desetiletí starší Dalův výkladový slovník ruštiny rozšiřuje repertoár derivátů o lexémy m. *зридин* (nom. pl. *зридни*, „osobní strážce knížete, voják elitní družiny, gardista, družiník, tělesná stráž“) a nakonec f. *зридьба* (kolektivum s tímž významem jako *зридь*: „knížecí družina, garda, konvoj“, v Novgorodu do 11. století totéž co v Moskvě „*боярские дети, войско посадников, тысяцких, наемное, служилое, городское войско*“, později totéž co „*земские, земецкие люди на жалованье, с поместьем*“) (Даль 1880: 406).

Na základě vyhledávání v *Národním korpusu ruského jazyka* lze konstatovat, že v moderní ruštině se *зридь* a jeho deriváty vyskytují jen vzácně, přičemž v naprosté většině relevantních případů se jedná o historismy. Základní korpus obsahuje 22 výskytů lemmatu *зридь* v 10 dokumentech. V případě 12 z nich se ovšem jedná o vlastní jméno *Гридя*, další dva tokeny jsou ve skutečnosti transkripce anglického příjmení (jméno postavy Джек Мак Гриди v románu *Вольфсберг-373* ruské žurnalistky Ariadny Delianičové – snad přepis anglického Jock Mac Gridi) a jeden je překlep. Zbývá tudíž jen 7 tokenů, soustředěných převážně v pracích dvou autorů, jimiž jsou dvě pojednání ruského historika D. I. Ilovajského¹ ze druhé poloviny 19. století a jeden historický román se středověkou tematikou Borise Vasiljeva² z konce 20. století. Další 3 tokeny byly nalezeny v paralelním korpusu, všechny v historickém románu Konstantina Tarasova³. Celkově bylo tedy v základním korpusu nalezeno pouhých 7 tokenů tohoto lexému.⁴

¹ Jedná se o tyto práce: Иловайский, Д. И.: *Краткие очерки русской истории* (1860) a *Начало Руси* (1876), v každé z nich po jednom výskytu.

² Васильев, Б.: *Вещий Олег* (1996).

³ Jedná se o román psaný rusky a vydaný i v běloruském překladu: Тарасов, К. И.: *Три жизни княгини Рогнеды: Повести* (1994) / Тарасаў, К.: *Тры жыцці княгіні Рагнеды: Аповесць* (1997).

⁴ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

Ostatní tvary derivované od kořene *зрид-* se v korpusu ruštiny objevují poněkud častěji, jejich použití je však také velmi limitované. Patří mezi ně substantivum m. *зридин*, jež se v základním korpusu vyskytuje v množství 33 tokenů ve 21 dokumentech. Polovinu z nich (48,48 %) tvoří publicistické texty, téměř třetinu (30,3 %) umělecká literatura (větší část je historická próza a dalších 15,15 % literatura naučná z oborů technických, historie, politiky a geografie). Okrajově lemma obsahují také texty úředního charakteru či s tematikou sportu. Tyto nečekané výskyty mimo historickou prózu nebo naučnou literaturu z oboru historie či filologie jsou ovšem motivovány skutečností, že kořen *зрид-* je obsažen kromě výše zmíněného jména *Гридя* také v příjmeních *Гридин* či *Гриднев* a v toponymech, jako je například název vesnice *Гридино* (několik různých obcí v dnešním Rusku, např. v Kostromské oblasti), *Гридьки* (*Грыдзькі*, v severozápadním Bělorusku) či *Гридина гора*. To reflektuje i korpus žurnalistických textů, v němž bylo ke dni 13. 3. 2018 nalezeno 133 tokenů příjmení *Гридин* a *Гридина* v 52 dokumentech.¹ K propříím viz dále v části 3.2.3.3.

Větší zastoupení má v korpusu ruštiny substantivum f. *зридница* se 72 tokeny v 19 dokumentech v základním korpusu. Naprostá většina z nich (82,35 %) se zde vyskytuje v umělecké literatuře (historických románech, libretech a povídkách),² ale ani publicistika netvoří zcela zanedbatelný podíl (13,24 %), zatímco v naučné literatuře je soustředěno pouze 4,41 % nalezených tokenů. Dalších 11 tokenů v 8 dokumentech bylo nalezeno v poetickém korpusu, v korpusu paralelním bělorusko-ruském pak ještě 17 výskytů ve 2 dokumentech.³ Následující graf ilustruje rozprostření výskytů v základním korpusu na časové ose:⁴

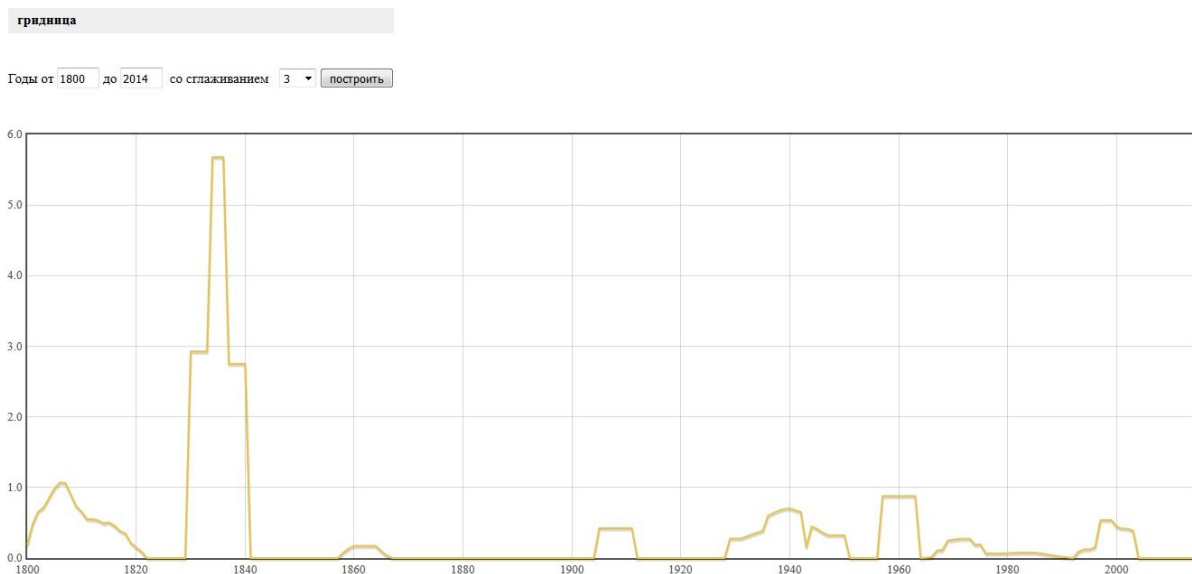
---

¹ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

² Zejména u těchto autorů: Алексей Иванов 25 % (historický román *Сердце пармы*, 2000), М. Н. Загоскин 15,28 % (*Аскольдова могила*, 1833), А. Ф. Вельтман 11,11 % (*Светославич, вражий питомец Диво времен Красного Солнца Владимира*, 1837 a *Кощей бессмертный. Былина старого времени*, 1833) atd. Zde a v dalších pramenech je patrný vliv jazyka východoslovanské epiky.

³ V případě všech výskytů v paralelním korpusu jde o historickou fantasy prózu Leanida Dajněky: Дайнека, Л.: *След ваўкалака* (1988) / Дайнеко, Л.: *Тропой чародея* (Г. Шарангович, Г. Попов, 1990); Дайнека, Л.: *Меч князя Вячкі* (1987) / Дайнеко, Л.: *Меч князя Вячки* (Г. Шарангович, Г. Попов, 1990). Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

⁴ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

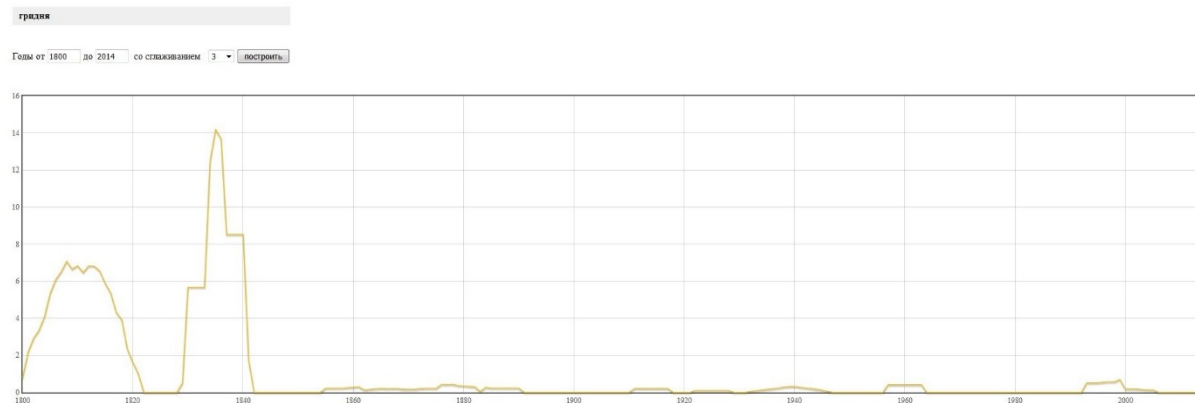

Zdaleka nejhojnější zastoupení má substantivum f. *гридня* s 80 tokeny v 22 dokumentech v základním korpusu, z nichž celých 82,5 % bylo nalezeno v umělecké literatuře (historické romány a povídky, kde převažují autoři Boris Vasiljev, M. N. Zagonskin, A. F. Veltman), dalších 15 % v literatuře naučné (dvě třetiny z nich jsou historická pojednání, sepsaná zejména N. M. Karamzinem, a zbývající třetinu činí ostatní obory: filologie, umění a kultura, vojenství), a nakonec 2,5 % tokenů se vyskytuje v textech publicistického charakteru. V akcentologickém korpusu a v poetickém korpusu bylo nalezeno dalších 21 tokenů v 17 dokumentech, přičemž jednoznačně převažuje opět beletrie s historickou tematikou (poezie autorů A. K. Tolstého a A. V. Tufanova)¹. Paralelní korpus doplňuje ještě 6 tokenů ve 4 dokumentech – překladech mezi ruštinou a běloruštinou, a to opět v historických fantasy románech Leanida Dajněky.² Pro ilustraci uvádíme níže opět graf, znázorňující výskyty této lexikální jednotky v základním korpusu:³

¹ Туфанов, А. В.: *Гридня без Кнеса* (ро́мта з г. 1927).

² Дайнека, Л.: *След ваўкалака* (1988) / Дайнеко, Л.: *Тропой чародея* (přel. Г. Шарангович, Г. Попов, 1990) a Дайнека, Л.: *Меч князя Вячкі* (1987) / Дайнеко, Л.: *Меч князя Вячки* (přel. Г. Шарангович, Г. Попов, 1990). Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

³ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

Substantivum m. *гридень* zná základní a paralelní korpus ruštiny. V základním bylo nalezeno 14 tokenů v 6 dokumentech, z nichž se většina rovněž vyskytuje v umělecké literatuře se zaměřením na historickou prózu a fantasy.¹ V paralelním korpusu (2 tokeny ve dvou dokumentech) se i v tomto případě jedná o překlady Leanida Dajněky z běloruštiny do ruštiny (br. *грыдзень*).²

Národní korpus ruského jazyka nezná žádné další deriváty, ani ty, které se vyskytují ve staroruských pramenech (viz dále), jako je například sloveso *гридуми* a adjektivum *гридницкий*.³ Zcela okrajově je zastoupeno femininum *гридьба* s jediným výskytem v základním korpusu⁴ a dalším jedním tokenem v korpusu akcentologickém a poetickém (jedná se o jednu a tutéž báseň s historickou tematikou)⁵.

3.2.3.2 Gridi v minulosti

Sémantické hnízdo, jež ve staré ruštině vzniklo odvozováním od kořene *грид-*, je naopak rozsáhlejší a svědčí o tom, že v minulosti se jednalo o poměrně produktivní jednotku. Jádrem hnízda, substantivum *гридь*, označovalo primárně vojáka, jenž byl členem knížecí družiny, a řadilo se mezi širokou škálou výrazů pro ozbrojené muže ve službě knížete, jako jsou pojmy *княжий мужь* „starší družiník, bojar“, *лучшие мужи* „starší družiníci“, *дѣтскими* „biřic“, *отрокъ* či *пасынок* nebo též *дѣти боярские* (poslední tři se používaly pro tzv.

¹ Васильев, Б.: *Ольга, королева русов* (historický román z roku 2002); Чугунов, С., Волков, Р.: *Былина о богатыре Спиридоне Илиевиче* (2002); Лукин, Е.: *Катали мы ваше солнце* (fantasy z r. 1997); Вельтман, А. Ф.: *Кощей бессмертный. Былина старого времени* (1833).

² Дайнека, Л.: *След ваўкалака* (1988). <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

³ Dostupné z: <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

⁴ Ve Veltmanově historickém románu Вельтман, А. Ф.: *Светославич, вражий питомец Диво времен Красного Солнца Владимира* (1837). <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

⁵ Лозина-Лозинский, А. К.: *Олаф* (1912). <http://www.ruscorpora.ru/> [cit. 13. 3. 2018].

nejmladší družiníky) aj. (Sorokoletov 2009: 211). Lexém *гридь* tedy představoval jeden z klíčových pojmů staroruského vojenského hierarchického systému, konkrétně systému družiny knížete (Sorokoletov 2009: 64), a jeho významné postavení ve staroruské slovní zásobě potvrzuje i množství derivátů, jež se dochovaly v pramenech od letopisů až po staroruské a středoruské texty jednacích písemnictví. Sémantické hnízdo reflektované v letopisech je obzvláště bohaté na substantiva, i když jejich celkový výskyt je co do množství dosti sporadický:

• m. i f. *гридь*, -и

1. (m.) Substantivum označující hodnost člena knížecí družiny (družiníka), tělesnou stráž, vojáka (СРЯ 4 [1977]: 136; Vasmer I: 308), zejména pak člena mladší knížecí družiny (СДЯ II: 389; Карский 1930: 91n.), tj. osobní ochrany či tělesné stráže samotného knížete (Разин 1999: 54nn.). Tento význam ilustruje například následující ukázka z *Lavrentjevského letopisu* (1377), kde jeho pisatel v souvislosti s událostmi z roku 996 vyjmenovává různé hodnosti z knížecího doprovodu a vyšších společenských vrstev:

[Володимеръ] оустави на дворѣ въ гридьницѣ пирь творити · и приходити боларомъ и гридемъ · и съцьскимъ · и десацьскимъ (ЛЛ: 126).

„Vladimír přikázal na dvorci v *gridnici* připravit hostinu pro bojary a *gridě* a různé správce“.

Podobně je tomu i v nejstarším dochovaném zápisu *Ruské pravdy* (*Русская правда по списку Кормчей 1282 г.*, Карский 1930: 26–62) v úvodní části ve výčtu pokut za zabití vysoko postavených mužů:

[А]жь оубьѣть моужь моужа · то мьстити братоу брата · [...] ѡже ли не боудеть кто єго мьста · то положити за голову · $\widehat{M}$ · $\widehat{r}$ вн · аче боудеть кнажь моужь · или тивѹна кнажа · аче ли боудеть роусинь любо гридь · любо коупець · любо тивѹнь боярескъ [...] то · $\widehat{M}$ · $\widehat{r}$ вн положити за нь (Карский 1930: 26n.).

„Zabije-li muž jiného muže, ať bratr pomstí bratra [...] Nebude-li nikdo, kdo by ho pomstil, zaplatí se za něj pokuta 40 hřiven, bude-li [tím zabitým] muž [z doprovodu] knížete nebo knížecího *tivuna*. Bude-li to *rusín* nebo *grid'*, nebo kupec, nebo bojarský *tivun* [...] zaplatí se za něj pokuta 40 hřiven.“

pravděpodobně v kyjevské říši 11.–12. století. Dříve, než tuto ranou fází mohlo zachytit písemnictví, bylo označení vytlačováno a postupně nahrazováno domácím substantivem *дворянин*. K tomu docházelo asi nejpozději od konce 12. století (Schaller 1985: 80).

- m. *гридинъ*, -а – Substantivum označující rovněž knížecího družiníka, tělesného strážce, vojáka (СРЯ IV [1977]: 136). Představuje významový ekvivalent lexému *гридь* (СДЯ II: 389). Jako takový se dochoval v kratší redakci *Ruské pravdy* (15. století):

аще боудеть роусинъ, любо гридинъ, любо коупчина [...], то 40 гривеньъ положити за нь (ПР: 70)

„bude-li to rusín, nebo *gridin*, nebo kupec [...], zaplatí se za [jeho zabití] pokuta 40 hřiven“.

Použití právě tohoto lexika a konkrétně v podobě *гридинъ* v uvedeném příkladu lze zároveň považovat za slovotvorně (a zřejmě i rytmičky) motivované: všechna substantiva ve výčtu jsou zakončená derivačním sufixem *-in*, srov. *роусинъ* – *гридинъ* – *коупчина*.

- m. *гридень* – Také toto substantivum bylo nositelem stejného významu jako *гридь* – a tedy i *гридинъ*, z něž snad vzniklo jako lokální modifikace bez zřetelné změny sémantického obsahu. Ve tvaru dativu plurálu ho zaznamenává například *Třetí novgorodský letopis* (konec 17. století) v popisu událostí roku 1014:

[Ярослав] не восхотѣ давати отцу своему Владимиру, съ Новагорода Кіеву, дани по 2000 гривеньъ отъ года до года, 1000 въ Новѣградѣ гриденемъ раздаяху (НЛ: 208).

„[Jaroslav] nechtěl dávat svému otci Vladimírovi, z Novgorodu Kyjevu, rok co rok 2000 hřiven na dani, a 1000 rozdal družině v Novgorodu“.

- f. *гридьба*, -ы – totéž co *гридь* ve významu 2, tedy substantivum s hromadným významem, používané jako kolektivum označující mladší knížecí družinu (СРЯ 4 [1977]: 137; СДЯ II: 389). Tento výraz zaznamenává na více místech například *První novgorodský letopis* mladší redakce (první polovina 15. století), jako je tomu například v líčení událostí z roku 1195:

идоша съ княземъ Ярославомъ огнищанѣ и гридба и купцѣ (НПЛ: 234)

„ogniščané a družina a kupci šli s knížetem Jaroslavem“.

Další příklad lze nalézt v *Lavrentjevském letopisu suzdalské redakce* (1377), v pojednání o roku 1177:

[Мстислав] же приѣха Ростову, совокупивъ Ростовци · и боларе · гридьбоу · и пасынкы · и всю дружину (ЛЛ: 380).

„Když [Mstislav] přijel k Rostovu, shromáždil jeho obyvatele, bojary, grid'bu i nejmladší družiníky a celou družinu“.

• f. *гридница, -ръ* – Toto substantivum se v letopisech vyskytuje v různých významech:

1. Jeho první a zřejmě primární význam souvisí s tím, že družina představovala v nejstarších dobách zároveň společnost, v níž kníže trávil mnoho času, a dokonce i stoloval (Sorokoletov 2009: 70). Sekundární literatura popisuje sémantiku slova *гридница* jako místnost nebo stavení, kde kníže a jeho družina pořádali hostiny a slavnostní obřady (СРЯ 4 [1977]: 136), nebo jednoduše jakoukoli místnost pro knížecí družinu (СДЯ II: 389). Ve velmi raném období (kyjevském) šlo pravděpodobně o velký okázalý sál nebo i samostatné stavení u knížecího dvora, používané pro porady s družinou, pořádání hostin a přijímání hostů (Schaller 1985: 80). Tento význam a také popisovaná podoba, zejména ve formě samostatného stavení, velmi připomíná severský typ stavby *stofa* (viz dále kap. 3.2.3.4). Zachovává jej například následující ukázka z *Lavrentjevského letopisu* (1377) k roku 996:

[Володимеръ] оустави на дворѣ въ гридницѣ пиръ творити · и приходити боларомъ и гридемъ · и съцьскимъ · и десацьскы(м) (ЛЛ: 126)

„[Vladimír] přikázal na dvorci v gridnici připravit hostinu pro bojary a *gridě* a správce“.

Stavení mohlo zároveň sloužit jako vězení, jako se zmiňuje například v následující ukázce z *Lavrentjevského letopisu suzdalské redakce* (1377) k roku 1216:

[Ярославъ] изыма Новгородци · и Смолнаны [...] иже бяхъ зашли гостьбою в землю его · повелѣ в погребы вмѣтати их · что есть Новгородцевъ · а иныхъ в гридницѣ [...] а иных повелѣ затворити в тѣснѣ избѣ · и издуши их полтораста (ЛЛ: 500).

„[Jaroslav] zajal Novgorodce a Smolenské [...], kteří do jeho země přijeli za obchodem, přikázal hodit do sklepení ty, kdo byli z Novgorodu, a jiné do *gridnice* [...] a jiné přikázal zavřít v malé místnosti, a sto padesát jich tam udusili“.

2. Jiné záznamy naznačují, že substantivum *gridница* mohlo být používáno také pro soukromé pokoje vysoko postavených osob (СРЯ 4 [1977]: 136), jako je tomu například v *Ipatjevském letopisu* (první polovina 15. století) v popisu událostí roku 1097:

[И] приѣха въ малѣ дружинѣ на княжъ дворъ · ѿ вылезе противу юму Сѣтополкъ · и идоша въ gridницю [...] ѿ сѣдоша в ыстебцѣ · ѿ нача Сѣтополкъ глѣти (ИЛ: 233) (varianta: въ ыстьбу).

„Přijel s malou družinou na knížecí dvůr a vyšel mu naproti Svjatopolk a šli do *gridnice* [...] a sedli si v jizbě a Svjatopolk začal hovořit“.

3. V některých případech označoval tento výraz také úřední síň knížete a/nebo místnost, v níž probíhaly knížecí či církevní soudy (СРЯ 4 [1977]: 136, viz také *gridня* níže). To lze doložit pomocí následující ukázky z *Prvního novgorodského letopisu* starší redakce (asi druhá polovina 13. století) o roce 1232:

Въ Новѣ же городѣ бысть мятежъ великъ: не баше бо князя, Ярослава, нѣ въ Переяслали бѣ тѣгда; и приехавъ князь ис Переславля, изима плъсковици и посади я на Городищи въ gridници (НПЛ: 71).

„V Novgorodu byl veliký nepořádek, neboť tam nebyl kníže Jaroslav, který byl tehdy v Perejaslavli; a když kníže přijel z Perejaslavli, vzal Pskovské a posadil je v Gorodišči do *gridnice*“.

• f. *gridня* – Také substantivum *gridня* se používalo v několika významech v zásadě synonymicky s *gridница* (jehož je abreviací):

1. Velká místnost nebo stavení, kde kníže a jeho družina pořádali hostiny a slavnostní obřady (СРЯ 4 [1977]: 136), tj. stejný význam jako *gridница* 1. Tento význam zachovává například *Suzdalsko-perejaslavský letopis* (druhá polovina 15. století) v líčení roku 996, podle nějž kníže Vladimír uspořádal v *gridni* slavnostní oběd:

Устрои же всемъ боляромъ гридню в неделю, сходитися всему народу, и воемъ, и заказникомъ, и нарочитымъ мужемъ (ЛПС: 43).

„Přichystal v neděli všem bojarům velkou síň, a pozval všechny lidi i vojáky a správce a vznešené muže“.

Stejný sémantický obsah je bohatě doložen také v ruských bylinách, jak dosvědčuje například následující ukázka (podrobněji viz část 3.2.3.3):

Походило во <u>гридне</u> столованье почестное, Садилась за столы за дубовы, За ествы сахарные и за пítья медвяные. (Былины: 225)	„V <u>síni</u> probíhalo poctivé hodování, usedli k dubovým stolům, ke sladkým pokrmům a medovině.“
--	---

2. Význam „soukromé komnaty vysoko postavených osob“, tj. stejný jako *gridница* 2, se dochoval v textu *Odjezd moskevské velkokněžny Eleny Ioannovny, dcery velkoknížete Ivana Vasiljeviče, jediného vládce celé Rusi, a její sňatek s litevským velkoknížetem Alexandrem* (v části *Cesta moskevské velkokněžny Eleny Joannovny do Litvy kvůli sňatku s litevským velkoknížetem Alexandrem Kazimirovičem roku 1495*):¹

[И] послѣ вѣнчанья Князь Великій пошолъ къ себѣ въ Гридню, а Великая Княжна пошла себѣ въ иную горницу съ боарынями (ДРБ: 14).

„[A] po svatebním obřadu šel velkokníže k sobě do gridni a velkokněžna odešla do jiné komnaty s dvorními dámami.“

Týž význam se objevuje také ve folklóru, například v bylině o Michailovi Potykovy (v dále citovaném textu: *Потук Михайла Ивановича*), kde je slovo *gridня* zcela zřetelně použito pro označení místnosti na spaní, tedy ložnice:

Свели ево во гридню спальную (КД: 119, № 23)

„Odvedli ho do ložnice.“

---

¹ *Отпускъ Великія Княжны Московскія Елены Иоанновны, дочери Государя Великаго Князя Ивана Васильевича, всея Россіи самодержца, въ супружество за Великаго Князя Александра Литовскаго: Поѣздка Великія Княжны Московскія Елены Иоанновны въ Литву, ради брачнаго сочетанія съ Великимъ Княземъ Литовскимъ Александромъ Казимировичемъ въ 7003 году.*

Podobně také například v bylině o Čurilovi Plenkoviči a Kateřině:

Да взяла его за ручушки за белыя,	„Vzala ho za bílé ruce,
Цёловала его уста сахárныя,	líbala jeho sladká ústa,
Проводила во <u>гридню тёплу спальную</u> .	odvedla ho do <u>teplé ložnice</u> .“

(СРФ 1: 645, № 156)

3. „Úřední síň knížete“, „soudní místnost“, tj. shodný význam jako *гридница* 3. Zachoval se například v *Prvním pskovském letopisu* v článku za rok 1510 (sborník z roku 1547):

И посадники и бояре поидоша въ гридню [...] и кои вошли в гридню, то тѣхъ всѣхъ за приставы подаваша (НПЛЛ: 286).

„A starostové a bojaři šli do *gridni* [...] a když vstoupili do *gridni*, tak je všechny zatkli“.

Kromě uvedených substantiv se ve staroruských a středoruských pramenech dochovalo také adjektivum *гридницкий* a sloveso *гридиту*:

• adj. *гридницкий* – adjektivum k substantivu *гридница* (ve významu 3 „úřední nebo soudní místnost“) se dochovalo v listině ze 16. století s prozaickým obsahem *Žaloby moskevských hostů a novgorodských kupců kolyvanským místodržícím a radním na soudce Ivana, na jeho svévoli a vměšování se do soudních záležitostí*:¹

А доселе посаднѣки и судьи в грѣдницькой судѣ не вступались и на грѣднѣцу не прѣходѣли и людей сильно не имали (ПаР I: 90, № 49).

„A aby se správci a soudci nevměšovali do *gridnických* soudů a nechodili do *gridnice* a nezatýkali lidi násilím“.

• nedok. verb. *гридиту* (-жоу, -дуть) – „být ve vojenské službě“ (СРЯ 4 [1977]: 136), „sloužit ve vojsku“ (СДЯ II: 389) (obojí shodně Срезневский I [1893]: 591). Sloveso je zaznamenáno v církevněslovanském staroruském překladu *Kroniky Georgia Hamartola* z 11. století, dochovaném v opisech ze 13.–14. století (jedná se o jediný známý výskyt lexému *гридиту*):

---

¹ *Жалоба Московскихъ гостей и Новгородскихъ купцовъ, Кольванскимъ посадникамъ и ратманамъ, на мѣстнаго судью Ивана, на его самоуправство и вмѣшательство въ гридницкий судѣ.*

Иоульѧнъ [...] дасть же и законъ тако, ꙗко хрстыѧноу негрідити ни творечьскымъ ни риторскимъ ни философьскимъ оученьемъ оучитисѧ (Амар: 365).

„Julián [...] stanovil zákon, že křesťan nemá griditi ani se učit žádnému umění, rétorice či filozofii.“

V dosud nalezených a zveřejněných březových kůrách se vyskytuje pouze jeden případ použití zkoumaného lexika. Výraz *gridь* zmiňuje listinu č. 788 z Novgorodu ze stratigrafické vrstvy datované mezi roky 1180–1200, který obsahuje fragment blíže neurčeného úředního dopisu:

[...]ѣ гривьнѣ · а гриди полъ третье (гривь)н[ѣ] оклада же добрѣ же створѧ ни в ошевѣ прави же лоньскоую гривьноу · кѣде ти недоем[л]е безьдѣде тѣ вѣдаши¹ „[...] hřiven. A družiníkum dej mzdu dvě a půl hřivny. A buď tak dobrý a pošli do Oševu loňskou hřivnu². Tam, kde to nepřevevme Bezděd, za to zodpovídáš ty.“

Tento záznam z konce 12. století představuje nejstarší datovatelný výskyt lexému *gridь* (a zároveň jakékoli jednotky z pojednávaného sémantického hnízda), a to konkrétně ve významu 2, jedná se tedy o kolektivum označující členy knížecí družiny (Зализняк 2004: 414).

Ilustrace: Listina č. 788, Novgorod (1180–1200)

Také nejstarší dochovaný zápis *Ruské pravdy* (*Русская правда по списку Кормчей 1282 г.*) (Карский 1930: 26–62) obsahuje pouze jeden výskyt lexika s tímto kořenem:

аче ли боудеть роусинь любо гридь (Карский 1930: ř. 17–19, s. 27)

„bude-li to rusín nebo grid“.

¹ Listina č. 788, Novgorod (1180–1200). Cit. z internetového portálu *Древнерусские берестяные грамоты* gramoty.ru, dostupné z: <http://gramoty.ru/index.php?act=full&id=806> [cit. 13. 3. 2018].

² Tj. peníze.

(Ve spisku *Кормчая* z 16. století je slovo *гридь* nahrazeno výrazem *среднiи*, viz též výše na s. 176).

V krátké a obšírné redakci *Ruské pravdy* se dochovaly mladší varianty rozšířené o slovo tvorný sufix *-in* (*гридинъ* či *гридѣнъ*), jako je tomu např. v *Prvním novgorodském letopisu* mladší redakce (první polovina 15. století):

[A]ще ли будет Рысинъ, или гридѣнъ, любо купцѣ, или ябетникъ, или мечьникъ [...] то 40 гривень положити за нь (НПЛ: 176).

„[B]ude-li to Rusín nebo *gridin* nebo kupec nebo *jabetnik* nebo *mečnik* [...] zaplatí se za něj pokuta 40 hřiven“.

Tvar *гридѣнъ* s jať zde reflektuje jeho úzkou výslovnost blízkou /i/, charakteristickou pro staronovgorodský dialekt (Зализняк 2004: 70n.).

V excerpovaných materiálech jednacího písemnictví bylo nalezeno několik desítek (celkem cca 50) výskytů lexika s kořenem *грид-*, z nichž ale žádné není substantivum označující staroruskou hodnotu. Ve všech případech se totiž jedná o propria: antroponyma a toponyma.

Z antroponym je ve zkoumaných pramenech jednoznačně nejběžnější tvar *Гридя* (např. ГВНП № 263: 269; АЭ № 31 [1437]: 24; АЭ № 76 [1465]: 55; АЭ № 110 [1482]: 84; АЭ № 142 [1506]: 113; АЭ № 198 [1543]: 177; АЭ № 343 [1589]: 416; АЗР II № 137 [1525]: 165; aj.). Dostí často se vyskytují také jména *Грид(ь)ко* či *Грид(ь)ка* (АСД I № 1 [1405]: 1; АСД I № 60 [1590]: 177; АЭ № 45 [1450]: 34; АЭ № 143 [1506]: 114; АЗР I № 82 [1465]: 102; АЗР II № 133 [1525]: 159), případně tvar zcela shodný s výše zmíněným derivátem *Гридинъ* (АЭ № 142 [1506]: 113; АЭ № 183 [1537]: 155). Méně obvyklé tvary, avšak nikoli zcela ojedinělé, jsou jména *Гридица* (АЭ № 149 [1509]: 120; АЭ № 171 [1522]: 140; АЭ № 262 [1563]: 289) a *Гридичъ* (АЗР IV № 183 [1610–1612]: 427), a v neposlední řadě také jméno po otci *Гридковичъ* (АСД III № 109 [1560]: 245; АСД III № 109 [1560]: 253; АЗР I № 56 [1455]: 70).

Vedle vlastních jmen osob bylo v textech nalezeno též několik dokladů toponym. Nejčastěji jde o názvy vesnic v tehdejší severozápadní Rusi, jako jsou *Гридиньская пустошь* (АЭ № 31 [1437]: 24), *Гридьковицина* (АСД № 31 [1546]: 121), *село Грид(ь)ковичи* (АСД I № 31 [1546]: 78; АСД I № 76 [1607]: 232; АЗР IV № 183 [1610–1612]: 334 a 375), *селцо Гридького* (АЗР I № 65 [1461]: 79; АЗР IV № 183 [1610–1612]: 354), *селцо Гридино*

(АЗР IV № 183 [1610–1612]: 326), *деревенка Гридева* (АЗР IV № 183 [1610–1612]: 342), *пустошь Гридькова* (АЗР IV № 183 [1610–1612]: 377). S nimi souvisí další dva výskyty proprií označujících lid či obyvatele nějaké oblasti nebo vsi, tvořených charakteristickými produktivními sufíxy *-ане* a *-(ов)ци*: m. pl. *Гридчане* (АСД I № 31 [1546]: 74)¹ a m. pl. *Гридьковци* (АСД I № 31 [1546]: 78)². Dodnes se v západním Rusku dochovala některá toponyma, jako například jména vesnic *Гриденка* ve vladimirské oblasti a *Гриденки* v kalužské oblasti.

Aktuální je také celá řada východoslovanských (zejména ruských) příjmení odvozených od kořene *grid-*, jako například *Гриденков* (poprvé zmíněno v textech r. 1573) (Веселовский 1974: 89), *Гридасов*, *Гриднев* i *Гринев*, *Гриднин*, *Гридцов*, *Гридунов*, *Гридякин* aj. Kromě nich je již v raných textech dochován výskyt přezdivek či deminutiv *Гридя*, *Гриша*, *Гриня*, *Грихно*. Lze je považovat nejen za pozůstatek skandinávského vlivu, ale podle Veselovského i za jeho pozoruhodnou kombinaci s vlivem řeckým. Vznik proprií s elementem *grid-* totiž pravděpodobně souvisí s rozšířením oblíbeného jména řeckého původu *Grigorij* (*Григорий*), jehož zkrácená forma nabyla podobu stejnou jako skandinavismus *гридин* a jemu podobné tvary typu *Гридька*, *Гридя* aj. (Веселовский 1974: 89).

Poměrně četné doklady proprií, jež jsme uvedli výše, kontrastují s velmi řídkým výskytem ostatních derivátů i nulovým výskytem samotného substantiva *гридь* ve zkoumaných pramenech z jednacího písemnictví. Tak je tomu ostatně ve staroruských a středoruských pramenech všeobecně, neboť výskyt jednotek zkoumaného sémantického hnízda je celkově velmi vzácný. V listinách úředního a právního charakteru se dochovaly pouze ojedinělé doklady substantiv *гридница* a *гридня* ve významu „obydlí pro služebnictvo, čeledník“, jak je tomu například v kupní smlouvě Nikolského Ostrovského kláštera s Karpou Vasiljevem z poloviny 15. století:

Се купи игумень Сергии [...] дворъ, землю и с хоромы и огородомъ на Рогатицы, в полъ противъ гридници у Карпи у Васильева (ГВНП № 117: 175).

„Igumen Sergij [...] koupil od Karpy Vasiljeva dvorec, půdu i s palácem a zahradou na Rogatici³ v poli naproti gridnici.“

¹ [З]емля а кгрунтъ великого князства по обѣма сторонамъ, князя моего, и зъ людьми королевое ее милости сель великого князства: Облапскими, а Секунцы, а Гридчаны а Бояры Городищаны посполитая судеревь (АСД I № 31 [1546]: 74).

² [А] за тою рѣчкою Хочевою то есть вже одныхъ людей королевое ее милости земля, сель ее милости Городищанъ, Гридьковцовъ Секунцовъ, а то есть островъ Коровичы (АСД I № 31 [1546]: 78).

³ Název ulice nebo místa v Novgorodu.

Další nalezené příklady substantiv *гридница* či *гридня* v jednacím písemnictví jsou výrazně pozdějšího data, až z konce 16. a začátku 17. století. V podstatě všechny ukazují k témuž významu, tj. „čeledník“ či „příbytek služebnictva“:

- *Гридня великая и съ сѣньми, гдѣ тивонь и рикуня живутъ* (АСД I № 46 [1571]: 148)
„Velký čeledník i s místnostmi, v nichž bydlí správce a hospodyně“;
- *отъ того дому не блиско гридня для челеди, старая, соломою старою крита* (АСД III № 37 [1606]: 68)
„dál od toho domu stojí stavení pro čeled', staré, kryté starou slámou“;
- *А то есть меновите взяли дей есте гридню [...], которая дей коштовала полтрети копы грошей литовскихъ* (АСД III № 35 [1601]: 63)
„A to je jmenovitě, že jste vzali *gridňu* [...], která stála půl kopy litevských grošů“.
(Zde je však význam nejasný a nevyplývá ani z širšího kontextu.)

Rozšíření slova *гридь* a lexika od něj derivovaného je podle dochovaných pramenů charakteristické hlavně pro severozápadní oblasti Rusi, avšak lze usuzovat, že se postupně (a snad i o něco později) rozšířilo také více na jih, neboť se objevuje také v *Ipatjevském letopisu* (viz výše ukázka na s. 179). Zároveň je časově limitované, jak již bylo rovněž zmíněno. Prameny také dobře reflektují postupné vymizení lexikálních jednotek z tohoto sémantického hnízda, z nichž se nejdříve začalo vytrácet samotné jádrové substantivum *гридь*. Na základě svědectví jednacích písemnictví lze konstatovat, že zhruba od 16. století se pozůstatky tohoto lexika omezují na lexémy *гридница* a *гри(д)ня* a výše pojednávána propria.

3.2.3.3 *Gridi* ve folklóru

Pravděpodobně díky zmíněným femininům *гридница* a *гри(д)ня* se však udržely v jazyce o mnoho déle. Tyto dvě jednotky jsou posledními relikty celého sémantického hnízda, které ještě dlouho po vymizení ostatního lexika z úředního použití přežívaly v lidové slovesnosti. Pojmenování stavení či slavnostní síně patřící ke knížecímu dvorci se totiž stalo symbolem knížecího lesku a slávy a jako takové zdomácnělo v lidových písních a zvláště bylinách. Zachovalo se nejlépe v bylinách kyjevského cyklu, a to především (avšak nejen) v typických úvodních scénách hodování: kníže Vladimír hoduje se svou družinou a hosty v *gridnici*. Expoziční scéna hodování bývá rozvíjena promluvou knížete, jenž obvykle uloží

někomu ze své družiny úkol, který je potřeba splnit, a vybraný bohatýr se vydá jej vyřešit. Tato podoba úvodní hostiny je pro kyjevský okruh charakteristická a otevírá téměř každou jednotlivou epickou báseň. Na ukázkou uveďme takový příklad z byliny o bohatýrovi Ivanovi (*Иван Гостиной сын*):

В стольном в городе во Кieve,	„V hlavním městě Kyjevě
У славнова князя Владимира	u slavného knížete Vladimíra
Было пированья-почестной пир,	byla veliká hostina
Было столованья-почестной стол	bylo veliké stolování
На многи князи-бóяра	s mnoha knížecími bojary
И на русския могучия богатыри	a mocnými ruskými bohatýry
И гости богатыя.	a bohatými kupci.
Будет день в половина дня,	Den se chýlí ke své polovině,
Будет пир во полупире,	bude hostina v půli slavnosti,
Владимер-князь распотешился,	kníže Vladimír se raduje,
<u>По светлой гридне похаживает,</u>	<u>přechází po světlé síni,</u>
Таковы слова поговаривает	takto hovoří“

(КД: 39, № 8).

Ustálené idiomatické spojení *князь по гридне/гридници похаживает* v bylinách vlastně líčí situaci pracovního nasazení knížete: kníže je v *гридници*, tedy ve své „pracovně“ (viz dále). Chodí či přechází po místnosti, tedy přemýšlí, a hledá řešení pro splnění nějakého úkolu.

V bylinách se substantiva *гридница* a *гридня* objevují hojně a v rozmanitých významech: mohou označovat „velkou síň“, „knížecí komnatu“, „knížecí pokoje“, „přijímací pokoj“, „jidelnu“ či jednoduše obecně „síň“ (Андреев 1986: 538). *Grid'* (mladší, tj. střední družinu) představují v bylinách vlastně bohatýři, kteří tvořili knížecí doprovod, jenž se scházel v *gridnici*. Toto označení se objevuje také v mnoha dalších variantách jako *грид(ь)гня*, *гред(ь)ня*, *грыня*, *грьд(ь)ня*, *грыгня*, *грэня* či *грэд(ь)ня*. Tak je tomu zejména v bylinách vladimírovského cyklu, mezi něž patří například příběh o povstání Ilji Muromce proti knížeti Vladimírovi (*Бунт Ильи Муромца против князя Владимира*):

- Возьмите Никиту Заолешанина,   „Vezměte Nikitu Zaolešanina,
Выкиньте вон из гридницы   vyhod'te ho z gridnice ven“;
(Андреев 1986: 102)
- Богатыри по гриднице ползают,   „Bohatýři se v gridnici plazí [po zemi],
Ни один на ноги не может встат   ani jeden nemůže vstát“
(Андреев 1986: 102).

Další varianty dokládají například záznamy bylin o Michailovi Daniloviči (1), Dobryňovi Nikitiči a Pjovi Muromci (2), o Vasiliji Ignat'jeviči a Batygovi (3), bylina o Danilu Lovčaninovi (4, 5) aj.:

- (1) А-й да Владимир по грыни нунь похаживал   „Aj Vladimír přecházel po gridnici
Уж как белыма руками прырозмахивал   a rozhazoval bílýma rukama“
(СРФ 6: 522, № 97);
- (2) Прыходил-де Добрынюшка в светлу грэдня   „Přišel Dobryňuška do světlé gridnice
Да ко той-де ко маменьки родимой   ke své rodné matičce“
(СРФ 6: 126, № 8);
- (3) Как Владимёр-князь по грыгни да сам похаживат (СРФ 6: 551, № 102)
„Jak kníže Vladimír sám přechází po gridnici“;
- (4) Да пошол-де Данилушко из гредьни вон (СРФ 6: 480, № 90)
„I vyšel Daniluško ven z gridnice“;
- (5) Ишша сам он по гыдни похаживал (СРФ 6: 484, № 91)
„Přecházel po gridnici“.

V bylinách se nezdá, že by se objevily také idiomatické vazby, v nichž se substantivum *gridня* či jeho varianty ve významu „prostorný pokoj, palác, sál v knížecím domě nebo zvláštní přístavba k němu, určená pro příjem vážených hostů“ (Аксаков 1981: 358) spojuje s epitetu *světlá* či *bílá*, *hodovní* nebo *z bílého dubu*: *светлая gridня* (varianta: *светлица-gridня*) či *gridня белая*, *столовая gridня*, *gridня белодубовая* (všechny hojně i v pl.). Tato epiteta

představují symbol bohatství a působí jako jeden z prostředků vykreslujících blahobyt a společenskou prestiž majitele dvorce (Новиков 2013: 156). Tak je tomu například v bylině o Aljošovi Popoviči, kde je použit tvar plurálu *светлые гридни*:

Пошелъ во <u>свѣтлы гридни</u> ,	„Vešel do <u>světých sání</u> ,
И втапоры Алеша Поповичъ младъ	a v tom mladý Aljoša Popovič
Сажаль за убраны столы, – !	usedl k prostřeným stolům!
князя не ослушался	Knížete poslechl“
(Воскресенский 1902: 171).	

Další příklady lze nalézt i v následujících epických písních:

● Bylina o Michajlovi Daniloviči:

- А-й да ходил-де Владимир да по светлой гридне (Андреев 1986: 144)
„Aj přecházel Vladimír po světlé sání“;
- А-й заходил-де Добрыня да во светлу гридню (Андреев 1986: 145)
„Aj vešel Dobryňa do světlé síně“;
- А-й заходил-де Михайло да во светлу гридню (Андреев 1986: 146)
„Aj vešel Michailo do světlé síně“;
- А-й да завел-де ёго да во светлу гридню (Андреев 1986: 152)
„Aj a zavedl ho do světlé síně“.

● Bylina o bohatýru Suchmanovi Odichmant’jeviči:

- Солнышко Владимир стольно-киевский
„По гридне столовой похаживает
(Андреев 1986: 163);
- „Vladimír, slunéčko kyjevské
přechází po hodovní sání“
- Приходит из гридни из столовья
(Андреев 1986: 164);
- „Přichází z hodovní síně“
- Сам бежал во гридню во столовую.
- „Sám běžel do hodovní síně“.

Князь Владимир стольно-киевский
По гридне столовая похаживает,
Желтыма кудеркамы потряхивает
(Андреев 1986: 166);

Kyjevský kníže Vladimír
Přechází po hodovní síni,
Potřásá žlutými kudrnami“

● Byliny o Čurilovi Plenkoviči:

- Гридни белодубовыя,
покрыты седых бобров
(КД: 271, № 18);
„Синě z bílého dubu,
[stěny] pokryté šedými bobřími kožešinami“
- Скочили оне со добрых коней,
Пошли во светлицы-гридни,
Садилися за убраныя столы
(КД: 272, № 18);
„Seskočili z dobrých koní,
vešli do světlých síní,
usedli k prostřeným stolům“

● Bylina o Dobryňovi Nikitiči:

Заводили ёго дак во светлу грэдню (СРФ 6: 330, № 53)
„Přivedli ho do světlé síně“.

● Bylina o čtyřiceti poutnících (*Сорок калик*):

- Прыежжаёт да он да на широкой двор,
Заходил-де да во светлу грэдню
(СРФ 6: 406, № 73);
„Přijíždí na široký dvůr,
vešel do světlé síně“
- Заходили они да во светлу грыдню.
(СРФ 6: 410, № 74);
„Vešli do světlé síně.“
- Увидела она Михайлушка Михайловиця:
„Заходите вы, добры молодци, да в светлу гриню
Хлеба-соли ись ко мне да пива с медом пить!“
И зашли они тут во светлу гриню (СРФ 6: 428, № 79)
„Spatřila Michajlušku Michajloviče: // «Pojďte dál, dobří mládenci, do světlé síně //
pojíst chleba se solí a popít piva a medoviny!»// A tak šli dovnitř do světlé síně“;

● Byliny o Ivanovi Godinoviči:

- И пошел по гридне по столовые „А přešel po hodovní síni“
(Андреев 1986: 205);

- Стал он, Иван, на гостином дворе, „Ivan zastavil ve dvorci,
Скочил он, Иван, со добра коня, seskočil Ivan ze svého dobrého koně,
Привязавши коня к дубову столбу, Přivázel koně k dubovému sloupu,
Походил во гридню во светлую Pak vešel do světlé síně“
(Андреев 1986: 424);

- Скоро Иван на двор прибежал, „Ivan ihned přiběhl na knížecí dvůr,
И приходит он во светлу гридню, a vešel do světlé síně,
Ко великому князю Владимиру, k velikému knížeti Vladimírovi,
Спасову образу молится, pomodlil se k obrazu Spasitele,
А Владимиру-князю кланяется a klaní se knížeti Vladimírovi“
(Андреев 1986: 424);

● Bylina o Slavíku Budimiroviči (*Соловей Будимирович*):

- Да приходит он к князю к Володимиру, „А přichází ke knížeti Vladimírovi,
А во тую во гридню во столовую Do hodovní síně“
(Андреев 1986: 227 а 231);

- И пошли во гридни светлые, „А vešli do světlých síní,
Садился за столы белодубовые Usedli ke stolům z bílého dubu“
(КД: 14, № 1);

● Bylina *Pohanisko si namlouvá neteř knížete Vladimíra* (*Идолице сватает племянницу князя Владимира*) obsahuje výskyt v singuláru i plurálu:

- Как заходит тут Идойло в гридню светлую „Jak vešel Pohanisko do světlé síně“
(Андреев 1986: 235);

- Как заходит тут Идойло в гридни светлые, „Jak vešel Pohanisko do světlých síní,
Богу русскому Идойло вот не кланяется, Nepoklonil se Bohu ruskému,

И челом-то не бьет да он Владимиру   A nepadl na kolena před Vladimírem“
(Андреев 1986: 233);

• Bylina *Rozepře Ilji Muromce s knížetem Vladimírem (Илья Муромец в ссоре с князем Владимиром)*:

- Да стрелил бы ти в гридню во столовую,   „Vystřelil bych ti do hodovní síně
A я убил бы тя, князя со княгиною   A zabil bych tě, knížete i s kněžnou“
(Андреев 1986: 391);

• Spojení s epitetem *bílý* lze nalézt například v bylinách *Danilo Lovčanin* nebo *Камское побоище*:

- А заходит прямо ко князю во белу грыню   „A vchází do bílé síně přímo ke knížeti“
(СРФ 6: 208, № 29);

- Заходил тут Иванушко во белу грыню   „Vešel Ivanuška do bílé síně“
(СРФ 6: 489, № 92);

• Bylina o bohatýrovi Stavrovi (*Про Ставра-боярина*) líčí blahobyt a okázalý přepych jeho dvorce:

А двор у меня на семи верстах,   „A můj dvorec stojí na sedmi verstách,
А гридни-светлицы белодубовы,   a světlé síně v něm jsou z bílého dubu,
Покрыты гридни седых бобров,   jejich stěny jsou pokryté šedou bobří kůží,
Потолок во гриднях черных соболей   strop v komnatách kůží černých sobolů“
(КД: 71, № 15).

Pro verš bylin jsou velmi charakteristická deminutiva, jejichž výskyt je motivovaný zejména formálními důvody – je nutné dodržet počet slabik. V ruském folklóru se tak dochovala četná deminutiva tvořená i od výrazů *гридница* či *гридня*. Jsou jimi deriváty *гриденка*, *гриднюшка*, *грынюшка*, *грыницька*, *грыгёнка*, *гридёнка*, *грынёнка*, *грыненка*, *грыницька*, *грыдницька*, *грэднёнка*, *гринька* apod., a také poněkud méně příznakové *гриня/грыня*. Tato deminutiva se zároveň v řadě případů objevují jako součást idiomatického spojení *гриденка светлая* (viz též výše *светлая гридня* aj., s. 187). Výskyt jednotlivých tvarů přitom není omezen na konkrétní útvar, ale v jedné a též básni se vedle sebe často objevují různá deminutiva

i formy nezdobnělé. Tak je tomu například v bylině *Aljoša Popovič a Tugarin Drakovič* (*Алеша Попович и Тугарин*):

- Приезжают ко городу ко Киеву,   „Пřijíždějí k městu Kyjevu,
Ко тому жо ко князю ко Владимиру,   Ke knížeti Vladimírovi,
Ко той жо ко гриденке ко светлой,   Do světlé síně,
Ставают молодцы да со добрых коней,   Sesedají mládenci z dobrých koní,
[...] Да лязят во гриденку во светлую   [...] A vstupují do světlé síně“
(Андреев 1986: 73);
- Да на пята гриня отпиралася   „Dveře do síně byly dokořán“
(Андреев 1986: 74);

Další výskyty deminutiv obsahují například tyto hrdinské příběhy:

● Bylina o opilci Vaskovi a saru Kudrevankovi (*Васька Пьяница и Кудреванко-царь*):

- А й тут бежит тут Издолицо прямо в грынюшку
А ко тому же ко князю да ко Владимиру (Андреев 1986: 139)
„А ту бѣжі Pohanisko přímo do gridnice, // Ке knížeti Vladimírovi“;
- Дак стал князь по грынюшке похаживать,   „Kníže začal přecházet po síni,
А й дак стал из речей да выговаривать   A takto začal hovořit“
(Андреев 1986: 139);

● Byliny o Iljovi Muromci: *Ilja Muromec a Slavík Loupežník* (1), *Ilja Muromec a netvor Pohanisko* (2), *Pohanisko si namlouvá neteř knížete Vladimíra* (3), epos o Kamské bitvě (*Камское побоище*) (4):

- (1) И взял красно солнышко Владимир-князь   „A krásné slunce kníže Vladimír
Илью Муромца за белы руки   Uchopil Ilju Muromce za bílé ruce
И ввел его в гриднюшки во светлые   A odvedl ho do světlých síní“
(Андреев 1986: 373);
- (2) А сидит он во грынюшке столовой тут   „A sedí v hodovní síni“
(Андреев 1986: 377);

(3) Как пошли-то ко князю да во высок терям,   „Jak přišli ke knížeti do vysoké věže,
Заходят во грынюшку во светлую   Vešli do světlé síně“
(Андреев 1986: 449);

(4) И тут-де Илейка не ослышился   „A Ilja uposlechl
И приходит ко Владимёру во гридёнку   a přišel k Vladimírovi do gridnice“
(СРФ 6: 203, № 28);

● Byliny o Dobryňovi Nikitiči:

- А заходили они да во светлу грыню   „A vešli do světlé síně“
(Андреев 1986: 153);

- Да бежал тут Добрынюшка из грэдњи он вон   „I běžel Dobryňuška z gredni ven“
(СРФ 6: 126, № 8);

- А Владимёр-князь по грынюшки похаживат   „A kníže Vladimír přechází po síni“
(СРФ 6: 144, № 13);

- Он повёл-то Настасью да Викулисьну   „Vyvedl Nastasju Vikulisnu ven
Да из своей же из грынюшки из светлою   Ze svojí světlé komnaty“
(СРФ 6: 106, № 4).

● Bylina o carovi Solomanovi a Vasiliji Okuloviči (*Царь Соломан и Василий Окулович*):

- А идет-де Васильюшко во светлу грыню   „A vejde Vasiljuška do světlé síně“
(Андреев 1986: 458).

● Bylina *Vasilij Ignat'jevič a Batyga*:

- Ишша сам он ведь шол да во светлу грыню   „Avšak on sám vešel do světlé síně“
(СРФ 6: 540, № 99);

- Как Владимёр-князь по грыгни да сам похаживат.
Да Владимёр-князь по грыгёнки похаживал (СРФ 6: 561, № 102)
„Sám kníže Vladimír přechází po síni. // I přecházel kníže Vladimír po síni“;

- Владимир-князь по грынюшки похаживат,   „Přechází kníže Vladimír po síni,
Да ис уст таки речи да выговарыват   a takto praví“
(СРФ 6: 536, № 99);
- Он по гринюшке похаживат   „Přechází po síni“
(СРФ 6: 577, № 105).

● Byliny o Dunajovi Ivanoviči:

- Да Владимир-от по грыненки да похаживаёт   „I přechází Vladimír po síni“
(СРФ 6: 268, № 42);
- А-й ешше молод князь по гридёнки похаживаёт (СРФ 6: 277, № 43)
„Aj přechází ještě mladý kníže po síni“;
- Един молодець по грьдёнки похаживат,   „Přechází bohatýr po síni,
Золотыма-ти кудрями да он натряхиват   potřásá zlatými kadeřemi“
(СРФ 6: 315, № 50);
- Да Владимир-князь по грыницьки похаживаёт   „I přechází Vladimír po síni“
(СРФ 6: 297, № 45);
- Ишша тут князь по грьдницьки запохаживал,   „Přecházel kníže po síni,
Ишша ясныма оцями да запоглядывал   rozhlížel se jasnýma očima“
(СРФ 6: 298, № 45);
- Да Владимёр-князь по грынюшки похаживат   „Kníže Vladimír přechází po síni“
(СРФ 6: 239, № 39);
- Владимир по грьднюшки похаживает,   „Přechází Vladimír po síni,
Бельма руками розмахивает,   Rozhazuje bílýma rukama,
Русыма кудрями потряхивает   Potřásá rusými kučeryami“
(СРФ 6: 308, № 49);

- Да сиделса Опраксея-королевисьня
Да во той же во грынюшки во светлою
За двенацати весуцима замоцьками
(СРФ 6: 244, № 39);
- Во второй раз говорил, из грени вон пошел
(СРФ 6: 489, № 109)
- Byliny o Danilu Lovčaninovi:
  - Владимёр по грэднёнки похаживат
(СРФ 6: 480, № 90);
  - Да Владимир-от по грэднёнки похаживат,
Он белыма руками да он розмахиват
(СРФ 6: 478, № 90);
  - Ишше-де Владимёр да он стал похаживать,
Ишше стал он по грыднюшки погуливать,
Ишше сам таки речи да выговарыват
(СРФ 6: 474п., № 89);
  - А по светлой гриньке стал похаживать
(СРФ 2: 76, № 184).
- Bylina o Suchmanovi Odichmant'jeviči:
  - А Владимёр-князь по грынёнки похаживал
(СРФ 6: 498, № 94)

„I seděla královna Apraksie

Ve světlé komnatě

Zamčená na dvanáct zámků“

„Po druhé pravil, ven ze síně
vyšel“.

„Vladimír přechází po síni“

„Vladimír přechází po síni,
Rozhazuje bílýma rukama“

„Začal Vladimír přecházet,
Začal se procházet po síni,
A takto hovořit“

„Začal přecházet po světlé síni“

„Kníže Vladimír přecházel po
gridni“.

Některé byliny explicitně zmiňují, že se jednalo o sítě či komnaty knížecí, královské nebo carské, jako je tomu v bylinách o Iljovi Muromci, kde jsou komnaty doplněny na několika místech také atributem *knížecí*:

- Проводил Владимир Илейка во гريدни княженецкие,
Посылал его ко царю Батыю сыну Батыевичу (Андреев 1986: 394)

„Vladimír dovedl Ilju do knížecích komnat, // poslal ho k carovi Batyjovi Batyjeviči“;

- А и длинноѣ Издолищо, семисажонно,
Запретило просить милостину Христа ради,
Да сидит оно во грыне во княжонецкой,
Да держит у Апраксеи руки в пазухе
(Андреев 1986: 376);

„A Pohanisko, sedm sáhů dlouhé,
Zakázalo prosit Krista o milost,
A sedí v knížecí komnatě,
A drží ruce v záňadří Apraksie“

- Брала она ёго да за праву руку,
И вела она во грьдню княженескую
(СРФ 6: 220, № 33).

„Vzala ho za pravou ruku,
A vedla ho do knížecí komnaty“

● Rovněž v bylině o Ďjuku Stěpanoviči:

- И пошли они тут да из светлой гръдни,
Из той грьдни княжовеньскою
(СРФ 6: 359, № 62).

„I vyšli ze světlé komnaty,
Z té knížecí komnaty“

● Několik příkladů obsahuje také bylina o Vasiliji Ignat'jeviči:

- Вот пошли они ко князю да на поцесьён пир.
Вот прыходят ко грынюшки княженецкою
(СРФ 6: 546, № 100);

„Šli ke knížeti na hostinu.
A přišli ke knížecí gridnici“

- Заходи ты во грьдню княженецкую
(СРФ 6: 550, № 101);

„Vejdi do knížecího pokoje“

- И приехал же к им да Кудреванко-царь
Да идёт же во грьдню да княженецкую
(СРФ 6: 555, № 101).

„A přijel k nim car Kudrevanko
A jde do knížecí komnaty“

● Spojení s epitetem *královská* obsahuje bylina o Ivanovi Godinoviči:

- Уж пошол он во грьдню королескую
(СРФ 6: 433, № 81).

„I vešel do královské komnaty“

• Spojení s epitetem *carská* najdeme v bylině o Lukovi, drakovi a Nataše (*Лука, Змея и Настасья*):

- Привели его во грини да нынь во царский — „Přivedli ho do carských síní –
У царя у Салтана да гостей множество U cara Saltana bylo mnoho hostů“
(СРФ 2: 332, № 279).

• Řadu těchto spojení obsahují i záznamy bylin o Dunaji Ivanoviči:

- Обломали висуци тут да вси замки, „Zpřelámali všechny zámky,
Да заходя к ей во грудню да княженецкую. A vešli k ní do knížecí komnaty“
(БС: 492, № 109);
- Да ведё ей из гредни княженецкою. „A vede ji ven z knížecí komnaty.
Да заплакала Опраксея доць Королевицьня I zaplakala Apraksie, dcera
(БС: 492, № 109) královská“;
- Приехали во грудню-ту княженецкую: „Přijeli do knížecího paláce:
У их пир-то пошол да всё на радосьти, A byla hostina a všichni se radovali,
Да на том на весельици на великия A veselí bylo veliké“
(БС: 492, № 109);
- Вошли во гриню во столовую, „Vešli do hodovní síně,
Отворяли во грине двери на пяту, Otevřeli dveře síně dokořán,
Запирали двери крепко-наплотно — Pevně dveře zavřeli –
Подрожжала гриня царская Zachvěla se carská síň“
(СРФ 1: 536, № 118);

Označení komnat vysoko postavených osob zcela jasně vyplývá také v následujících příkladech, kde se substantivum objevuje s posesivním zájmenem *svá*, jež odkazuje na knížete nebo kněžnu:

- А Владимир-от князь по своей грудни похаживат (СРФ 6: 248, № 40)
„A kníže Vladimír přechází po své komnatě“;

- Становился он на гридень на столовый „Postavil se v hodovní síni“
(Андреев 1986: 250).

Deminutiva se kromě bylin dochovala také v dalších folklórních útvarech, jako např. tvar *гриденка* v následující koledě adresované hospodáři, v níž tento lexém označuje obecně místnost v domě (světnici):

Не летай-ка ты, соколик, высоко,
Не примахивай кручину к молодцу свет Ивану-удальцу.
Таусень, да таусень!

Он из горенки в горенку похаживает,
С гриденки на гриденку ступает.

Он полтиною ворота запирает,
По пяти рублей на окошке спокидает.

Насупротив его кельеночка стоит.
Во кельеночке сударыня живет,

Что на грамоте написанная,
Умом-разумом осыпанная!
(Жекулина – Розов 1989: 76, № 44).

Také Vladimír Dal ve svém výkladovém slovníku zaznamenal svědectví o folklórním použití lexému *гридня* ve svatebních písních. Slovo v nich označuje místnost, v níž se odehrává svatba, tedy „svatební síň“. Dalův příklad navíc zobrazuje tuto síň jako *světlou* – s atributem zdůrazňujícím krásu a vznešenost místnosti u slavnostní příležitosti, velmi podobně jako je tomu v bylinách (viz výše). Ostatně celá formulace prvního verše nápadně připomíná byliny vladimírovského cyklu:

Онъ по свѣтлой гриднѣ похаживаетъ, на свѣтъ-княгиню поглядываетъ (Даль 1880: 406).

„On [kníže, tj. ženich] přechází po světlé síni, pohlíží na krásnou kněžnu [tj. nevěstu]“.

3.2.3.4 Analýza a etymologie

Příbuznost lexému *griď* se staroseverským substantivem n. *griđ* s významem „útočiště, bezpečný příbytek“ jako první navrhl Philipp Krug už v roce 1848 (Krug 1970 I: 248). Jen o rok později (1849) však vystoupil respektovaný ruský filolog I. I. Srezněvskij se svými přednáškami *Мысли об истории русского языка*, kde představil *griď* jako slovo čistě slovanského původu, příbuzné s všeslovanským *gromada* (Срезневский 1850: 110n.). Pokusy o výklad etymologie, které se k tomuto pojetí vracejí nebo se jím inspiroují, stejně jako nutnost se vůči teorii Srezněvského opakovaně vymezovat, svědčí jistě i o tom, jak velký byl a dodnes je význam tohoto ruského filologa. Jeho pokus o odvození jedné ze sporných lexikálních jednotek v diskuzi o varjagy ze slovanských jazyků totiž nebyl ojedinělý a ještě ve 20. století se objevovaly podobné teorie, založené stejně jako u Srezněvského daleko spíše na lidové etymologii než na lingvistickém bádání. Jako další ilustraci uveďme například tvrzení slavjanofila K. S. Aksakova o původu lexémů *griďenʹ* a *griďin* ze staroslověnského „гряду+день“, podle něj doslova „ten, kdo přišel na den nebo nějakou dobu“.¹

Přesto se ke Krugově návrhu etymologie ze staroseverského *griđ* hlásí velká část badatelů již od druhé poloviny 19. století (např. Matzenauer 1870: 32; Miklosich 1867: 78; Thomsen 1882: 111 aj.). Krug samotný se později přiklonil k původu ze staroseverského *hirđ* (Krug 1970 II: 459), což již dříve navrhl K. S. Sabinin (Сабинин 1837: 46). Tato alternativa skutečně působí velice lákavě, a to zejména kvůli perfektní sémantické ekvivalenci se staroruským pojmem *griď*, jíž se možnost přejetí ze stsev. *griđ* nemůže ani zdaleka přiblížit. Substantivum *hirđ* se ve významu „královský osobní strážce, dvořan“ dochovalo ve východní i západní staroseverštině, srov. též stšv. *hirp* (také jako součást kompozit typu *hirpman* apod.) či isl. *hirđ* (Hellquist: 237).²

Tuto druhou Krugovu teorii kvůli sémantické shodě později rehabilitovala i Thörnqvistová, ačkoli si zároveň uvědomuje problém s reflexí iniciálního *h-*, které v případě jiných přejímek do staré ruštiny odpadalo. Upozorňuje přitom na nejznámější případy staroruských jmen severogermánského původu jako *Olegъ* (< *Helgi*) či *Olʹga* (< *Helga*) (Thörnqvist 1948: 46n.). Thörnqvistová navrhla, že toto iniciální *h-* mohlo v případě uvedených proprií rovněž odpadnout, a to už v rané fázi staré švédštiny, jak je tomu v některých případech ve švédských runových nápisech, a odvolává se na Wesséna, který zmiňuje, že v některých

¹ „[И]душий или пришедший на день, на некоторое время“ (Аксаков 1981: 358).

² Staroseverské substantivum *hirp* „družina“ či „družiník“ je samotné obvykle považováno za výpůjčku ze staré anglosaštiny (*hird*, *hired* < *híwréd). Ve staroseverštině se ve významu „družiník, člen královského doprovodu“ dříve používala substantiva *drótt* a *verþung* (Fischer 1909: 21).

mladších švédských runových nápisech zvláště z kraje Uppland tento konsonant rovněž není reflektován (Thörnqvist 1948: 47). Iniciální *h-* skutečně odpadlo v mnoha slovech již v období praseverském a v rané fázi staroseverštiny, což byl jev společný pro variety předcházející staré švédštině, norštině i dánštině (typ **hringar* > šv., d., nor. *ring* oproti isl. *hringr*). Docházelo k tomu ovšem především v pozici před sonantami *r*, *l*, *n* a před vokály s nízkou artikulací (zejména *a* a *o*) (Noreen 1904: 241n.). Runová švédština iniciální *h-* naopak pravidelně zachovává všude, kde za ním následují vokály vysoké, zejména *i* a *u* (Wessén 1951: 38). V některých runových nápisech zvláště z Upplandu skutečně iniciální *h-* v pozici před vokálem chybí, jedná se však spíše o izolované případy. I kdybychom připustili, že k odpadnutí mohlo lokálně dojít právě v kraji Roslagen, kde jej Wessén ještě ve 20. století doložil jako dochovaný dialektální rys (Wessén 1966: 31), a že by slovo bylo přejato právě v této podobě do staré ruštiny, zůstává k vyřešení další nezanedbatelný fonologický problém. Staroruský výraz *зриды* by totiž pak musel mít původ v **ird* a následně projít procesem metateze likvid s výsledkem **ird* > *gridь* se sekundárním vznikem iniciálního *g-*, který samotný považujeme za nepravděpodobný. Ani v případě zachování iniciálního *h-* a jeho adaptace ve staroruském prostředí na *g-* (*hirđ* > **gird* > *gridь*) by výklad z fonologického hlediska neobstál, neboť neodpovídá principům metateze likvid s výsledky charakteristickými pro východoslovanský areál včetně jeho severozápadní části (**TerT* > **TereT*, tj. vznik plnohlasí, viz Зализняк 2004: 39n.).

Thörnqvistová později navrhla etymologii nikoli z neutra *griđ*, ale z něj odvozeného slabého maskulina *griđi* (jež považuje za doložené pouze ze starozápadoseverské variety), označujícího „svobodného muže pobývajícího a sloužícího u někoho v domě“ či jednoduše „sluhu“. Toto řešení považuje také z hlediska sémaziologického za pravděpodobnější a přirozenější, neboť by tak bylo pro označení osoby přejato přímo slovo, které v původním jazyce rovněž označuje osobu (Thörnqvist 1948: 47). Odkazuje i na západní staroseverská kompozita s tímto elementem: *griđka* a *griđkona* „svobodná žena, jež bydlí a slouží u někoho v jeho domě, služebná“ a *griđmađr* „svobodný muž, jenž bydlí a slouží u někoho v jeho domě, sluha“ (Thörnqvist 1948: 46). K tomuto výkladu se poté přiklonila i většina dalších badatelů, kteří uvádějí jako východisko pro výklad etymologie dva staroseverské lexémy: *griđi* a *griđmađr* s významem „svobodný muž žijící a sloužící v něčem domě“, „společník, tělesný strážce“, jež jsou oba odvozeny od substantiva *griđ* „útočiště v něčem domě“ – viz například práce M. Vasmera (Vasmer I 1953: 308n.) nebo V. Kiparského (Kiparsky 1975: 96).

Thörnqvistovou i prakticky všechny ostatní mně známé následující badatele ovšem zarazil fakt, že význam „bezpečí“ pro toto slovo ve staré ruštině není nikde doložen (Thörnqvist

1948: 47). Tyto obtíže při přesnějším stanovení etymologie jistě do značné míry vycházejí z komplikované sémantiky staroseverského právního pojmu *grið* se dvěma základními významy:

1. „všeobecný mír a bezpečí“,
2. zvláště „příslib či přísaha bezpečí někomu, kdo se provinil vůči jinému, nebo se jinak obává něčího nepřátelství“ (Holmbäck – Wessén 1946: 181 pozn. 123; též již Schlyter 1877: 239).

Jeho význam se vyvíjel postupně a v pramenech se dochovaly různorodé sémantické obsahy v rozmanitých kontextech. Švédský filolog Torsten Wennström, který se po celý život zabýval jazykem skandinávského a švédského středověkého práva, vysvětluje význam substantiva *grið* jako švédské *lejd* (Wennström 1946: 126), tj. „záruka osobní bezpečnosti“, která mohla být (ale nemusela) také garantována skrze osobního strážce.¹ Z právního hlediska se pak jednalo o „smluvně garantovanou absenci ohrožení“, zahrnující zároveň „ušetření života“ (von See 1964: 171). Nejstarší doložitelný význam slova *grið*, s nímž souvisí i proměnlivý obsah právního pojmu, zřejmě vyjadřují starobylé starozápadoseverské formule *hafa í griði með sér*² nebo *vera í griði með búanda*³, tj. „přijmout někoho [cizího] do svého domu/příbytku“. Jedná se o formule vymezující jakýsi smluvní mírový vztah mezi pánem domu na jedné straně a cizincem na straně druhé. Postupně se pro pojem vyvinuly dva významy podle toho, zda se používal ve tvaru singuláru nebo plurálu. Primární (pravděpodobně velmi raná) byla právě specializace pojmu *grið* na pravidla spojená s domácností, s níž souvisí obsah pojmu užívaného v singuláru: „právo na bezpečný pobyt v určitém domě/obydlí“ (tento význam může zahrnovat zároveň i pracovní vztah). Právní termín se vyvinul až tehdy, když se toto substantivum začalo používat v plurálu pro obecnější označení „bezpečí“ nebo „příměří“ (von See 1964: 168).

Plurálový tvar se ve staroseverském právu vyskytuje při narovnávání sporů mezi dvěma znesvářenými stranami jako pojem označující smluvní příměří, ke kterému se zavazovaly obě strany až do doby, než jejich spor vyřeší soud.⁴ Podobné paralelní existence a více či méně

---

¹ Viz heslo *lejd* 2 v SAOB, dostupné z https://www.saob.se/artikel/?unik=L_0401-0127.7Nh2&pz=3 [cit. 16. 4. 2018].

² *Zákoník sněmu v Guli*, článek 197 (NGL I: 70).

³ *Zákoník sněmu ve Frostě*, část IX, článek 5 (NGL I: 210).

⁴ Šlo zejména o zajištění bezpečného příjezdu na místo vyjednávání mezi oběma stranami a/nebo na sněm, na němž se konal soud, a také o záruku bezpečného odjezdu odtamtud, často zmiňované i ve staroislandských ságách (jako je tomu např. v *Sáze o Njálovi*) (von See 1964: 169).

ostrý významový rozdíl mezi použitím singuláru a plurálu jsou pro staroseverské právo charakteristické (srov. analogicky dvojice sg. *lag* – pl. *lǫg* nebo sg. *gjald* – pl. *gjǫld*) (von See 1964: 166). Zatímco tedy tvar singuláru vymezuje u pojmu *grið* zónu privátní, osobní, označuje plurál naopak zónu veřejnou a zahrnuje společnost jako celek (Dyrlund 1911: 340). Až tím, že se takto vymezilo použití tvaru plurálu, pak teprve došlo k terminologickému ukotvení samotného právního pojmu (von See 1964: 166).

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že maskulinum *griði/griðr* a kompozita typu *griðmaðr* či *griðkona* se ve staroseverštině vždy vztahují na svobodné osoby, které se také jako svobodné narodily, tj. v žádném případě na nesvobodné osoby v podřízeném vztahu (sluhy, čeledíny apod.), a zároveň se nevztahuje ani na ostatní osoby (například příbuzné s „hlavou“ domácnosti) s právem žít ve stejném dvorci či pod jednou střechou. Na rozdíl od staroruského *gridě* nenese však ani séma bojovnosti nebo ozbrojenosti, a tedy neoznačuje válečníka či bojovníka, a už vůbec ne člena družiny (von See 1964: 167). Pro svobodné muže z osobní stráže panovníka a válečnický se ve staroseverštině používal zcela jiný pojem, nejčastěji *húskarl* (de Vries 1962: 268), jenž v podobě *huscarl* převzala také stará anglosaština (Abels: 2008) a který se substantivem *grið(-maðr)* nemá po stránce obsahové nic společného. Ke staršímu domácímu termínu *húskarl* se na západě Skandinávie přidalo ještě vypůjčené označení pro družinu, již dříve zmiňované kolektivum *hirð* (z anglosaského *híred*) (von Amira 1967: 63).

Zajímavá je jedna okrajová zmínka u Thörnqvistové, která u derivátů *гридница* a *гридня* poukazuje na starozápadoseverské substantivum *hirðstofa* a vyslovuje domněnku, že *гридница* byla typ severské stavby *stofa* přenesený na Rus a mohla mít vliv na severoruské středověké stavitelství, hlavně v oblasti Novgorodu a Pskova (Thörnqvist 1948: 50). Kompozitum *hirð-stofa* patřilo vedle *salr*, *veizlustofa* či *holl* k výrazům, které se ve staroseverské literatuře objevují jako označení prostorných multifunkčních staveb nebo i jen místností, spojovaných s vládnoucí vrstvou a aristokracií. Tento typ staveb se nacházel ve skandinávských středověkých regionálních mocenských centrech, jako byly například švédská Uppåkra, Vallhagar na Gotlandu, dánské Lejre či norský Borg. Místní panovníci a šlechta je používali pro pořádání slavností, hostin, někdy i náboženských obřadů (Sundqvist 2011: 167n.). I tato významová shoda staroseverského kompozita *hirðstofa* se staroruským *гридница* má ovšem stejný nedostatek, jímž jsou dva foneticky příliš odlišné severogermánské kořeny *hirð-* a *grið-*, tvořící základ obou velmi podobně používaných substantiv.

Z toho vyplývá, že staroruská výpůjčka *grid'* musela projít dalším samostatným vývojem ještě před dobou, než se začaly zapisovat dochované písemné doklady. Takový vývoj není nikde zaznamenán a nelze jej nijak doložit, lze jen vyslovovat hypotézy. Domníváme se však, že je

možné jej sémanticky dobře spojit s funkcí staroruského *gridě* jako mladší (věkově střední) družiny, kterou tvořili v boji zkušení muži na vrcholu sil a jež sloužila jako elitní tělesná stráž knížete, která měla vladaři zaručovat jeho osobní *bezpečnost*.

3.2.3.5 Germánský a evropský kontext termínu *grid*

Substantivum n. *grid* známe více méně pouze ze severogermánských jazyků. Do dnešní doby se dochovalo v islandštině v podobě neutra *grid* a maskulina *gridur*, jež jsou zčásti stále nositeli jeho starobylého významu „dohodnutý mír, časově omezené příměří; smír, milost, smilování“, dříve také „host v domě“ (Magnússon 2008: 277). Výraz je známý i z faerštiny (f. *grid* a m. *gridur* „mír, bezpečí“) a nynorsk (*grid*, *gred* „mír, osobní bezpečí“, „milost“) (de Vries 1962: 188).

Původ tohoto výrazu je ve všech dosavadních a autorce známých pracích označován za nejasný (např. de Vries 1962: 188; Magnússon 2008: 277). Jak již bylo naznačeno, jedná se o starobylý právní termín a jeho význam nelze pojednat bez širšího kontextu. Ve středověkém skandinávském právním systému úzce souvisel s pojmem *friðr*, jenž v nejstarších pramenech pokrýval široké významové pole. Nemůžeme zde použít pouze přímočarý překlad „mír“ ve smyslu „klid zbraní“, který by byl nasnadě v souvislosti s významem tohoto slova v moderních jazycích. Maskulinum *friðr* je potřeba vykládat podle kontextu i jako „svobodu“, „osobní bezpečí“ a zároveň „právo jednotlivce na svobodu a ochranu“, které v raně středověké Skandinávii patřilo mezi základní práva svobodného muže (von See 1964: 142n.; Green 1998: 43).

Koncept právní svobody jednotlivce ve starogermánské i staroseverské kmenové společnosti zahrnoval výsadu svobodných osob nosit zbraně (Green 1998: 39). Tato výsada byla zároveň právem i povinností svobodných (tj. osob, jež nebyly ničím majetkem), kteří se tímto lišili od nesvobodných (otroků) i od těch svobodných, kteří svobodní dříve nebyli (obvykle se jednalo o osoby vykoupené z otroctví). Tento právní status vyjadřovalo starobylé adjektivum indoevropského původu *frī* (srov. například sthn. *frī*), jež bylo společné všem starogermánským dialektům. Ve staroseverštině je reflektováno nejen ve slově *friðr*, ale i *frjál* < adj. i subst. **frīhals*¹ (Scheller 1950: 23nn.), které označuje právě osoby požívajícího právního statusu „(narozný jako) svobodný“ v kontrastu k nesvobodným – původně otrokům, kteří byli zajati a vzati do otroctví coby příslušníci jiného kmene (podrobněji k nejstaršímu vývoji pojmu *frī* viz Green 1998: 39nn. a Scheller 1950).

---

¹ Doslova „volný krk“ (von Olberg 1991: 245).

Ačkoli byl zpočátku vztah mezi právními pojmy *grið* a *friðr* zřejmě velmi úzký a často se dokonce alternovaly¹, vyvinuly se postupně ve dva pojmy s odlišnou sémantikou. Zatímco v případě *friðr* se stále víc jednalo o všeobecně platnou situaci, označoval výraz *grið* spíše časově a/nebo lokálně omezenou záležitost příměří či smíru, vznikajícího úmluvou mezi dvěma stranami, a jeho porušení platilo za těžký přestupek proti platnému právu (von See 1964: 171). V případě substantiva *grið* tak došlo ke zúžení a konkretizaci významu a jeho omezení na specifické okolnosti, osobu nebo i místo. Takovými okolnostmi a místy se zákonem garantovaným příměřím byly obvykle sněmy a kostely včetně cesty tam a zpět (Åqvist 1989: 71; Holmbäck – Wessén 1946: 181 pozn. 123).

Často se soudí, že pojem *grið* se omezoval výhradně na západní dialekty staroseverštiny a i do moderní doby dochoval pouze v západoseverských jazycích.² Na několika místech jej používá již norský *Zákoník sněmu v Guli* a důkladně ho rozpracovává islandský zákoník *Šedá husa* v části *Griðamál* o zákonné záruce bezpečí (článek 114, GrG: 204n.), která platila pro cestu na sněm (i zpět a po celou dobu konání sněmu) a mohla být i v jiných situacích zajišťována například doprovodem po určitou dobu nebo na vykonání nějaké cesty. Právu na záruku bezpečí se podrobně věnuje také norský *Zákoník sněmu ve Frostě*, který obsahuje zvláštní nařízení o příměří na sněmech (část 5 *Um grið til Frostþings*, NGL I: 128), o příměří v kostele (část 10 *Vm kirkju grið*, NGL I: 134) a další případy (viz dále).

Formulaci jedné z takových typických situací, na niž se vztahovala záruka bezpečnosti *grið*, obsahuje též o něco pozdější norský *Zemský zákoník Magnuse Zákonodárce* (1274). Jeho kniha I o soudech (*Þingfarebolk*) v článku 5 nařizuje příměří pro účastníky sněmu (*Allir menn skolu i griðum fara til Gula þings*):

Allir menn þeir sem i Gula þings for eru nefndir skolu i griðum vera huer uiðr annan þar til er þeir koma aptr til heimilis sins. En ef einnhuer gengr a þessi grið sua at hann uegr mann eða særer lemstrar sarom þa hefir sa firirgort fe oc friði lande oc lausum öyri oc kome alldri i land aptr (NGL II: 16).

---

¹ Ve staroseverských právních textech se objevují jako zaměnitelné synonymní složky kompozit, jako je například *kirkjufriðr* – *kirkjugrið* či *páskafriðr* – *páskagrið* apod. (podrobněji von See 1964: 170n.).

² Viz např. práce historika skandinávského práva K. von See, podle něž *grið* patří k nemalé skupině právních pojmů, které se dochovaly jen ve staroseverštině, a pokud se objevují v jiných jazycích, tak jen jako výpůjčky ze staroseverštiny (von See 1964: 166). Von See se domnívá, že v době zákoníků už bylo používání slova na východě vymizelé a ani ve starozápadoseverské varietě nebylo příliš hojné. Dál se podle něj produktivně vyvíjelo jen ve staroislandštině (von See 1964: 168).

„Všichni muži, kteří byli určeni, aby jeli na sněm v Guli, mají mezi sebou udržovat příměří až do svého návratu domů. Ale jestliže někdo toto příměří poruší tím, že někoho zabije nebo poraní, tak ztratí majetek a svobodu, půdu a peníze a bude vyhnán ze země“.

Pro charakteristiku starozápadoseverských zákonů a předpisů ohledně příměří a práva na osobní ochranu jsou výstižné také například následující pasáže z norského *Zákoníku sněmu ve Frostě* starší redakce:

- Kniha V, článek 46 *O soudech (Um dóma)*:

Alla þá dóma er um vígaferði scal setia eða um þeirra kvenna legorð er menn eiga vígt um at lögum. þá scal þá alla með lögum setia oc með griðum til fyrsta sals. En sá er rýfr dóm lögsamdan fyrir sal eða at fyrstum sölum nauðsynialaust. þá gengr sá á grið sín oc er tryggrofe oc hefer fyrregört fé oc friði. En þær ero nauðsyniar. ef maðr er síucr eða sárr. eða einhveriar þær nauðsyniar er góðer menn bera vitni um at hann mátti eigi til koma. oc sculo þær nauðsyniar koma í eindaga. En sal scal þat hit fyrsta framcoma innan þess sama mánaðar oc flytiaz heim til hans. oc se boðit með vátta .ij. en hinn taci þar við eða umboðsmaðr hans (NGL I: 183).¹

„Všechny tyto soudy, které mají řešit případy zabití nebo nezákonného pohlavního styku se ženou, pro který mají muži právo zabít, at' se řídí [platnými] zákony, a pak at' má [obžalovaný] [právo] grið až do první splátky [pokuty]. Ale kdo bez pádného důvodu neuposlechne rozhodnutí soudu do první splátky [pokuty] nebo při první splátce, ten zneužil svoje [právo] grið a porušil přísahu a propadá jeho právo na svobodu a majetek. A omluven bude jen v případě, je-li nemocný nebo zraněný nebo mu spolehliví muži dosvědčí, že nemohl přijet, ale omluva musí být doručena tentýž den. A první splátka [pokuty] musí být doručena do konce téhož měsíce a musí být dovezena do domu [žalobce] a předána před dvěma svědky, a převezme ji [žalobce] nebo jeho zástupce.“

- Kniha V, článek 9 o roli a povinnostech příbuzných při uzavření příměří (*Um bauggilldis menn oc nefgilldis menn*):

Hvervitna þess er bauggilldis menn oc nefgilldis menn þeir .iiij. í hvárntveggia stað er til ero skilder at lögum at selia mönnum grið til sættar eða trygðar veita á móti baugum.

---

¹ Dátace vydání tohoto nařízení je velmi raná: pochází z doby vlády Magnuse Erlingssona, pravděpodobně už z roku 1164 (Larson 2008: 291).

þau grið innan griða stemnu oc tryggvar ef veittar verða sculo svá hallða bæði i faðerni oc moðerni sem siálfr hefði hverr veitt. En sá er á gengr hann verðr tryggrofe eða griðníðingr [...] Umboðs mann scal fá ser til fiár viðrtöco þann er i nánð siti oc scal þat uppgreiðaz innan .iij. mánaða. En ef þá greiðiz enn eigi þá er siálfsagt griðum í sundr (NGL I: 178).

„Kdykoli blízcí příbuzní z matčiny a otcovy strany, z každé čtyři muži, povinni ze zákona dát muži záruku bezpečí s výhledem na peněžní vyrovnání nebo se zavázat k ochraně, je poskytnou za pokutu za zabití, musí být příměří uzavřené na smírném jednání dodržováno [příbuznými] ze strany otce i matky, jako kdyby ho každý z nich sám zaručil. Ale kdo ho poruší, ten je bezectný zrádce a hanebník [...] At' je určen zástupce [toho, komu má zaplatit], který pokutu převezme, a musí být zaplacen do tří měsíců. Ale pokud nebude zaplacen do té doby, tak příměří zaniká“.

Ve starošvédských a starodánských pramenech se však tento termín dochoval také, a to v podobách *griþ/grith* (převážně starošvédské) a *gruþ/gruth* (převážně starodánské) (Magnússon 2008: 277; Åqvist 1968: 52n.), přičemž varianta s /u/ reflektuje ještě pragermánskou střidu (Noreen 1904: 159). Použití tohoto substantiva je ve švédských i dánských středověkých pramenech dosti vzácné a později ve východní části Skandinávie vymizelo, neboť bylo postupně vytlačeno a ve švédštině zcela nahrazeno dříve zmíněným termínem *leid* (Wennström 1946: 126). V dialektch východního Švédska (v kalmarském kraji) je ale ještě z druhé poloviny 19. století doloženo femininum *gryt*, jež zachovává séma „bezpečí“ a „příměří“ (Rietz 1962: 217). Tento obsah je známý i ze švédských středověkých zákoníků, kde se objevuje ve podobě *griþ* a *gruþ* (obojí f.). S variantou *griþ* jako pojmem zaručujícím dočasné osobní bezpečí a ochranu pachateli trestného činu (například zabití) po dobu, než bude souzen, se lze setkat na více místech *Zákoníku Západního Götalandu* starší redakce v knize II *Af mandrapi* „O zabití“, jako například v článku 14:

Værþær maþær vtæn garzliþ. dræpin. þa skulu grænnæ bötæ firi.niv marchum. ællær banæ. fæ. þær skal bænae til þings. föræ hanum griþær æftæ til þings ok fra (WgL: 15n.). „Bude-li zabit muž na území obce, zaplatí za něj sousedé devět marek nebo bude zabití souzeno na sněmu, a pak at' ho dovedou pod zárukou bezpečí na sněm a zpět.“

Zákoník Západního Götalandu v mladší redakci používá stejný pojem i v knize *O sňatku* (*Giptæ bolker*), článku 16, kde byly strana ženicha a strana nevěsty povinny si navzájem dát záruku bezpečí, než se přistoupilo k vyjednávání samotné svatby:

Hæfir bonðe festir kono manz. þa skal brupmæn til giæræ a bröþlöpes daghi. tua men til garþs at göræ griþ at beþæs. þa skal þem adrum griþ giuæ i garþ ok ur. þa skal kleþe mætæ (WgL: 148).

„Zdržuje-li se snoubenka nějakého muže ve dvorci svobodného sedláka, pak tam musí poslat družby na hostinu, dva muže poslat do dvorce, aby požádali o griþ. Musejí se navzájem zavázat k příměří v dvorci i mimo něj. Pak se vezme míra na šaty a uzavře dohoda.“

S termínem *grið* pracuje rovněž *Zákoník kraje Västmanland* v knize o králi (*Konungabalken*) v části I, stanovující královu přísahu o dodržování míru a ochrany území:

þæt ær annat hwar sum hæmpnas a grið oc giora sæt [...] (VmL: 12).

„A toto jsou další [nařízení] ohledně pomsty, grið a vyrovnání [...]“ (a dále následuje jejich výčet).

Na východě Skandinávie se dobře dochovalo také líčení některých starobylých ceremonií, jako byla například Eriksgata¹ ve středověkém Švédsku. V tomto rituálu hrála záruka bezpečí a ochrany (tj. *griþ*) obzvláště významnou roli: obyvatelé každého kraje měli vyjít či vyjet králi naproti na hranice, přísahat mu bezpečný průjezd územím a přivést své rukojmí, jejichž přítomnost během královy cesty měla tento slib pojišťovat. Poté měli krále bezpečně dovést na sněm, kde byla provedena legalizace jeho svrchovanosti nad daným krajem, a ze sněmu dále na hranice svého území, odkud král pokračoval do dalšího kraje, přičemž následoval stejný proces (podrobněji viz Wennström 1946: 113nn.). Takto ji dokládá například *Upplandský zákoník* v knize o králi, která vymezuje jeho práva i povinnosti (*Konungabalken*, část II):

---

¹ Jednalo se o cestu jednotlivými kraji Švédského království, kterou vždy musel vykonat nově zvolený král, aby se nechal uznat zákonopravci všech krajů, jež tvořily jeho panství. Tento zvyk sloužil k legitimizaci jeho svrchované vlády nad teritoriem (Lagerqvist 1982: 5nn.).

Nu a han erix gatu riþæ [...] þær skulu hanum wæstmæn [mötæ] mæþ gruþum ok gislum (UL: 88).

„Nyní vyjede na *eriksgatu* [...] tam se s ním [setkají] lidé z Västmanlandu se zárukou bezpečí a [svými] rukojmími“.

Podobné pasáže obsahuje také první švédský *Zemský zákoník Magnuse Erikssona* (v knize o králi – *Konungabalken*, část VII):

Nu agher kununger erikx gatu sina riþa, ok lanzmæn agha honum fölghia ok gisla sætia [...] til strængianæs; þær agha suþer mæn viþer taka ok honum meþ gruþ ok giislum möta, ok fölghia honum til suintuna (MELL: 16n.).

„Nyní vyjede král na *eriksgatu* a jeho lidé pojedou s ním a dají mu rukojmí [...] [a pojedou s ním] do Strängnäs; tam se k němu připojí muži z jihu a vyjdou mu naproti se zárukou bezpečí a rukojmími a pojedou s ním do Sigtuny“.

Dyrlund vyslovil domněnku, že úplně všechny výskyty substantiva *griþ* či *gruþ* ve švédských středověkých zákonících popisují právní situace související s „příměřím“ a „zárukou bezpečnosti“ (Dyrlund 1911: 343), čemuž by odpovídaly i výše uvedené příklady. V zákoníku středověkého Gotlandu (*Gutalagen*) se však dochovalo kompozitum *griþkuna*, které tato kritéria podle některých badatelů tak docela nesplňuje (viz dále). Jedná se o nařízení v části II *Af barnum* „O dětech“, § 1:

[V]ita scal {huerium} [huerium] cuna seng sina þann han .i. barn farum liggr fai miþ sir witnis cunur tuar. griþcunu Oc grancunu et barn vari datt burit Oc ai gingin hennar handa verc til (GL: 8).

„Každá žena má rodit u sebe doma. Ať si zavolá dvě svědkyně, griþkunu a ženu ze sousedství, aby jí dosvědčily, že se dítě narodilo mrtvé a že [k jeho smrti] nepřispěla svými rukama“.

Starogotlandské substantivum f. *griþkuna* je obestřené nejasnostmi a dosavadní pokusy vysvětlit jeho význam docházejí k odlišným závěrům. J. Schlyter jej vykládá jako slovo pro „ženu, která pobývá v domě někoho jiného kvůli nějaké práci nebo službě“ (Schlyter 1877: 239), vychází tedy ze sémantiky západní staroseverštiny, kde *griðkona* označuje ženu, žijící a sloužící v cizí domácnosti. Elias Wessén naopak upozorňuje na staré překlady

gotlandského zákoníku do němčiny (v rukopisu z roku 1401) a do dánštiny (pořízený v polovině 16. století), které výraz *griþcuna* překládají shodně jako „porodní bába, pomocnice rodičky“¹ a přiklání se spíše k této alternativě (Holmbäck – Wessén 1943: 245). Strauch zase vykládá význam *griþcuna* jako „chráněná žena“ a považuje ji za výpůjčku ze středověké norštiny (Strauch 2011: 511).

Kompozitum *griþcuna* však skutečně může označovat jediné ženu, která požívá práva *grið* (tedy práva na bezpečí a ochranu v domě někoho jiného). Jedná se tudíž o cizí osobu, která přebývá v jiné domácnosti pod zárukou, že tam nedojde k újmě. Wessén nabízí alternativu sémantického posunu, jež však v kontextu středověkého skandinávského práva nepůsobí příliš věrohodně. Podobně, jako byli i v jiných právních situacích vyžadováni alespoň dva svědci pro dosvědčení nějakého činu, tak také žena, které se narodilo dítě, musela mít dle zákona dvě svědkyně, které měly dosvědčit, zda se dítě narodilo živé nebo mrtvé (a tedy že nebylo usmrceno rodičkou nebo pomocnicí při porodu): *griþcunu ok grancunu*. Těmito svědkyněmi jsou míněny dvě svobodné ženy: jedna žena ze sousedství (*grancuna*) a také jedna žena, která patří do společenství domácnosti rodičky (von See 1964: 168). Zde se nabízí přímé srovnání se staroislandským *griðkona* „svobodná služebná“ (Vigfússon 1874: 215). V případě obou zmíněných překladů starogotlandského *griþcuna* jako „porodní bába“ se pravděpodobně jedná o chybnou záměnu, snad pramenící z neporozumění pojmu v širším skandinávském právním kontextu. Pojem *griþcuna* by zároveň také v souvislosti se sématem „garance ochrany“ mohl znamenat jednoduše ženu, která měla na starosti pravdivé dosvědčení o výsledku porodu, jenž mohl být vždy nejistý, a tak garantovat ochranu ostatním ženám účastnícím se porodu – samotné rodičce i její pomocnici – proti případnému nařčení z usmrcení dítěte po narození.

Četné staroseverské výpůjčky se hojně vyskytovaly ve středověkém západogermánském, anglosaském právu, jako např. *lagu*, *lahslit*, *ūtlah*, *oran*, *eorl*, ale patří k nim také *grið* (Munske 1973: 23). Jednalo se o lexikum, které pronikalo na anglosaská území postupně během kolonizačních vln vedených skandinávskými vikinskými králi. V anglosaském právním systému byly různé osobní svobody běžně pojednávány nejpozději od 10. století pod pojmy *grið*, *borg*, *frið* a *mund* (Munske 1973: 67). Tyto termíny, které se významově často značně překrývaly, označují jednotlivé specifické typy takových práv a svobod. Byly úzce spojeny s rozvojem královské, regionální a církevní moci, a proto jsou regionálně i časově diferencované. Pro všechny čtyři výše uvedené pojmy je však společné, že označovaly právní a zároveň i fyzickou ochranu, zaručovanou obvykle králem. Termín *grið* se používal zejména

---

¹ Znění německého překladu: „eyne hebemüter“ (GL: 113); znění dánského překladu: „Gritkone [...] det er [...] iordemoder“ (GL: 169).

v oblasti *Dena lagu*,¹ kde se zvláště kompozitum *griðbryce* „porušení práva *grið*“² od 11. století etablovalo jako pojem pro narušení zvláštního míru garantovaného králem nebo svátostí kostela (Munske 1973: 69). Pozůstatky staroseverského *grið* se dochovaly do pozdějších dob například ve tvarech skotského dialektu angličtiny *grith* „mír“ a *gyrth* „svátost, ochrana“, či orknejského *grith* „přátelské přijetí“ (de Vries 1962: 188). Ze staré angličtiny je také známý termín *griðcross* – kříž označující hranici smírného území (von Amira 1967: 13).

Sémantika a použití severogermánských pojmů *grið* a *friðr* ve skandinávském středověkém právu jsou si nápadně podobné. Natolik, že se badatelé dokonce pokoušeli je propojit i etymologicky (von See 1964: 167), vzhledem k obtížím spojeným s velkou odlišností místa i způsobu artikulace germánského *f* a *g* však bez úspěchu. Různí etymologové se také dlouho domnívali, že na evropském kontinentu nemá slovo *grið* žádné příbuzné ekvivalenty (von See 1964: 210n.) a je tedy dochované pouze ze severogermánské jazykové oblasti bez možnosti určení bližších souvislostí či dokonce původu. Jeho příbuznost s gótským *griþs* „krok, stupeň“ jako první popsal zřejmě až Adolf Noreen na konci 19. století. Vyslovil domněnku, že sémantika jak gótského *griþs* tak i severogermánského *grið* ukazuje k významu „volný/neomezovaný krok/chůze“ a poukazoval se na analogický vztah latinského *passus* a francouzského *passage* (Noreen 1890: 382). Další výzkum však byl k této teorii spíše skeptický. Ani například Jan de Vries s jeho výkladem nesouhlasí a kritizuje jeho nesrozumitelnost, argumenty proti němu však neuvádí. Namísto toho navrhuje jako alternativu příbuznost s řeckým *χαρίς* „přízeň“ a propojení se staroseverským kořenem *gjarn* „žádostivý“ (de Vries 1962: 188).

Vzhledem k výše popsanému sémantickému vývoji pojmu *grið* ve staroseverském právu v souvislosti s vydělením specifických významů pro singulár a plurál, kdy (primární) tvar singuláru byl konotován se záležitostmi domácnosti a útočiště či služby v něčí domácnosti, zatímco tvar plurálu (sekundární význam) naopak získal charakter právního termínu používaného pro situaci příměří či ochrany nějaké osoby (KLN M V: 463n.), se společně s Kroonenem přikláníme k Noreenově alternativě, o níž lze i po více než sto dvaceti letech konstatovat, že vede k uspokojivé etymologii. Kroonen spojuje pragermánský slovotvorný základ **griði-* „krok“ (původně *f. i-* kmenové deklinace, derivované od silného slovesa **grīdan-* < **g^hrēid^h* -e- „rozkročit, roztáhnout nohy“) rovněž s gótským femininem **griþs* „stojící

---

¹ Běžněji známé spíše pod anglickým označením *Danelaw*: ve středověku anglosaské území, kde platil zákon Dánů. Jednalo se o oblasti pod správou pěti hradů s přílehlými městy Lincoln, Nottingham, Derby, Stamford a Leicester (Åqvist 1989: 214n.).

² Speciální nařízení o právní postizitelnosti porušení dohodnutého příměří či míru (*griðsetning*) je známé ze západoseverských, zejména staroislandských právních textů (Hjärne 1981: 74).

na nohou“ (acc. sg. *grid*), doplňuje středohornoněmecký ekvivalent *grit* „krok“ a rekonstruuje severogermánský tvar **g^hrid^h-i-* (Kroonen 2013: 189). Takto rekonstruovaný základ by pak bylo možné propojit také s litevským *gridyti* „jít, kráčet“ (< **g^hrid^h-eie-*), staroslověnským *грѣсти* (*gręsti*) a ruským *прясти* (< **g^hri-n-d^h-e-*), i se staroindickým *g^hdhyati* „rychle někam vykročit“ a latinským *gradior* „jít, kráčet“ (rekonstruované tvary viz Vasmer I: 315; Walde 1930 I: 651n.) a konečně tak zasadit výraz do širšího kontextu nejen evropského, ale dokonce indoevropského. V takovém případě by bylo možné vyložit význam i formu předchůdce staroruského lexému *зрудь* pomocí sématu „chůze/chození někde (v něčím příbytku, hospodářství) a vykonáváním nějakých (pomocných) činností“.

3.2.3.6 Sémantické posuny

Primární význam substantiva *зрудь* je nadále poměrně nejasný. Lze zvažovat, že v rané fázi skandinávsko-východoslovanských kontaktů mohlo označovat posla (podléhajícího tudíž zvláštnímu režimu ochrany) ze Skandinávie, který přicházel do oblasti slovanské s garancí zachování života. Lexém se každopádně zřejmě neudržel ve staroruské slovní zásobě dostatečně dlouho na to, aby prošel podobně výraznou sémantickou proměnou jako slova *ябедник* nebo *миун*. Od významu „voják“, „člen knížecí družiny“, který je známý z nejstarších východoslovanských písemných záznamů, se odchýlil jen zcela minimálně. *Gridi* byli svým postavením v rámci družiny níže než bojaři, ale výš než řadoví vojíni. Knižecí družina se skládala především z nájemných vojáků urozeného původu, což představovalo formu služby charakteristickou hlavně pro starý Novgorod a Pskov (Аксаков 1981: 358). V severozápadní Rusi a především Novgorodě se v průběhu 12.–13. století pojmem *зрудь* začali označovat nejen družiníci v nejužším smyslu (tedy vojáci sloužící knížeti či případně bojarům), ale také vrstva středně velkých vlastníků půdy a léníků, která se postupně vytvářela zároveň s tím, jak se členové družiny usazovali na jednom místě a mísili s ostatním obyvatelstvem (Sorokoletov 2009: 66).

Zajímavějším vývojem prošly deriváty *зрудница* a synonymické *зрудня*, jež se udržely v jazyce nejdéle ze všech složek zkoumaného sémantického hnízda. To dosvědčují i záznamy dochované v některých východoslovanských dialektech. Jak bylo již zmíněno výše, tyto dva ekvivalentní lexémy se v nejstarších záznamech používaly pro místnost či stavení, které bylo součástí knížecího dvorce a bylo vyhrazené pro privilegovanou část knížecího vojska – družinu (Аксаков 1981: 358), jež byla v oněch prostorech také ubytována. Zároveň díky své velikosti a prostornosti sloužily i jako hodovní síně pro pořádání hostin a příjem návštěv. Toto pojetí

bylo rozšířené v celém staroruském areálu, nakolik je pojem vůbec v pramenech zmiňován, a zejména pak na jeho severozápadě. Vladimír Dal mimo to zaznamenal koncem 19. století ve svém výkladovém slovníku výskyt substantiva f. *грядня/грьдня* s významem „pokoj, pokojíček, chýše, chaloupka“ v nářečí Bolchovského újezdu v Orlovské gubernii (Даль 1880: 406). V nářečí Oněžského újezda v Oloněcké oblasti se dochovalo maskulinum *грядень* s téměř identickým významem „pokoj, jizba, sednice“, podobně se v tamních nářečích používají i feminina *грядница, грядня* a *грьдня* (СРПГ 7 1975: 948). V nářečí Pečorského újezda v Archangelské oblasti se ve stejném významu objevuje navíc ještě varianta f. *грия* (СРПГ 7 1975: 146). V Oněžském újezdu Archangelské gubernie splynula foneticky s *грина* a jsou odtud zaznamenané nářeční výskyty feminin ve tvarech *грина, гривница* i *грина*, jež rovněž označují „hodovní síň“ nebo jen „síň“, v nářečích Bělomorsku také „velkou místnost pro schůze“ (СРПГ 7 1975: 144n.). Lexém *грядня* reflektují i nářečí jižní Sibíře, kde označuje „místnost, v níž se koná svatba“ (СРПГ 7 1975: 145). K větším významovým posunům došlo v oblasti rjažanské, kde se v místním nářečí dochovalo maskulinum *грядень* jako označení „boční uličky v blízkosti chrámu“ a femininum *грядница* pro „výčnělek před otvorem pece“ (СРПГ 7 1975: 145).

Podobné významy jsou doloženy i z nářečních oblastí dnešního Běloruska (Жураўскі VII 1986: 160). V souladu se společenskými proměnami 16.–18. století mohl v ruténštině výraz *грьдница* či *грьдня* označovat různé typy místností. Mohlo se jednat o obytnou místnost pro úředníky v panském domě, nebo dokonce o celé křídlo, které bylo spojeno s panskými pokoji zádveřím, používal se však též pro jednotlivé obytné budovy (chalupy) v tradičních venkovských sídlech, které mohly mít jednu až dvě obytné místnosti. Někdy se tak nazývaly také velké obytné místnosti v klášterech či vytápěné sály v hostincích (БЭ V: 478). Situaci ve staré ruštině (respektive středověké novgorodštině) však samozřejmě lépe odráží severoruská nářečí, tedy prostor Karélie, Murmansku, Archangelské a Vologdské oblasti, kde se kdysi rozprostírala novgorodská panství („volosti“).

3.2.3.7 Litevské ozvěny

Staroruský skandinavismus pronikl v omezeném rozsahu také do litevštiny. Alexander Brückner v 19. století zaznamenal v litevštině slovo *gryničė* ve významu „světnice pro služebnictvo“. Považoval jej za výpůjčku ze staré ruštiny, stejně jako žemaitské dialektální *griča* ve významu „udírna“ (Brückner 1877: 85). Carl Darling Buck později uvádí formy *gryčia* a *grinčia*, rovněž ve významech „pokoj pro služebné“ a „udírna“ (Buck 1949: 461). Smoczyński v souladu s Brücknerem vykládá femininum *gryčia* („chalupa, venkovské obydlí“,

těž „světnice či kuchyně v chalupě“, ale i „černá kuchyně, hypokaust“) jako abreviaci z původního *grinyčia/grýničia*, jež bylo do litevštiny přejato ze staroruského *грядьница* (Smoczyński 2007: 199). Toto lexikum se udrželo v litevských dialektech až do dnešní doby coby živá součást slovní zásoby. Jako lokální označení pro obytné stavení se dochovaly varianty *gryčia*, *grinčia* „venkovské obydlí“ zejména v Západním Aukštaitsku (Титовец 2017: 265). O existenci lexika v současném jazyce přináší svědectví také velký výkladový slovník litevštiny, který uvádí lexémy *grinčia* (var. *grinčia*) a *gryčia* v několika významech:

1. „obytný dům, chalupa (celá stavba)“;
2. „chata, chatička, chýše (celá stavba)“;
3. „světnice; spíž, komora (součást stavení)“;
4. „udírna“.¹

Pro ilustraci uvádíme příklady ze současného, živého jazyka, obsahující nejen tvary základní, ale také četná od nich utvořená deminutiva:

- (1) Kaimyno gryčioj švietė žiburys. – „V sousedově chalupě svítí světlo.“
Iškasė po slenksčiu savo gryčeliūkės duobę. – „Vykopal pod prahem chalupy jámu.“
Davė pinigų grinčiai pasistatyti. – „Dal peníze na stavbu chalupy.“
- (2) Grinčiuke pasistatėm. – „Postavili jsme si malou chatičku.“
Štai jos grinčikė ant kalno. – „Podívej, támhle na kopci je její chýše.“
Gyveno surūkusiöse grinčiose. – „Žil ve velmi zašlé chaloupce.“
- (3) Šluok grinčią su nauja šluota. – „Zametej světnici novým koštětem.“
Sumesk linus ant gryčios (ant aukšto). – „Naházej len do griči (nahoru).“
Šįmet jie prikasė pilną grinčią bulvių. – „Letos nakopali plnou spíž brambor.“
Nešk duoną į grinčią padėt, kad nesudžiūtų. – „Odnos chleba a polož ho do spíže, aby nevyschl.“

¹ Cit. z LKŽ, dostupné z <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=grin%C4%8Dia&lns=-1&les=-1> a <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=gry%C4%8Dia&lns=-1&les=-1> [cit. 13. 5. 2018].

- (4) Néra grỹčios / grinčios be dūmų. – „Není udírny bez dýmu.“ (Tj. „v každé domácnosti něco doutná“. Přísloví známé z obce Rozalimas v oblasti Pakruojo, severní Litva).¹

Kromě těchto slov s celkem širokou sémantikou uvádí velký výkladový slovník litevštiny také derivát m./f. *gryčiašlavis* s významem „uklízeč/-ka v *gryči*“, nalezený rovněž v dialektech Aukštaitiska, přesněji v jeho východním výběžku v oblasti Zarasai:

„Šitokia mergiotė tai pati ta grỹčiašlavė. – „Taková dívka, ta co uklízí gryčiu.“²

Smoczyński dokládá existenci dalších derivátů *grỹčinykas* a *grỹčininkas* „zvířecí obyvatel domu (např. pes či drůbež)“ a f. pl. *bitės gryčinykės* „včely samotářky“ (Smoczyński 2007: 199).

---

¹ Všechny ukázky cit. z LKŽ, dostupné z <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=grin%C4%8Dia&lns=-1&les=-1> a <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=gry%C4%8Dia&lns=-1&les=-1> [cit. 13. 5. 2018].

² Cit. z LKŽ, dostupné z <http://lkz.lt/Visas.asp?zodis=gry%C4%8Dia%C5%A1lavis&lns=-1&les=-1> [cit. 13. 5. 2018].

4. Závěr

Tato práce se pokusila poukázat na to, že co možná nejobektivnějšího přístupu v bádání o tzv. národních dějinách a otázkách s nimi spojených lze dosáhnout pouze důkladnou prací s prameny a kritickým přezkoumáváním dosavadních poznatků. Obtíže pramenící z nedostatečné objektivity se přenášejí na všechny obory, které takové bádání doprovázejí a mohou mu napomáhat v argumentaci pro či proti různým teoriím. To se týká i historicko-srovnávací jazykovědy, která takovou roli hraje ve sporech o varjagy a o počátky dějin dnešních východoslovanských států, se zvláštním zaměřením na Rusko. Výzkum prezentovaný v kapitole 2 ukazuje, že tato kontroverze dodnes ani zdaleka není uzavřenou záležitostí.

Téma není o nic méně citlivé v dnešní době než před bezmála 300 lety. V současnosti jsme opět svědky rozmáhajícího se nacionalismu jdoucího ruku v ruce s populistickou politickou propagandou, které hýbou událostmi nikoli pouze v Rusku, ale po celém evropském kontinentu i daleko za jeho hranicemi. Historie a vývoj sporu o varjagy je jedním z mnoha příkladů toho, jak závažně dovedou různé ideologie ovlivnit vědu a směřování lidského poznání v humanitních oborech. Ty pak mají opět silný vliv na smýšlení široké populace o vlastní identitě, dokážou podněcovat vymezování se vůči „těm druhým“ a tak dále posilovat nacionalistické tendence, nebo naopak vyzývat k vzájemné toleranci a humanismu (k čemuž však nedochází tak často jako k tomu prvnímu).

Na příkladu historiografického díla švédského diplomata Petra Petreia z počátku 17. století, jehož rozboru je v této práci věnována samostatná podkapitola, jsme se pokusili demonstrovat, jakým způsobem také dochází ve sporu o varjagy k šíření dezinformací a ohýbání faktů. Děje se tak často na základě pouhého kopírování předchozích studií bez práce s prameny, ale skrze dezinterpretaci pramenů, která vychází někdy snad z nedostatečného porozumění textu, ale nejčastěji ze záměrně chybného výkladu jejich obsahu tak, aby mohl sloužit prosazované doktríně. Kapitola 2 zároveň přispívá k jinému, politicky neangažovanému pohledu jak na Petreiovo dílo, tak i na vývoj varjažské kontroverze v dějinách filologické vědy.

Z otroka byrokratem?

Na základě analýzy zvolených pramenů lze konstatovat, že všechny tři zkoumané lexémy *ябедник*, *тиун* a *гридь* můžeme s vysokou jistotou považovat za lexikum přejaté ze severogermánských jazyků, přesněji z dialektů staroseverštiny. Přitom je však nutné vzít

v potaz i mladší kontinentální vlivy na severogermánskou administrativní terminologii, a to zvláště dolnoněmecké, jako je tomu především v případě *jabednika*.

Je třeba se s konečnou platností odpoutat od zastaralých a dávno překonaných návrhů původu staroruského slova *ябетникъ* z góštiny. Jeho původ ve východních staroseverských dialektech (ve varietách předcházejících moderní švédštině a dánštině) je dobře doložitelný, a to nejen z hlediska fonologického (jak bylo ostatně již do značné míry prokázáno dříve), ale konečně i z hlediska sémantického, jež je pro stanovení etymologie neméně důležité. Staroruští *jabednici* představovali zástupce vysokého úřadu a vykonavatele soudní moci, který zastávali na pozicích nejbližších sloužících knížete. V práci byla navržena možná kontaminace významů mezi starošvédským *æmbetsman* „úředník“, „služebník“ a *umbutzman* „královský zmocněnec“ (v západoseverských varietách *umboðsmaðr*, přímý předchůdce moderního termínu *ombudsman*). Domníváme se, že dovoluje vložit do pomyslné mozaiky poslední chybějící střípek, díky němuž odvození staroruského *jabednika* ze staré švédštiny či již východní staroseverštiny bez problémů ob stojí. Tento lexém zároveň nejlépe pomáhá s větší přesností stanovit dobu, kdy se lexikum spojené s právními památkami dostalo do východoslovanské oblasti, a to před polovinou 10. století, než začala probíhat ve východních dialektech praslovanštiny denazalizace vokálů.

Přes staroseverské n. *æmbete* „služba“, „úřad“ lze retrospektivně sledovat vývoj tohoto slova až ke společnému pragermánskému předchůdci m. **ambahta-* „sluha“, který ukazuje ještě hlouběji do minulosti k latinské výpůjčce m. *ambactus* „služebník, otrok“ z protokeltského **amb(i)aktos* „posel“, „ten, kdo je vysílán“, „doprovod“ (doslova „ten, kdo se vyskytuje nebo chodí kolem a/nebo něco dělá“), jež je nositelem sématu „chození“ a „služby“ (srov. také *grid*). Séma „služby“ během staletí převážilo a ze starých označení pro otroky dalo vzniknout pojům, jež v řadě germánských jazyků začaly označovat úředníka. V některých z nich se dochoval dodnes, jako např. v německém *Beamte*, dánském *embedsmand*, švédském *ämbetsman* aj.

Unikátní mezi lexikem staroseverského původu ve východoslovanských jazycích je tím, že se jak primární *ябетник*, tak i jeho pozdější derivát *ябеда* dodnes dochoval jako živý a funkční prvek moderní slovní zásoby, a to především díky výraznému sémantickému posunu k pejorativnímu označení: ze staroruského neutrálního „(soudního) úředníka“, který plnil funkci vyšetřovatele, soudce i veřejného žalobce, ale také výběrčího různých poplatků a biřice, se posunul k příznakovému „úplatkáři“ a „udavači“ a přes něj dále až k současnému posměšnému „(maminčinu) žalobní(č)ku“. Sémantický posun je u tohoto slova nejradikálnější ze všech zkoumaných lexikálních jednotek a lze jej pozorovat nejpozději od 15. století,

dokončen byl nejpozději ve století 16. K upevnění nové pejorativní sémantiky a značnému oživení *jabednika* došlo na přelomu 18. a 19. století, s největší pravděpodobností díky populární veršované satirické komedii *Ябеда* („Udavač“, 1798) ruského autora V. V. Kapnisty. Kromě uvedených jednotek se sémantické hnízdo bohatě rozvinulo, rovněž již v souvislosti s posunem k novému významu: od základu *ябед-* bylo postupně vytvořeno hnízdo zahrnující další jména (např. *ябедница*, *ябедничество*, *ябеднический*) a také slovesa, jako jsou *(на)ябедничать* a *ябедить*.

Původ staroruských slov *ti(v)un* a *grid'* je poněkud obtížnější lokalizovat s větší přesností než na obecně staroseverský, neboť se dosud zdálo, že v obou případech chybí v dostupných pramenech dostatečně průkazný spojovací článek potřebný k tomu, abychom mohli s jistotou postulovat jejich souvislost s teorií o nejsilnějším vlivu východní staroseverštiny na Rus. Za jeden z hlavních důvodů tohoto nedostatku podkladů lze považovat dosti pozdní zápisy právních i obecněji administrativních textů, jež se navíc dochovaly v ještě (často výrazně) mladších opisech, a to jak na straně skandinávské, tak také ve staré Rusi. I přes tato úskalí však poukazujeme na pozůstatky tohoto lexika ve tvarech s náležitou fonetickou korespondencí i ve východoseverské oblasti, jak je popsáno v kapitolách 3.2.2 o *tiunech* a 3.2.3 o *gridi*. V prvním případě navrhuje do etymologie *tiuna* doplnit starobylé elvdalské dialektální *tiuona* „sloužit“. V případě druhém prokázala analýza švédských krajových zákoníků, jež rovněž obsahují mnohé archaické prvky, výskyt substantiva *grip* s variantou *gruþ*, jež bylo v době zápisů již na ústupu a často jej nahrazoval novější termín *lejd* se shodným významem „příměří, záruka bezpečí“. Na rozdíl od *jabednika* však substantiva *tiun* a *grid'* a jejich deriváty představují v současných východoslovanských jazycích již jen reliktní záležitost a vyskytují se v podobě řídky používaných historismů.

Nejstarší datovatelný doklad slova *ti(v)un*, jenž je v současnosti k dispozici, pochází z poslední čtvrtiny 12. století. Slovo se přestalo používat na konci 16. století, poté, co byla tato pozice nahrazena pozicí voleného oblastního starosty s novým označením (*зубной староста*). Ve staroruské slovní zásobě tak bylo prokazatelně aktivní nejméně 400 let, předpokládáme však, že doba jeho přejetí ze staroseverštiny byla shodná s *jabednikem*, což by tedy dohromady činilo nejméně 600 let. Sémantika *tiuna* se rozvíjela nejen na časové ose, ale také různorodými lokálními variacemi. Nejstarší význam „sluha“ nelze ze staroruských textů spolehlivě doložit. Směřuje k němu však nejen význam skandinávského zdroje, ale i fakt, že *tiuni* patřili přinejmenším ještě v kyjevském období mezi nesvobodné. Jeho hlavní význam, dochovaný ve všech oblastech, je „pomocný úředník“, „nižší úředník v městské, oblastní nebo i církevní správě“. K němu se o něco později připojil význam „soudce nižšího stupně“, „soudní asistent“.

Všechny tyto funkce byly zároveň (možná již od samotného začátku) spojeny s výběrem daní, pokut a obzvláště soudních poplatků. V oblasti dnešního Ruska (jak dokládají písemné památky Novgorodu, Pskova i Moskvy) se z něj postupně vyvinul knížecí nebo městský správce, či obecně administrátor.

V západní části zkoumaného areálu (v ruténštině) došlo k jistému významovému odklonu – na územích, jež byly součástí Litevského velkoknížectví a spadaly tudíž pod jiný kulturní celek. Zůstal zachován význam „soudce nižšího stupně“ a „lokálního správce“, k němuž se připojilo rozšíření také na pozici správce na statcích nebo ve šlechtických sídlech, kde měli pod dozorem pozemky a jejich obdělávání, a navíc ještě jako označení vysoké funkce městského správce. Přes ruténštinu proniklo toto lexikum později i do polštiny, v níž jsou od 15. století dochované tvary *ci(w)un*, *cywun*, *cijun*, *tywon*, *tywun* či *tywuń*, a do litevštiny v podobách *tijūnas*, *tévūnas* a *tivunus*. Na území Litevského velkoknížectví a polsko-litevské unie se udrželo až do 18. století jako obecné označení pro správce, administrátora či hospodáře, ale také vysokého úředníka, spravujícího královský či šlechtický majetek a později (od roku 1588) pro nejvyššího voleného státního úředníka ve Vilniuském a Trakaiském vévodství. Zcela specifické postavení měli tito úředníci ve Žmuďském vévodství, kde došlo k největšímu rozvoji *ciwunského* úřadu. Zároveň mohl polsko-litevský *tiun* vykonávat i funkce mnohem prostší lokální hospodářské správy: obecního starosty, správce pozemků či šlechtického dvora nebo nějaké dané oblasti, ale i dozorce nad prací poddaných. V litevštině se v podobě *tijūnas* dokonce dochoval až dodnes v živém podání dialektálním a folklórním, což svědčí především o jeho rozšířeném dřívějším použití ve významu „dozorce nad robotou“. V litevštině kolem tohoto lexému vzniklo sémantické hnízdo obsahující deriváty jako f. *tijūnienė* „žena *tijuna*“, verb. *tijūnauti* „dohlížet“, f. *tijūnija* „správní okrsek v Litevském velkoknížectví“ či f. *tijūnystė* „oblast ve správě *tijuna*“, a také několik vlastních jmen (příjmení jako např. *Tijūnónis* nebo *Tijūnėlis*). Sémantický obsah slovanského *tiuna* se procesem lidové etymologie přenesl i na domácí litevské slovo *tévūnas* „správce, dozorce či vojvoda“, jejich morfologická a fonetická podobnost je však jen náhodná. Příjmení podle povolání nositele nebo jeho otce je známé i z ruštiny (*Тюнов*).

Etymologie *tiuna* je v současné fázi výzkumu nejspolehlivěji odvoditelná ze starozápadoseverského *piónn*, které vychází z praseverského **peun-*. Původ lexému lze dobře sledovat až k praseverskému maskulinu *þewar* „sloužící“ nebo „člen doprovodu“, a to zase k protogermánskému **peu-*, s nímž je v germánské oblasti těsně spojené množství výrazů pro označení sloužících a otroků. Jeho etymologie má velmi pravděpodobně východisko v ide. **tek^w-* „běžet, téci“, jež by dobře korespondovalo se sémantickým obsahem označení

pro služebníky, pomocníky a otroky jako „ten, kdo někde běhá (a někomu slouží)“ (srov. též *jabednik*). Vyše zmíněný nedostatek pramenných podkladů je alespoň částečně vyrovnán dokladem z elvdalštiny – starobylého dialektu, jenž se dodnes dochoval v živé podobě v poměrně izolované oblasti Älvdalen ve středním Švédsku. S pomocí tohoto údaje lze s jistou dávkou opatrnosti tvrdit, že tvar s původním diftongem /iu/ je doložitelný z širší oblasti než pouze západní staroseverštiny, a že tedy i v případě tohoto lexému by mohlo jít o východoseverskou lexikální výpůjčku.

Jádro třetího sledovaného hnízda, substantivum *grid'*, začalo z jazyka mizet ze všech tří sledovaných slov nejdříve: ke konci 12. století, tj. již v době, ze které máme zároveň jeho nejstarší spolehlivě datovatelný záznam v listinách na březové kůře. Proto se *gridь* ve staroruských pramenech vyskytuje již jen sporadicky, stejně jako deriváty označující tutéž funkci člena knížecího doprovodu (*gridинь, гринь, gridень* apod.). Klíčovým lexémem pro dlouhodobé zachování v živém jazyce se stal derivát *gridница* (a z něj utvořená abreviace *gridня*) s rozvinutou sémantikou: velká a často i slavnostní místnost nebo stavba pro *grid'* – privilegovanou část knížecího vojska (mladší knížecí družinu) a také pro příjem hostů či pořádání hostin, která se později rozšířila i na soukromou komnatu vysoko postavené osoby, soudní síň, čeledník a obydlí pro služebnictvo či jednoduše síň. Lexémy *gridница* a *gridня* zdomácněly ve folklórních bylinách, v nichž představovaly reálii spojenou s knížecím dvorcem a kde se díky specifickým bylinnému verše rozvinuly v bohatství rozmanitých forem. V dalších ruských folklórních pramenech je zachovaný její slavnostní ráz: *gridница* či *gridня* v nich často označují svatební síň. V dialektech se sémantika dále rozšířila i na chatu, chýši či chaloupku i pokoj, sednici nebo jizbu. Dalším významným pozůstatkem dříve širšího sémantického hnízda je množství proprií, jejichž rozvoj byl zřejmě podpořen oblibou jména řeckého původu *Grigorij*. Mnohá se dochovala dodnes jako východoslovanská příjmení (*Gridин* a *Gridнин, Gridасов, Gridнев* i *Гринев, Gridцов, Gridунов, Gridякин* aj.).

Etymologii staroruského lexému *gridь* ze staroseverského *hirð* „královský osobní strážce“, „dvořan“ je nutné zamítnout z vážných fonologických důvodů, a to i přes lákavou sémantickou ekvivalenci. Namísto toho lze *gridь* „osobní strážce knížete“ (tj. člen věkově středního knížecího doprovodu, kdy zjevně šlo o ty nejschopnější muže na vrcholu sil, kteří garantovali knížeti bezpečí) věrohodně propojit se starobylým severogermánským právním termínem *grid*, na východě Skandinávie prokazatelně reflektovaným ve tvarech *grip/grup* „záruka osobní bezpečnosti“, „příměří“, a to díky sdílenému sématu „ochrany“ a „garance bezpečí“. To ukazuje k severogermánskému slovo tvornému základu **g^hrid^h-i-* „krok“, jenž má paralely v litevském *gridyti* „jít, kráčet“, staroslověnském *грати* (*gręsti*) „jít, kráčet“,

se staroindickým *grdhyati* „rychle někam vykročit“ či latinským *gradior* „jít, kráčet“ (srov. sémantiku *jabednika* a *tiuna*, rovněž vycházející z pohybu chůzí či během). Velmi pravděpodobně se tedy jedná o výraz indoevropského původu.

Kromě jazyků východoslovanských se lexikum tvořené od kořene *grid-* rozšířilo i do dalších jazykových oblastí. Ve středověku proniklo ze staroseverských dialektů do staré anglosaštiny na území *Dena lagu*, odkud je dochováno jako složka kompozit *gridbryce* „porušení příměří“ a *gridcross* „kříž na hranici smírného území“. Přes starou ruštinu se dostalo do litevštiny, kde je dodnes dochováno v dialektech a folklóru jako feminina *grinčia* či *gryčia* se širokou škálou významů „chalupa, chýše, spíž, udírna“, jež dále tvoří vlastní deriváty jako *gryčiašlavis* „uklízečka v gryči“ či *gryčininkas* „zvířecí obyvatel domu“.

Každé ze třech sledovaných sémantických hnízd se ve staré ruštině a až do dnešní doby vyvíjelo poněkud odlišným způsobem, trendy jejich vývoje mají však také mnoho společného. Všechny tři se dochovaly v nejstarších dosud nalezených záznamech – v listinách na březové kůře, nalezených archeology v Novgorodu ve stratigrafických vrstvách 12. století. Původní, primární výpůjčky *jabednik*, *tivun* a *grid'* se v živém jazyce udržely pouze do té doby, než zanikly pozice, jež označovaly, a/nebo než byly nahrazeny modernějšími profesemi, s nimiž přišly i nové konkurenční termíny. Lexémy *ti(v)un* a *grid'* přežily do současnosti jako historismy, známé a srozumitelné pouze hrstce historiků a specialistů na staroruské právo. Výjimku mezi středověkými skandinavismy ve staré ruštině tvoří *jabednik*, jenž byl naplněn novým významem, a jeho derivát *jabeda*, který vznikl s největší pravděpodobností až po výrazném sémantickém posunu z původního neutrálního *jabednika*. V dobách své produktivity v aktuální staroruské slovní zásobě však kolem sebe všechny tři zkoumané lexémy utvořily rozvinutá sémantická hnízda a jejich deriváty přetrvaly ve východoslovanských jazycích velmi dlouho, některé dokonce až dodnes, jako je tomu například u výrazu *gridnica*, jenž našel využití ve specifickém prostředí lidové slovesnosti. Folklorní prostředí působilo jako společný faktor, jenž staré lexikum konzervoval a zachoval v jazyce do pozdějších dob: derivát *jabeda* se udržel v dětském folklóru, původní skandinavismus *tiun* zase ve „skomorošině“ *Slovo Daniila Zatočnika*, a již zmíněný derivát *gridnica* ve východoslovanském eposu.

Všechny tři zkoumané skandinavismy označují staroruské pozice či hodnosti v rámci středověké právní a administrativní hierarchie. Jejich vykonavatelé byli v Rusi příslušníky skupiny tzv. *княжих людей* „lidí knížete“, tedy muži ve službách panovníka. Jako takoví požívali nositelé těchto titulů zvláštních výsad a privilegií, mezi něž patřila z právního hlediska také knížecí ochrana. Tyto výsady by mohly vyplývat ale i ze specifické situace jazyků v kontaktu, zvláště v případě substantiva *grid'*, jež mohlo v kontaktní komunikaci označovat

posla (sluhu?), vyslaného do terénu s garancí ochrany. Ostatní dvě pozice (ekvivalent *jabednika* a *tiuna*) ve skandinávském právním systému neměly tak vysokou prestiž, rozhodně ne v nejranějších dokladech. V nejstarších dobách patřili lexikální předchůdci *jabednika* a *tiuna* ke starobylým termínům, jež označovaly ve staroseverském i šířeji ve starogermánském právním systému nesvobodné osoby (*ofrælse mæn*), které byly součástí majetku osob svobodných a jako svobodných i narozených (*frælse mæn*). Podle nejstarších právních konceptů byli nesvobodní hmotným movitým majetkem podobně jako domácí zvířata či vybavení domácnosti. Sloužící byli ve starogermánském právu všeobecně označováni často pouze jako *man* a jejich vlastníci je původně počítali na „hlavy“, stejně jako počítali i například svůj dobytek – viz sthn. *manahoubit* (von Amira 1967: 35). Postupně se tato terminologie rozšířila o další lexikum, jež zahrnovalo:

- a) „sluhy“: gót. *þius*, staroanglické *þéow*, sthn. *diu*, stsev. *þionn* a rovněž stsev. *þý* „nesvobodná služka“ či stsas. *thiorna* a sthn. *diorna* (obojí s významem „dcera otroka, konkubína“) a
- b) „podřízené/poddané“: gót. *andbahts*, sthn. *ambaht*, stsev. *ambátt* = *þý*, starofranské *ambotanea*, starogotlandské *ambatn*) (von Amira 1967: 35n.).

V severogermánské oblasti bylo zřejmě nejobvyklejším termínem pro „otroka“ ve středověku slovo *þræl(l)*, které lze odvodit z praseverského **þrahilar* či **þrāhilar* se sémantikou „ten, kdo běhá (a něco zařizuje) pro někoho“ (Brink 2012: 122; Vries 1961: 625). Stejnou sémantiku obsahuje řada dalších starobylých označení pro sloužící či otroky, mezi něž patří také staroseverské *ambátt* a *þionn* i praseverské *þewar*. Séma „služby“ mohl obsahovat i pragermánský **gridi-*. Staroseverští sloužící nazývaní *gridmaðr* či *gridkona* však byli svobodnými osobami a sémantika kořene *grid-* se vyvíjela dále jiným směrem.

K sémantickému posunu došlo pravděpodobně až na území kyjevské říše po přejetí zkoumaných skandinavismů, a to za vlády kněžny Olgy (ve druhé polovině 10. století), která usilovala o větší centralizaci Rusi a „reformovala“ (či spíše vytvořila) základ administrativy s jasněji strukturovanou hierarchií. Skandinavismy *jabednik*, *ti(v)un* a *grid'* v první fázi těsně po přejetí do staré ruštiny velmi pravděpodobně označovaly prostě knížecí „poskoky“. Jednalo se o družiníky, kteří pro panovníka vykonávali pochůzky nejrůznějšího charakteru, objížděli zemi za účelem vybírání daní a na přezimování byli rozmístováni po celé zemi, takže se jednotlivé obce musely starat o jejich obživu. Olga však na konci 10. století tento systém zrušila a družiníci byli soustředěni do speciálních stanovišť (*pogostů*), která se stala centry místní správy a v nichž se přerozdělovaly vybrané daně (Жих 2013; Петрухин 2014: 287n.). Toto

období proměn všechny tři výrazy přežily, což muselo nutně obnášet sémantické přizpůsobení novým poměrům.

Etymologie všech tří slov vede až k indoevropským deverbativním substantivům, odvozeným od sloves spojených s chůzí nebo během a zároveň s vykonáváním nějaké práce či služby. Předchůdci všech třech staroruských lexémů tedy v raných fázích obsahovaly séma „chození“ či „běhání“, které v průběhu staletí ustoupilo do pozadí, a séma „služby“, jež naopak zůstalo v zásadě zachováno. V rané staroruské fázi je zároveň ještě alespoň částečně zachován aspekt „nesvobodný“, a to přinejmenším u slova *ti(v)un*.

Severogermánské jazyky působily nicméně ve všech třech případech více (*ябетникъ/ябедникъ* a *ти(в)унъ*) či méně (*зридъ*, jenž postrádá přesnější doklady o kontinentálním napojení) spíše jako médium, jež zprostředkovalo pro staroruskou a skrze ni i baltskou jazykovou oblast kulturní pojmy, které byly dříve vytvořeny v indoevropském prostředí, a dále po staletí putovaly po evropském kontinentu a rovněž procházely postupnými morfologickými i sémantickými proměnami s bezpočtem lokálních variant.

Výsledky práce s *Národním korpusem ruského jazyka* ukazují, že ani jedno ze zkoumaných sémantických hnízd z moderní kultury tak docela nevymizelo. Ačkoli mnohé z derivátů zůstávají na úrovni běžnému mluvčímu těžko srozumitelných historismů či archaismů a ani použití „přeživších“ lexikálních jednotek není s výjimkou *jabedy* právě hojné, z korpusového výzkumu vyplývá jejich ustálená pozice jak v odborné literatuře (hlavně z oblasti sporu o varjagy), tak i v beletrii s historickou tematikou. Analyzujeme-li rozložení v literárních dílech (a tedy s vynecháním odborné literatury), v nichž se dané lexikum používá, vyjde ovšem najevo, že se jedná pouze o nedlouhou řádku titulů s tematikou ponejvíce středověkou a zejména skandinávskou, potažmo varjažskou. Mezi nimi převažují historické romány (od 19. století) a historická fantasy (od století 20.), jež uvádíme pro zajímavost níže, seřazené chronologicky podle roku vydání:

- М. Н. Загоскин: *Аскольдова могила* (1833)
- А. Ф. Вельтман: *Кощей бессмертный. Былина старого времени* (1833)
Светославич, вражий питомец Диво времен Красного Солнца Владимира (1837)
- А. К. Лозина-Лозинский: *Олаф* (1912)
- А. В. Туфанов: *Гридня без Кнеса* (поэма, 1927)
- Леанід Дайнека: *Меч князя Вячки* (1987)
След ваўкалака (1988)

- Васильев, Б.: *Вещий Олег* (1996)
- Евгений Лукин: *Катили мы ваше солнце* (1997)
- Канстанцін Тарасаў: *Тры жыцці княгіні Рагнеды: Аповесць* (1997)
- Алексей Иванов: *Сердце пармы* (2000)
- Борис Васильев: *Ольга, королева русов* (2002)
- С. Чугунов – Р. Волков: *Былина о богатыре Спиридоне Илиевиче* (2002)

Považujeme za více než pravděpodobné, že zviditelňování tohoto lexika ve staletých sporech o varjagy a jeho neustálé diskutování, opakování a pojednávání v odborné literatuře z různých hledisek paradoxně také přispívá nejen k jejich udržení a zachování v ruské, běloruské i ukrajinské slovní zásobě, ale dokonce může způsobovat i jistý „comeback“, který dnes prožívají v moderní fantasy literatuře. V případě *jabedy* je takovým stimulem i „dětský folklór“, který jak známo konzervuje mnoho archaických prvků.

5. Seznam použité literatury

5.1 Prameny

ÄVgL: *Äldre Västgötalagen och dess bilagor*. Wiktorsson, P.-A. [red.]. Värnamo 2011.

Beowulf: *Beowulf*. Reproduced in facsimile from the unique manuscript. London 1981.

Béowulf: *Béowulf*. Přel. Jan Čermák. Praha 2003.

Bussow 1994: BUSSOW, Conrad: *The disturbed state of the Russian realm*. Orchard, G. E. [ed.]. McGill-Queen's University Press 1994.

Caesar: CAESAR, G. J.: *Commentario de bello Gallico*. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://www.thelatinlibrary.com/caesar/>.

DL: *Dalalagen (Äldre Westmannalagen)*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 5. Lund 1851.

ESL: *Eriks Sjællandske Lov*. Digitalizované vydání podle rukopisu AM 455 12mo. Skautrup, P. [red.]. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://tekstnet.dk/eriks-lov/1/1>

GL: *Gotlandslagen*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 7. Lund 1852.

GrG: *Grágás*. Efter det Anamagnæanske Haandskrift Nr. 334 fol., Staðarhólsbók. Kjøbenhavn 1897.

von Herberstein 2007: VON HERBERSTEIN, S.: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand Basel 1556 und Wien 1557. Beyer-Thoma, H. [red.]. München 2007.

JL: *Jyske Lov*. Vydáno online v *Studér Middelalder på Nettet* podle rkp. NkS295,8°. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://tekstnet.dk/jyske-lov/>.

MLL: *Magnus Lagabøtes landslov og rettarbøter*. Elektronické vydání rkp. AM 302 v projektu Menota – Medieval Nordic Text Archive. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: www.menota.org.

MELL: *Konung Magnus Erikssons Landslag*. In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 10. Lund 1862.

Nestors Russische Chronike, mit deren Fortsetzern. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Johann Benedict Scherer. Leipzig 1774.

NGL: *Norges gamle love indtil 1387*. Bd. I–II. Keyser, R., Munch, P. A. [red.]. Christiania 1846-1848.

Petreius 1608: PETREIUS, P.: Een wiss och sanfärdigh Berättelse om några Förändringar som j thesse framledne åhr vthi Storfurstendömet Muskow skedde äre. In: ATTIVUS SOHLMAN, M.: *Stora oredans Ryssland. Petrus Petrejus ögonvittnesskildring från 1608*. Stockholm 1997, 83–153. (fototypické vydání)

Petreius 1611: PETREIUS, P.: *Een kort och nyttigh chrönica, om alla Sweriges och Göthes konungar/ som hafwa både in- och vthrijkes regerat/ Jfrån then Första konung Magog/ in til thenna höghlöfligha nu regerande k. Carl then IX. Så ock om the amazoniske Qwinnors berömligha gerningar/ hwar the hafwa bodt och regerat/ hwadan the äre vthgångne/ och huru länge the was regemente warit hafwer/ Sampt en oration som hållen är vthi Basel/ Anno 1440. aff D. Nils Ravaldi Erchiebiskop i Vbsala/ om Gothernas och the Swenskas manligha bedriffter*.

Theszlijkes på hwad sätt Konunga walet hoos the Swenska och Götherna fordom år hållit blifwit/ Korteligen och enfaldeligen allom trognom Swenskom vthi tree böker författat/ skrifwin och vthgången Aff PETRO PETREO Ubsaliensi. Stockholm 1656 (druhé vydání). (První vydání 1611.)

Petreius 1614–1615: PETREIUS, P.: *Regni Muschowitici sciographia. Thet är: Een wiss och egenteligh beskrieffning om Rydzland/ med thes många och stora furstendömers/ provinciers/ befestningars/ städers/ siögars och elfwers tilstånd/ rum och lägenheet : Vthi sex böker korteligen författat/ beskrieffwin och sammandragin/ af Petro Petreio, Stockholm Anno MDCXIV-MDCXV.*

Petreius 1620: PETREIUS, P.: *Historien und Bericht Von dem Grossfürstenthumb Muschkow/ mit dero schönen fruchtbaren Provincien und Herrschaften/ Festungen/ Schlössern/ Städten/ Flecken/ Fischreichen Wassern/ Flüssern/ Strömen und Seen/ Wie auch Von den Reussischen Grossfürsten Herkommen/ Regierung/ Macht/ Eminentz und Herrligkeit/ vielfältigen Kriegen/ innerlichen Zwytrachten/ bisz sie zu einer Monarchi gewachsen/ Mit den newlich vorgelauffenen Auffrühren und Händeln von den dreyen erdichteten Demetrijs/ Nebenst dem auffgerichteten Friedens Contract/ zwischen dem Löblichen König in Schweden/ und jetzt regierenden Grossfürsten/ Dessgleichen Die Processe/ so zwischen den Königlichen Ambassadouren in der Stadt Muschkow/ vnd der Groszfürstlichen Reussischen Gesandten in der Königlichen Stadt Stockholm/ wegen des auffgerichteten Friedens Contracts Confirmation seyn gehalten worden/ Mit der Muschowiter Gesetzen/ Statuten/ Sitten/ Geberden/ Leben/ Politey und Kriegewesen : wie auch/ was es mit ihrer Religion und Ceremonien vor eine Beschaffenheit hat/ kürzlich und deutlich in sechs Heften zusammen gefasset/ beschrieben vnd publiciret Durch PETRVM PETREIVM DE ERLESVNDÄ, Lipsiæ Anno MDCXX.*

SkL: *Skånelagen.* In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 9. Lund 1859.

UL: *Uplandslagen.* In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 3. Stockholm 1834.

WgL: *Westgöotalagen.* In: Collin, S. – Schlyter, J. [edd.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 1. Stockholm 1827.

WmL: *Västmannalagen (Yngre Westmannalagen).* In: Schlyter, J. [ed.]: *Samling af Sweriges gamla lagar*, bd. 5. Lund 1851.

Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae. Fiala, Z. [ed.], přel. Heřmanský, F. – Mertlík, R. Praha 1976.

ABK: *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов.* Вильна 1865–1915.

AЗР = *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.* Т. 1–5. Санкт-Петербург 1846–1853.

Амар: *Книги временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе.* Т. 1. Петроград 1920.

Андреев 1986: АНДРЕЕВ, Ю. А.: *Былины.* Ленинград 1986.

АСД: *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* Том 1–3. Вильна 1867.

АЭ: *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею Императорской академии наук.* Санкт-Петербург 1836.

БС: *Беломорские старины и духовные стихи: Собрание А. В. Маркова.* Санкт-Петербург 2002.

Былины: *Былины в записях и пересказах XVII—XVIII веков.* Астахов, А. М. [red.] et al. Москва – Ленинград 1960.

Воскресенский 1902: ВОСКРЕСЕНСКИЙ, В.: *Русская народная поэзия. Сборник сказок, былин, исторических и бытовых песен, обрядов, пословиц, загадок.* Санкт-Петербург 1902.

ГВНП: *Грамоты Великого Новгорода и Пскова.* Москва – Ленинград 1949.

Даль 1984: ДАЛЬ, В. И.: *Пословицы русского народа.* Т. 1. Москва 1984. (1. vydání 1862)

Даль 1879: ДАЛЬ, В. И.: *Пословицы русского народа.* Т. 2. Москва – Санкт-Петербург 1879. (1. vydání 1862)

ДРБ: *Древняя российская библиофика.* Ч. XIV. Москва 1790.

Древние российские стихотворения, собранные Кириешю Даниловым. Евгеньева, А. П., Путилов, Б. Н. [red.]. Москва 1977.

Древняя русская литература. Хрестоматия. Прокофьев, Н. И. [red.]. Москва 1980.

Жекулина – Розов 1989: ЖЕКУЛИНА, В. И., РОЗОВ, А. Н.: *Обрядовая поэзия.* Москва 1989.

ИЛ: *Ипатьевская летопись.* In: Полное собрание русских летописей, т. 2, вып. 1, изд. 3. Петроград 1923.

Капнист 1902: КАПНИСТ, В. В.: *Ябеда. Комедия в пяти действиях.* Изд. 4. Санкт-Петербург 1902. (1. vydání 1798)

Карский 1930: КАРСКИЙ, Е. Ф. [ed.]: *Русская Правда по древнейшему списку.* Ленинград 1930, 26–62.

КД: *Древние российские стихотворения, собранные Кириешю Даниловым.* Евгеньева, А. П., Путилов, Б. Н. [red.]. Москва 1977.

Ларин 1948: ЛАРИН, Б. А.: *Парижский словарь московитов 1586 г. По рукописи Парижской национальной библиотеки.* Рига 1948.

Ліст да Абуховіча 1655 г. In: Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы, ч. 1. Мінск 1961, 439–442.

ЛЛ: *Лаврентьевская летопись.* In: Полное собрание русских летописей, т. 1., изд. 2. Ленинград 1926–1928.

ЛПС: *Летописец Переяславля Суздальского (Летописец русских царей).* In: Полное собрание русских летописей, т. 41. Москва 1995.

Масса – Петрей 1997: МАССА, И., ПЕТРЕЙ, П.: *О начале войн и смут в Московии.* Москва 1997.

Ник: *Никоновская летопись.* In: Полное собрание русских летописей, т. 11. Санкт-Петербург 1897.

НЛ: *Новгородская летопись.* In: Полное собрание русских летописей, т. 3. Санкт-Петербург 1841.

НЛ4: *Новгородская 4-я летопись.* In: Полное собрание русских летописей, т. 4. Ленинград 1925.

НПЛ: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Насонов, А. Н. [red.]. Москва – Ленинград 1950.

НПЛЛ: *Новгородская и псковская летописи.* In: Полное собрание русских летописей, т. 4. Санкт-Петербург 1848.

ОБ: *Онежскія былины записанныя Александромъ Ѳедоровичемъ Гильфердингомъ лѣтомъ 1871 года.* Санктпетербург 1871.

П1: *Псковская 1-я летопись.* In: Полное собрание русских летописей, т. 5. Санкт-Петербург 1851.

Повесть о чуде Владимирской иконы Богородицы. In: Полное собрание русских летописей, т. 9. Санкт-Петербург 1862.

ПР: *Правда Русская. 1. Тексты.* Греков, Б. Д. [red.]. Москва – Ленинград 1940.

ПСЛ: *Псковская и софийская летописи.* In: Полное собрание русских летописей, т. 5. Санкт-Петербург 1851.

РаР: *Русские акты Ревельского городского архива 1397–1689 гг.* Барсуков, А. [red.]. Санктпетербург 1894.

РВ: *Руская летопись съ Воскресенскаго списка подареннаго в онной Воскресенской монастырь патриархомъ Никономъ въ 1658 году,* ч. 1. Санктпетербургъ 1793.

Слово Даниила Заточника. По редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. Ленинград 1932.

Снегирев 2014: СНЕГИРЕВ, И. М.: *Русские народные пословицы и притчи.* Платонов, О. А. [red.]. Москва 2014. (1. vydání 1848)

СРФ 1: *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах. Т. 1: Север Европейской России. Былины Печоры.* Санкт-Петербург – Москва 2001.

СРФ 2: *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах. Т. 2: Север Европейской России. Былины Печоры.* Санкт-Петербург – Москва 2001.

СРФ 6: *Свод русского фольклора: Былины в 25 томах. Т. 6: Север европейской России. Былины Кулоя.* Санкт-Петербург – Москва 2011.

Суд 1550: *Судебник 1550 г.* In: Памятники права периода укрепления централизованного государства XV–XVII вв. Вып. 4. Москва 1956, 231–261.

Суд 1589: *Судебник 1589 г.* In: Памятники права периода укрепления централизованного государства XV–XVII вв. Вып. 4. Москва 1956, 413–443.

5.2 Elektronické zdroje

Древнерусские берестяные грамоты [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: www.gramoty.ru.

Национальный корпус русского языка [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: www.ruscorpora.ru.

Danske Runeindskrifter [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: runer.ku.dk.

Medieval Nordic Text Archive [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: www.menota.org.

Samnordisk runtextdatabas [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>.

Tekster fra Danmarks middelalder og renæssance 1100-1550 [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://tekstnet.dk/>.

The TOROT Web Application [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://nestor.uit.no/>.

5.3 Sekundární literatura

Abels 2008: ABELS, R. P.: Household Men, Mercenaries and Vikings in Anglo-Saxon England. In: France, J. [ed.]: *Mercenaries and Paid Men: The Mercenary Identity in the Middle Ages*. Leiden 2008, 143–166.

Åkerberg 2012: ÅKERBERG, B.: *Älvdalsk grammatik*. Älvdalen 2012.

von Amira 1967: VON AMIRA, K.: *Germanisches Recht. Bd. II: Rechtsaltertümer*. 4. Auflage. Berlin 1967.

Andersen 2003: ANDERSEN, H.: Slavic and the Indo-European migrations. In: Andersen, H. [ed.]: *Language Contacts in Prehistory. Studies in Stratigraphy*. Amsterdam – Philadelphia 2003, 45–76.

Åqvist 1968: ÅQVIST, G.: *Frieden und Eidschwur. Studien zum mittelalterlichen germanischen Recht*. Stockholm 1968.

Åqvist 1989: ÅQVIST, G.: *Kungen och rätten*. Lund 1989.

Attius Sohlman 2002: ATTIVUS SOHLMAN, M.: Cultural and Religious Encounters. Olaus Magnus and Petrus Petrejus describe Muscovy and Its People. In: *450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999*. Harrasowitz Verlag, 2002.

Attius Sohlman 1998: ATTIVUS SOHLMAN, M.: Kunskapare och observatörer i 1600-talets Ryssland och Sverige: Petrus Petrejus, Grigorij Kotosjichin och Erich Palmquist. In: *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst*. Gyllin, R. [red.] et al. Uppsala 1998.

Attius Sohlman 1997: ATTIVUS SOHLMAN, M.: *Stora oredans Ryssland. Petrus Petrejus ögonvittnesskildring från 1608*. Stockholm 1997.

Bayer 1735: BAYER, G. S.: *De Varagis*. Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae, t. IV (ad annum 1729), 1735, 275–311.

Beckman 1912: BECKMAN, N.: Jaroslavs rätt och de svenska landskapslagarna. *Studier i nordisk filologi* 3, 1912, 3, 1–16.

Birnbaum 1991: BIRNBAUM, H.: *Aspects of the Slavic Middle Ages and Slavic Renaissance Culture*. New York 1991.

Birnbaum 1974: BIRNBAUM, H.: On Old Russian and Old Scandinavian Legal Language: The Russkaja Pravda and Medieval Swedish Law. In: *On Medieval and Renaissance Slavic Writing. Selected Essays*. The Hague – Paris 1974, 234–259.

Birnbaum 1984: BIRNBAUM, H.: Zu den ältesten lexikalischen Lehnbeziehungen zwischen Slaven und Germanen. *Wiener Slawistischer Almanach* 13, 1984, 7–19.

Boček 2014: BOČEK, V.: *Praslovanština a jazykový kontakt*. Praha 2014.

Braun 1924: BRAUN, F.: Das historische Rußland im nordischen Schrifttum des X.–XIV. Jahrhunderts. In: *Festschrift für E. Mogk*, Halle 1924, 150–196.

- Brink 2012:** BRINK, S.: *Vikingarnas slavar. Den nordiska trældomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Stockholm 2012.
- Broch 1927:** BROCH, O.: Russenorsk. *Maal og Minne* 1927, 81–130.
- Brückner 1888:** BRÜCKNER, A.: *Die Europäisierung Russlands, Land und Volk*. Gotha 1888.
- Brückner 1877:** BRÜCKNER, A.: *Die slawischen Lehnwörter im Litauischen*. Weimar 1877.
- Būga 1925:** BŪGA, K.: Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter. *Zeitschrift für slavische Philologie* 1, 1925, 26–55.
- Čermák 2012:** ČERMÁK, F.: *Morfématica a slovotvorba češtiny*. Praha 2012.
- Číževsky 1949:** ČIŽEVSKY, D.: On Alliteration in Ancient Russian Epic Literature. In: Jakobson, R., Simmons, E. [eds.]: *Russian Epic Studies*. Philadelphia 1949, 125–130.
- David 2013:** DAVID, J. et al.: *Slovo a text v historickém kontextu. Perspektivy historickosémantické analýzy jazyka*. Brno 2013.
- Dini 2014:** DINI, P. U.: *Foundations of Baltic Languages*. Vilnius 2014.
- Doová 2014:** DOOVÁ, L.: *Islandské středověké zákoníky: Šedá husa, Železné kování, Jónova kniha*. Olomouc 2014.
- Dorn – Kunik 1875:** DORN, B., KUNIK, E.: Caspia. In: *Memoires de l'Academie des sciences de St.-Petersbourg* 7: 23, 1, Sankt-Petersburg 1875.
- Düwel 2008:** DÜWEL, K.: *Runenkunde*. 4. Auflage. Stuttgart – Weimar 2008.
- Dyrlund 1911:** DYRLUND, F.: Frið- : grið, gruð. *Arkiv för nordisk filologi* 27, 1911, 335–350.
- Erhart 1982:** ERHART, A.: *Indoevropské jazyky; srovnávací fonologie a morfologie*. Praha 1982.
- Evers 1808:** EVERS, G.: *Vom Ursprung des Russischen Staates*. Riga 1808.
- Fischer 1909:** FISCHER, F.: *Die Lehnwörter des Altwestnordischen*. Berlin 1909.
- Forssman 1967:** FORSSMAN, J.: *Skandinavische Spuren in der altrussischen Sprache und Dichtung. Ein Beitrag zur Sprach- und Kulturgeschichte des Ost- und Nordeuropäischen Raums im Mittelalter*. München 1967.
- Frängsmyr 2004:** FRÄNGSMYR, T.: *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*. D. I (1000–1809). Stockholm 2004.
- Fritzler 1923:** FRITZLER, K.: *Das russische Reich – eine Gründung der Franken*. Marburg 1923.
- Gannholm 2013:** GANNHOLM, T.: *Gotland: The Pearl of the Baltic Sea. Center of commerce and culture in the Baltic Sea region for over 2000 years*. Visby 2013.
- Gardiner 1965:** GARDINER, S. C.: *German loanwords in Russian 1550–1690*. Oxford 1965.
- Geeraerts 2010:** GEERAERTS, D.: *Theories of Lexical Semantics*. Oxford 2010.
- Glück 2002:** GLÜCK, H.: *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin – New York 2002.
- Green 1998:** GREEN, D. H.: *Language and History in the Early Germanic World*. Cambridge 1998.
- Haugen 1950:** HAUGEN, E.: The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 26, 1950, 210–231.

- Haussig 1987:** HAUSSIG, H.-W.: Die Praxis des Warenaustausches im Warägerhandel mit den chasarischen Märkten Sarkel und Itil. In: Düvel, K. et al. [eds.]: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV: Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit.* Göttingen 1987, 528–544.
- Heather 2002:** HEATHER, P.: *Gótové.* Praha 2002.
- Heller 1993:** HELLER, K.: *Die Nordmannen in Osteuropa.* Berlin 1993.
- Hjärne 1981:** HJÄRNE, E.: *Land och ledung. Ur Erland Hjärnes historiska författarskap. D. 2.* Stockholm 1981.
- Hollman 1816:** HOLLMAN, H. F.: *Rustringen, die ursprüngliche Heimath des ersten Russischen Grossfürsten Rurik und seiner Brüder.* Bremen 1816.
- Holmbäck – Wessén 1933:** HOLMBÄCK, Å., WESSÉN, E.: *Svenska landskapslagar 1: Östgötalagen och Upplandslagen.* Stockholm 1933.
- Holmbäck – Wessén 1936:** HOLMBÄCK, Å., WESSÉN, E.: *Svenska landskapslagar 2: Dalalagen och Västmannalagen.* Stockholm 1936.
- Holmbäck – Wessén 1940:** HOLMBÄCK, Å., WESSÉN, E.: *Svenska landskapslagar 3: Södermannalagen och Hälsingelagen.* Stockholm 1940.
- Holmbäck – Wessén 1943:** HOLMBÄCK, Å., WESSÉN, E.: *Svenska landskapslagar 4: Skånelagen och Gutalagen.* Stockholm 1943.
- Holmbäck – Wessén 1946:** HOLMBÄCK, Å., WESSÉN, E.: *Svenska landskapslagar 5: Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten.* Stockholm 1946.
- Holzer 1990:** HOLZER, G.: Germanische Lehnwörter im Urslavischen: Methodologisches zu ihrer Identifizierung. In: Holzer, G. [ed.]: *Croatica – Slavica – Indoeuropaea.* Wien 1990, 59–67.
- Horálek 2005:** HORÁLEK, J.: *Diachronní sémantika a pragmatický význam.* Ústí nad Labem 2005.
- Hoskovec 1999:** HOSKOVEC, T.: Prusové – pruština – Prusko: stěhování jména, zánik jazyka, zmizení lidí i země. In: Zima, P. [ed.]: *Komunita a komunikace.* Praha 1999, 103–130.
- Issatschenko 1980:** ISSATSCHENKO, A.: *Geschichte der russischen Sprache.* Bd. 1. Heidelberg 1980.
- Jacobsson 1976:** JACOBSSON, G.: Einige slavische Lehnwortverbindungen. *Scando-Slavica* 22, 1976, 93–124.
- Jakobson 1932:** JAKOBSON, R.: O dnešním brusičství českém. In: Havránek, B., Weingart, M. [eds.]: *Spisovná čeština a jazyková kultura.* Praha 1932, 85–122.
- Karlgren 1947:** KARLGREN, A.: *Dneprfossernes nordisk-slaviske navne.* København 1947.
- Karlíková 2012:** KARLÍKOVÁ, H.: Etymologie a sémantika. In: Čmejrková, S., Hoffmanová, J., Klímová, J. [eds.]: *Čeština v pohledu synchronním a diachronním.* Praha 2012, 91–94.
- Kibrik 2013:** KIBRIK, A. A.: Peculiarities and origins of the Russian referential system. In: Bakker, D., Haspelmath, M. [eds.]: *Languages Across Boundaries. Studies in Memory of Anna Siewierska.* Berlin – Boston 2013, 227–262.
- Kiparsky 1932:** KIPARSKY, V.: Johdatusta fonologiaan. *Virittäjä* 36 (1932), 230–250.

- Kiparsky 1934:** KIPARSKY, V.: *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki 1934.
- Kiparsky 1975:** KIPARSKY, V.: *Russische historische Grammatik*. Bd. III. Heidelberg 1975.
- Kluge 1884:** KLUGE, F.: Die germanische Consonantendehnung. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 9, 1884, 149–186.
- Knutsson 1929:** KNUTSSON, K.: *Die germanischen Lehnwörter im Slavischen vom Typus buky*. Lund 1929.
- Knutsson 1930:** KNUTSSON, K.: Zur Etymologie von slav. vitedzъ. In: *Kungliga humanistiska vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse 1929–1930*, d. 2. Lund 1930.
- Konieczny 1917:** KONIECZNY, F.: *Dzieje Rosji*. T. I. Warszawa 1917.
- Koškins 2010:** KOŠKINS, I.: Deutsch-russischer Sprachkontakt in Vertragsurkunden Nordwestrusslands. *Germanoslavica* 21, 2010, 1–2, 229–235.
- Kroonen 2011:** KROONEN, G.: *The Proto-Germanic n-stems. A study in diachronic morphonology*. Amsterdam – New York 2011.
- Krug 1970:** KRUG, J. Ph.: *Forschungen in der älteren Geschichte Russlands I–II*. Leipzig 1970. (1. vydání St. Petersburg 1848)
- Kruse 1841:** KRUSE, F. K. H.: *Anastasis der Waräger*. Reval 1841.
- Kunik 1844–1845:** KUNIK, E.: *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slawen*. Bd. I–II. St.-Petersburg 1844–1845.
- Lagerqvist 1982:** LAGERQVIST, L. O.: *Svenska konungars eriksgata och med anledning därav slagna medaljer*. Göteborg 1982.
- Lambert 1994:** LAMBERT, P.-Y.: *La langue gauloise*. Paris 1994.
- Lamprecht 1987:** LAMPRECHT, A.: *Praslovanština*. Brno 1987.
- Larson 2008:** LARSON, L. M.: *The earliest Norwegian laws: Being the Gulathing Law and the Frostathing Law*. New Jersey 2008.
- Larsson 1997a:** LARSSON, M. G.: *Ett ödesdigert vikingatåg. Ingvar den vittfarnes resa 1036–1041*. Stockholm 1997.
- Larsson 1997b:** LARSSON, M. G.: *Rusernas rike*. Stockholm 1997.
- Larsson 1997c:** LARSSON, M. G.: *Vikingar i österled*. Stockholm 1997.
- Larsson – Fridell 2014:** LARSSON, M. G., FRIDELL, S.: Roden och jarlen. *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 102 (2014), 51–68.
- Lemeškin 2018a:** LEMEŠKIN, I.: Senoji baltų leksikografija Hanzos pirklių tarnyboje. Rankraščių žodynų paskirtis bei sudarymo laikas. *Acta Linguistica Lithuanica* 78 (2018), 9–52.
- Leška 2003:** LEŠKA, O.: *Jazyk ve strukturním pojetí. Kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny*. Praha 2003.
- Levander 1925:** LEVANDER, L.: *Dalmålet. Beskrivning och historia*. D. I. Uppsala 1925.
- Lichačev 1970:** LICHACHĚV, D. S.: The legend of the calling-in of the Varangians, and political purposes in Russian chronicle-writing from the second half of the XIth to the beginning of the XIIth century. In: *Varangian problems: Scando-Slavica Supplementum 1*. Munksgaard Copenhagen 1970, 170–185.

- Lizisowa 1984:** LIZISOWA, M. T.: Dwa terminy prawne pochodzenia germańskiego w Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego: ciwun i rykunia. In: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*. Wiśniewska, H. [red.] et al. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1984, 223–234.
- Łowmiański 1957:** ŁOWMIAŃSKI, H.: *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*. Warszawa 1957.
- Macek 1991:** MACEK, J.: Historická sémantika. *Český časopis historický* 89, 1991, 1–30.
- Maciejowski 1856–1865:** MACIEJOWSKI, W. A.: *Historia prawodawstw słowiańskich*. Warszawa 1856–1865.
- Matasović 2001:** MATASOVIĆ, R.: Germanske posuđenice u praslovenskome: pitanka relativne kronologije. *Filologija* 34, 2001, 129–137.
- Matzenauer 1870:** MATZENAUER, A.: *Cizí slova ve slovanských řečech*. Brno 1870.
- Melnikova – Petrukhin 1990/1991:** MELNIKOVA, E. A., PETRUKHIN, V. J.: The origin and evolution of the name ‘Rus’: the Scandinavians in Eastern-European ethno-political processes before the 11th century. *Tor* 23, 1990/1991, 203–234.
- Meyer 1929:** MEYER, E. M.: Einige nordgermanische Lehnwörter im Russischen. [1. russ. vorvan’; 2. russ. skeja; 3. russ. bet’; 4. russ. bat.]. *Zeitschrift für slavische Philologie* 5, 1929, 138–146.
- Mikkola 1893–1895:** MIKKOLA, J. J.: *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen*. Helsingfors 1893–1895.
- Mikkola 1903:** MIKKOLA, J. J.: Bidrag till belysning av slaviska lånord i nordiska språk. *Arkiv för nordisk filologi* 19, 1903, 325–333.
- Miklosich 1867:** MIKLOSICH, F.: *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Wien 1867.
- Moltke 1976:** MOLTKE, E.: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.
- Munske 1973:** MUNSKE, H. H.: *Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten. Teil I: Die Terminologie der älteren westgermanischen Rechtsquellen*. Berlin – New York 1973.
- Noreen 1884:** NOREEN, A.: *Altisländische und altnorwegische Grammatik. Unter Berücksichtigung des Urnordischen*. Halle 1884.
- Noreen 1904:** NOREEN, A.: *Altschwedische Grammatik: mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle 1904.
- Noreen 1890:** NOREEN, A.: Etymologier. *Arkiv för nordisk filologi* 6, 1890, 358–384.
- Norrback 1943:** NORRBACK, A.: *Rusernas rätt och de svenska landskapslagarna*. Stockholm 1943.
- von Olberg 1991:** VON OLBERG, G.: *Die Bezeichnungen für soziale Stände, Schichten und Gruppen in den Leges barbarorum*. Berlin – New York 1991.
- Palm 2010:** PALM, R.: *Vikingarnas språk. 750–1100*. Andra upplagan. Stockholm 2010.
- Pedersen 1906:** PEDERSEN, H.: Armenisch und die Nachbarsprachen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 39, 1906, 3, 334–485.
- Pipping 1910–1911:** PIPPING, K. H.: De skandinaviska Dnjeprnamnen. *Studier i nordisk filologi* 2, 1910–1911, 5, 27–29.

- von Polenz 1979:** VON POLENZ, P.: Fremdwort und Lehnwort sprachwissenschaftlich betrachtet. In: Braun, P. [ed.]: *Fremdwort-Diskussion*. München 1979, 9–31.
- Pritsak 1981:** PRITSAK, O.: *The Origin of Rus', volume one: Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Harvard University 1981.
- Pronk-Tiethoff 2013:** PRONK-TIETHOFF, S.: *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam – New York 2013.
- Rakowiecki 1822:** RAKOWIECKI, J. B.: *Prawda Ruska, czyli prawa Wielkiego Xięcia Jaroslawa Wladimirowicza, tudzież traktaty Olga y Igora W. W. X. X. Kijovskich s cesarami greckimi i Mscislawa Dawidowicza X. Smoleńskiego z Ryga zawarte, których texta, obok z polskiem tłumaczeniem, poprzedza rys historyczny zwyczajów, religiji, praw y języka dawnych słowiańskich y słowiańsko-ruskich narodów, przez J. B. Rakowieckiego*. T. II. Warszawa 1822.
- Roslund 2007:** ROSLUND, M.: *Guests in the House. Cultural Transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300 A.D.* Leiden – Boston 2007.
- Roźniecki 1914:** ROŹNIECKI, S.: *Varægiske Minder i den russiske Heltedigtning*. København 1914.
- Sabaliauskas 1990:** Sabaliauskas, A.: *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius 1990.
- Samuelsson 2003:** SAMUELSSON, J.: Stormaktstiden. In: Larsson, H. A. [ed.]: *Boken om Sveriges historia*. Stockholm 2003, 133–180.
- von See 1964:** VON SEE, K.: *Altnordische Rechtswörter*. Tübingen 1964.
- Scheller 1950:** SCHELLER, M.: *Vedisch priyá- und die Wortsippe frei, freien, Freund. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*. Göttingen 1950.
- von Schlözer 1771:** VON SCHLÖZER, A. L.: *Allgemeine nordische Geschichte: Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen Untersuchungen beschrieben, und als eine Geographische und Historische Einleitung zur richtigen Kenntniß aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen und Sibirischen Völker, besonders in alten und mittleren Zeiten*. Halle 1771.
- von Schlözer 1802–1809:** VON SCHLÖZER, A. L.: *Nestor. Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von A.L. Schlözer*. 5 Bde. Göttingen 1802–1809.
- Scholz 2000:** SCHOLZ, B.: *Von der Chronistik zur Geschichtswissenschaft. Die Warägerfrage in der russischen, deutschen und schwedischen Historiographie*. Wiesbaden 2000 [disertační práce].
- von Schroeder 1893:** VON SCHROEDER, L.: Indogermanisches Wergeld. In: *Festgruss an Rudolf von Roth*. Stuttgart 1893, 49–52.
- Shevelov 1955:** SHEVELOV, G. Y.: On the slavic names for the falls of the Dnepr in the „De Administrando Imperio“ of Constantine Porphyrogenitus. *Slavic Word* 11, 1955, 4.
- Sitzmann 2003:** SITZMANN, A.: *Nordgermanisch-ostslavische Sprachkontakte in der Kiever Rus' bis zum Tode Jaroslavs des Weisen*. Wien 2003.
- Sjögren 1833:** SJÖGREN, A. J.: *Ueber die finnische Bevölkerung des St. Peterburgischen Gouvernements und ueber den Ursprung des Namens Ingermannland*. St. Petersburg 1833.
- Sjögren 1834:** SJÖGREN, A. J.: Was bedeutet das in den russischen Chroniken unter dem Jahr 1024 vorkommende Wort *лyдa*? *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg* 6, 1834, 2, 563–592.

- Skvairs 1996:** SKVAIRS, JE.: Niederdeutsch-russische Sprachkontakte der Hansezeit. Forschungsstand, Entwicklungswege, Aussichten. In: Brandt, G. [ed.]: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum*. Stuttgart 1996, 67–86.
- Sørensen 1968:** SØRENSEN, H. C.: The So-Called Varangian-Russian Problem. *Scando-Slavica* 14, 1968, Munksgaard-Copenhagen, 141–148.
- Stang 1939:** STANG, Ch. S.: *Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk*. Oslo 1939.
- Stang 1935:** STANG, Ch. S.: *Die Westrussische Kanzleisprache des grossfürstentums Litauen*. Oslo 1935.
- Starý 2013:** STARÝ, J.: *Zákonem necht' je budována zem: Staroseverské zákony a zákoníky*. Praha 2013.
- Stender-Petersen 1946:** STENDER-PETERSEN, A.: Etudes Varègues V. *Classica et Mediaevalia. Revue Danoise de Philologie et d'Historie* 8, 1946, 121–138.
- Stender-Petersen 1956:** STENDER-PETERSEN, A.: Russian Studies. *Acta Jutlandica* 28, 1956, 2, 32–43.
- Stender-Petersen 1927:** STENDER-PETERSEN, A.: *Slavisch-germanische Lehnwortkunde. Eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im Slavischen in sprach- und kulturgeschichtlicher Beleuchtung*. Göteborg 1927.
- Strauch 2011:** STRAUCH, D.: *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500. Eine Quellenkunde*. Berlin – New York 2011.
- Strube de Pirmont 1766:** STRUBE DE PIRMONT, G. F.: *Discours sur l'origine et les changement des lois russiens*. Sankt-Peterburg 1766.
- Strumiński 1996:** STRUMIŃSKI, B.: *Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries)*. Toronto 1996.
- Sundqvist 2011:** SUNDQVIST, O.: An Arena for Higher Powers. Cult Buildings and Rulers in the Late Iron Age and the Early Medieval Period in the Mälär Region. In: Steinsland, G. [ed.] et al.: *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*. Leiden 2011, 163–210.
- Szajnocha 1858:** SZAJNOCHA, K.: *Lechicki początek Polski*. Lwów 1858.
- Šafařík 1837:** ŠAFAŘÍK, P. J.: *Slowanské starožitnosti. Oddíl dějepisný*. Praha 1837.
- Tarkiainen 1971–1972:** TARKIAINEN, K.: Petrus Petrejus som skildrare av Ryssland. En personhistorisk och källkritisk studie. *Lychnos* 1971–1972, 244–283.
- Thomas 1978:** THOMAS, G.: *Middle Low German loanwords in Russian*. München 1978.
- Thomason 1993:** THOMASON, S. G.: Coping with Partial Information in Historical Linguistics. In: Aertsen, H., Jeffers, R. [eds.]: *Historical linguistics 1989. Papers from the 9th International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam 1993, 485–496.
- Thomason 2001:** THOMASON, S. G.: *Language Contact: An Introduction*. Washington 2001.
- Thomason – Kaufmann 1988:** THOMASON, S. G., KAUFMANN, T.: *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley – Los Angeles – Oxford 1988.
- Thomsen 1919:** THOMSEN, V.: *Det russiske Riges Grundlæggelse ved Nordboerne*. København 1919.
- Thomsen 1882:** THOMSEN, V.: *Ryska rikets grundläggning genom Skandinaverna*. Stockholm 1882.

- Thomsen 2010:** THOMSEN, W.: *Der Ursprung des Russischen Staates*. Kessinger Publishing 2010 (1. vydání 1879).
- Thörnqvist 1931:** THÖRNQVIST, C.: Nordische Lehnwörter im Russischen. *Zeitschrift für slavische Philologie* 8, 1931, Leipzig, 427–433.
- Thörnqvist 1948:** THÖRNQVIST, C.: *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen*. Uppsala – Stockholm 1948.
- Thörnqvist 1930:** THÖRNQVIST, C.: Zwei nordische Lehnwörter im Altrussischen. 1. ar. kortelb, 2. ar. rynda. *Zeitschrift für slavische Philologie* 7, 1930, 408–409.
- Thunman 1774:** THUNMAN, H.: *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. T. 1. Leipzig 1774.
- Thurneysen 1888:** THURNEYSEN, R.: *Keltoromanisches*. Halle 1888.
- Tomašivs'kyj 1929:** TOMAŠIVS'KYJ, S.: Nowa teorja o początkach Rusi. *Kwartalnik Historyczny* 43, 1929, 289–290.
- Torp – Vikør 2003:** TORP, A., VIKØR, L. S.: *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. 3. utgåve. Oslo 2003.
- Tschizewskij 1948:** TSCHIŽEWSKIJ, D.: *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert: Kiever Epoche*. Frankfurt am Main 1948.
- Uhlenbeck 1893:** UHLENBECK, C. C.: Die germanischen Wörter im Altslawischen. *Archiv für slavische Philologie* 15, 1893, 481–492.
- Vernadsky 1959:** VERNADSKY, G.: *The Origins of Russia*. Oxford 1959.
- Wanstrat 1933:** WANSTRAT, L.: *Beiträge zur Charakteristik des russischen Wortschatzes*. Leipzig 1933.
- Weinreich 1970:** WEINREICH, U.: *Languages in Contact. Findings and Problems*. The Hague – Paris 1970 (1. vydání New York 1953).
- Wennström 1946:** WENNSTRÖM, T.: *Lagspråk och lagtexter: rättsfilologiska studier över medeltida svenska lagar*. Lund 1946.
- Wessén 1968:** WESSÉN, E.: *De nordiska språken*. Åttonde upplagan. Stockholm 1968.
- Wessén 1951:** WESSÉN, E.: *Svensk språkhistoria I: Ljudlära och ordböjningslära*. 3 uppl. Stockholm 1951.
- Wessén 1966:** WESSÉN, E.: *Våra folkmål*. 7 uppl. Stockholm 1966.
- Wissmann 1975:** WISSMANN, W.: *Die altnordischen und westgermanischen Nomina postverbalia*. Heidelberg 1975.
- Zinkevičius 2008:** ZINKEVIČIUS, Z.: *Lietuvių asmenvardžiai*. Vilnius 2008.
- Zinkevičius 1987:** ZINKEVIČIUS, Z.: *Lietuvių kalbos istorija II.: Iki pirmų jų raštų*. Vilnius 1987.
- Zinkevičius 1994:** ZINKEVIČIUS, Z.: *Lietuvių kalbos istorija VI.: Lietuvių kalba naujaisiais laikais*. Vilnius 1994.
- Аксаков 1981:** АКСАКОВ, К. С.: Богатыри времен великого князя Владимира по русским песням. In: *Литературная критика*. Москва 1981, 89–138.

Алпатов 1976: АЛПАТОВ, М. А.: *Русская историческая мысль и западная Европа. XVII – первая четверть XVIII века.* Москва 1976.

Артемьев 1845: АРТЕМЬЕВ, А. И.: *Имели ли Варяги вліяніе на славянь, и если имели, то въ чемъ оно состояло.* Казань 1845.

Байер 2006: БАЙЕР, Г. З.: О варягах. In: Фомин, В. В.: *Ломоносов. Гений русской истории.* Москва 2006, 344–362. (překlad do ruštiny)

Барац 1927: БАРАЦ, Г. М.: *Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности.* Т. 1, отд. 2. Париж 1927.

Беляев 1929: БЕЛЯЕВ, Н. Г.: Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. In: *Seminarium kondakovianum. Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием имени Н. Г. Кондакова,* III. Прага 1929, 220–221.

Брицин 1965: БРИЦИН, М. А.: *Из истории восточно-славянской лексики.* Киев, 1965.

Браун 1925: БРАУН, Ф. А.: Варяги на Руси. *Беседа* 6–7, 1925, 300–338.

Брим 1923: БРИМ, В. А.: Происхождение термина русь. In: *Россия и Запад: Исторический сборник.* Т. 1. Петроград 1923, 5–10.

Будилович 1890: БУДИЛОВИЧ, А. С.: К вопросу о происхождении слова Русь. *Журнал Министерства Народного Просвещения* 1890, 5, 25–29.

Бутков 1842: БУТКОВ, П.: О финских словах в русском языке и о словах русских и финских, имеющих одинакое знаменованіе. In: *Труды Императорской Российской Академии 1842 г.* Ч. V. Санкт-Петербург 1842, 115–177.

Варбот 1969: ВАРБОТ, Ж. Ж.: *Древнерусское именное словообразование.* Москва 1969.

Васильев 2006: ВАСИЛЬЕВ, С. В.: О функциях «соков» в связи с проблемой древнерусских «ябетников» и «ябедничеством» Судебника 1497 г. In: *Исследования по истории средневековой Руси.* Москва – Санкт-Петербург 2006, 101–112.

Васильевский 1877: ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г.: Русско-византийские отрывки. *Журнал Министерства Народного Просвещения* 1877, 6, 283–329.

Васильевъ 1858: ВАСИЛЬЕВЪ, А.: *О древнейшей истории славянь до времени Рюрика, и откуда пришел Рюрик и его Варяги.* Санкт-Петербург 1858.

Гедеонов 2005: ГЕДЕОНОВ, С. А.: *Варяги и Русь.* Москва 2005. (První vydání 1876.)

Гиппиус – Зализняк – Янин 2004: ГИППИУС, А. А., ЗАЛИЗНЯК, А. А., ЯНИН, В. Л.: *Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.).* Т. XI. Москва 2004.

Греков 1953: ГРЕКОВ, Б. Д.: *Киевская Русь.* Москва 1953.

Грот 2008: ГРОТ, Л. П.: *Истоки норманизма: шведская гипербориада и Г.З. Байер.* Доклад, прочитанный 22 февраля 2008 г. [online]. Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://byzantinorossica.org.ru/byzrusvar.html>.

Грот 1997: ГРОТ, Л. П.: Мифические и реальные шведы на Севере России: взгляд из шведской истории. In: *Шведы и Русский Север: историко-культурные связи.* Киров 1997, 152–160.

Грот 1852: ГРОТ, Я. К.: Областные великорусския слова сродныя со скандинавскими. In: *Известия Императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности.* Т. I. Санкт-Петербург 1852.

Гуковский 1939: ГУКОВСКИЙ, Г. А.: *Русская литература XVIII века.* Москва 1939.

Демьянов 2001: ДЕМЬЯНОВ, В. Г.: *Иноязычная лексика в истории русского языка XI-XVII веков: проблемы морфологической адаптации*. Москва 2001.

Джаксон 2001: ДЖАКСОН, Т. Н.: *Варяжский вопрос*, 2001. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://janaberestova.narod.ru/jackson.htm>.

Забелин 1908: ЗАБЕЛИН, И. Е.: *История русской жизни с древнейших времен*. Изд. 2, ч. 1. Москва 1908.

Забелин 1912: ЗАБЕЛИН, И. Е.: *История русской жизни с древнейших времен*. Изд. 2, ч. 2. Москва 1912.

Зализняк 2004: ЗАЛИЗНЯК, А. А.: *Древненовгородский диалект*. Изд. 2-е, переработанное с учётом материала находок 1995–2003 гг. Москва 2004.

Зализняк 1987: ЗАЛИЗНЯК, А. А.: О языковой ситуации в древнем Новгороде. *Russian Linguistics* V, 1987, 11, № 2–3, 115–132.

Зализняк 1988: ЗАЛИЗНЯК, А. А.: Древненовгородское койне. In: *Балто-славянские исследования 1986*. Москва 1988, 164–177.

Зализняк – Янин 1986: ЗАЛИЗНЯК, А. А., ЯНИН, В. Л.: *Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1977–1983 гг.)*. Москва 1986.

Зализняк – Янин 1993: ЗАЛИЗНЯК, А. А., ЯНИН, В. Л.: *Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1984–1989 гг.)*. Москва 1993.

Зимин 1999: ЗИМИН, А. А.: *Правда Русская*, Москва 1999.

Живов 2002: ЖИВОВ, В. М.: История русского права как лингвосемиотическая проблема. In: Живов, В. М.: *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*. Москва 2002, 187–305.

Жих 2013: ЖИХ, М. И.: «Реформа» княгини Ольги как попытка централизации Руси. In: Андреев, В. Ф. [ed.]: *Прошлое Новгорода и Новгородской земли: материалы научной конференции 17–18 ноября 2011 г.* Великий Новгород 2013, 33–50.

Иконников 1871: ИКОННИКОВ, В. С.: *Скептическая школа в русской историографии и ее противники*. Киев 1871.

Иловайский 1872: ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И.: *Еще о норманизме*. Москва 1872.

Иловайский 1902: ИЛОВАЙСКИЙ, Д. И.: *Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому*. Москва 1902.

Карамзин 1816: КАРАМЗИН, Н. М.: *История Государства Российскаго*. Т. I. Санктпетербургъ 1816.

Карамзин 1988: КАРАМЗИН, Н. М.: *История государства российскаго*. Кн. 1. Москва 1988.

Карский 1930: КАРСКИЙ, Е. Ф.: *Русская Правда по древнейшему списку*. Ленинград 1930.

Клейн – Лебедев – Назаренко 1970: КЛЕЙН, Л. С., ЛЕБЕДЕВ, Г. С., НАЗАРЕНКО, В. А.: Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. In: *Исторические связи Скандинавии и России IX-XX вв.* Ленинград 1970, 226–252.

Костомаров 1860: КОСТОМАРОВ, Н. И.: Начало Руси. *Современник* 1, 1860, 5–33.

Котляревский 1874: КОТЛЯРЕВСКИЙ, А. А.: *Древности юридического быта Балтійскихъ славянъ. Опытъ сравнительнаго изученія славянскаго права*, I. Прага 1874.

- Кошкин 2006:** КОШКИН, И.: Проблема относительной хронологии германизмов в языке древнерусских договорных грамот северо-западного ареала. In: Nuorluoto, J. [ed.]: *Slavica Helsingiensia 27: The Slavicization of the Russian North. Mechanisms and Chronology*. Helsinki 2006, 210–221.
- Кошкин 2008:** КОШКИН, И. С.: *Русско-германские языковые контакты в грамотах Северо-Запада Руси XII–XV вв.* Санкт-Петербург 2008.
- Куник 1903:** КУНИК, А. А.: *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. Ч. 2. Санкт-Петербург 1903.
- Ламанский 1859:** ЛАМАНСКИЙ, В. И.: *О славянахъ въ Малой Азїи, Африкѣ и Испанїи*. Санкт-Петербург 1859.
- Ламбин 1860:** ЛАМБИН, Н.: *Объяснение сказаний Нестора о начале Руси*. Санкт-Петербург 1860.
- Лемешкин 2018b:** ЛЕМЕШКИН, И. В.: Способ вертикального прочтения так называемого словаря Симона Грунау. In: Казанский, Н. Н. [ed.]: *Индоевропейское языкознание и классическая филология XXII (чтения памяти И. М. Тронского)*. Санкт-Петербург 2018, 803–820.
- Лимонов 1967:** ЛИМОНОВ, Ю. А.: История о великом княжестве Московском Петра Петрея. In: *Скандинавский сборник 12*. Таллин 1967, 260–270.
- Лихачев 1987:** ЛИХАЧЕВ, Д. С.: Моление Даниила Заточника. In: ЛИХАЧЕВ, Д. С.: *Избранные работы. Т. 2: Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси*. Ленинград 1987, 241–258.
- Лобойко 1821:** ЛОБОЙКО, И. Н.: Взгляд на древнюю Словесность Скандинавскаго Севера. *Сынъ Отечества* 68, 1821, 13: 245–263, 14: 293–304.
- Ломоносов 1766:** ЛОМОНОСОВ, М. В.: *Древняя Российская история*. Санкт-Петербург 1766.
- Ломоносов 1952:** ЛОМОНОСОВ, М. В.: *Материалы к Российской грамматике 1744–1757*. Полное собрание сочинений, т. 7. Москва – Ленинград 1952.
- Мартынов 1963:** МАРТЫНОВ, В. В.: *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. К проблеме прародины славян*. Минск 1963.
- Меркулов 2005:** МЕРКУЛОВ, В. И.: *Откуда родом варяжские гости? Генеалогическая реконструкция по немецким источникам*. Москва 2005.
- Меркулов 2002:** МЕРКУЛОВ, В. И.: Забытая родословная Рюрика. *Роман-журнал XXI век* 12, 2002, 76–77.
- Миллер 2006:** МИЛЛЕР, Г. Ф.: *О происхождении имени и народа российского*. In: Фомин, В. В.: *Ломоносов. Гений русской истории*. Москва 2006, 366–398. (překlad do ruštiny)
- Младенов 1908:** МЛАДЕНОВ, С.: *Старите германски елементи в славянските езици*. София 1908.
- Морошкин 1842:** МОРОШКИН, Ф. Л.: *Историко-критические исследования о руссах и славянах*. Санкт-Петербург 1842.
- Морошкин 1840:** МОРОШКИН, Ф.: *О значении имени Руссов и Славян*. Москва 1840.
- Мошин 1931:** МОШИН, В. А.: Варяго-русский вопрос, *Slavia* 10, 1931, 3, 109–136, 343–379, 501–537.

Мрочек-Дроздовский 1884: МРОЧЕК-ДРОЗДОВСКИЙ, Н. П.: О древнерусских ябетниках. *Чтения въ императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете* 1, 1884, 1–19.

Никольский 2000: НИКОЛЬСКИЙ, С. Л.: *Развитие права в эпоху становления государственности: Древняя Русь и Скандинавия*. Москва 2000 [disertační práce].

Новиков 2013: НОВИКОВ, Ю. А.: *Эпический мир и способы его художественного воплощения*. Вильнюс 2013.

Обнорский 1960: ОБНОРСКИЙ, С. П.: Русская Правда как памятник русского литературного языка. In: ОБНОРСКИЙ, С. П.: *Избранные работы по русскому языку*. Москва 1960, 120–144. (1. vydání 1934)

Обнорский 2010: ОБНОРСКИЙ, С. П.: *Русский литературный язык старейшей поры: Лингвистический анализ памятников древнерусской словесности*. Изд. 2. Москва 2010.

Падалка 1914: ПАДАЛКА, Л. В.: Происхождение и значение имени «Русь». In: *Труды XV археологического съезда в Новгороде*. Т. I. Москва 1914.

Пархоменко 1927: ПАРХОМЕНКО, В. А.: Киевская Русь и Хазария. *Slavia* 6, 1927, 380–387.

Пархоменко 1923: ПАРХОМЕНКО, В. А.: *О происхождении Руси*. Санкт-Петербург 1923.

Пашуто 1970: ПАШУТО, В. Т.: Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы. In: *Скандинавский сборник XV*. Таллин 1970, 51–62.

Петрухин 2014: ПЕТРУХИН, В. Я.: *Русь в IX–X веках: От призвания варягов до выбора веры*. Москва 2014.

Петухов 2005: ПЕТУХОВ, Ю. Д.: *Норманны. Русы Севера*. Москва 2005.

Погодин 1846: ПОГОДИН, М. П.: *Изследования, замечания и лекции М. Погодина о русской истории*. Т. 1–3. Москва 1846.

Покровский 1897: ПОКРОВСКИЙ, Ф.: О народных говорах северо-западной части Костромской губернии. *Живая старина* 7, 1897, 24, 446–469.

Полевой 1829–1833: ПОЛЕВОЙ, Н. А.: *История русского народа*. Т. II. Москва 1829–1833.

Проценко 1881: ПРОЦЕНКО, Ю. Г.: *О происхождении первоначальной Руси из Вирия (Иверия)*. Тифлисъ 1881.

Разин 1999: РАЗИН, Е. А.: *История военного искусства*. Т. 2: VI–XVI вв. Санкт-Петербург 1999. (První vydání 1955.)

Розенкампф 1828: РОЗЕНКАМПФ, Г. А.: Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи в рассуждении вопроса о происхождении древних руссов. *Труды и летописи общества истории и древностей российских* 4, 1828, 1, 139–166.

Руссовъ 1827: РУССОВЪ, С.: *Варяжскіе законы съ російскимъ переводомъ и краткими замечаніями*. Санкт-Петербург 1827.

Рыбаков 1956: РЫБАКОВ, Б. А.: *Культура древней Руси*. Москва 1956.

Рыбаков 2003: РЫБАКОВ, Б. А.: *Рождение Руси*. Москва 2003.

Сабинин 1854: САБИНИН, С. К.: Матеріалы для сравненія Русскаго языка съ Скандинавскими. In: *Известия отделения русского языка и словесности*. Т. III. Санкт-Петербург, 1854.

- Сабинин 1837:** САБИНИН, С. К.: О происхождении наименований: Бояринь и Боляринь. *Журнал Министерства Народного Просвещения* 16, 1837, 42–84.
- Селин 2008:** СЕЛИН, А. А.: *Ладога при Московских царях*. Санкт-Петербург 2008.
- Сквайрс – Фердинанд 2002:** СКВАЙРС, Е. Р., ФЕРДИНАНД, С. Н.: *Ганза и Новгород: языковые аспекты исторических контактов*. Москва 2002.
- Смирнов 1928:** СМИРНОВ, П. П.: *Волзький шлях і стародавні Руси (Нариси з руської історії VI-IX вв.)*. Київ 1928.
- Сороколетов 2009:** СОРОКОЛЕТОВ, Ф. П.: *История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.)*. Москва: 2009. (1. vydání 1970)
- Срезневский 1850:** СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: *Мысли об истории Русскаго языка*. Читано на Акте императорскаго С. Петербургскаго Университета, 8-го февраля 1849 года. Санкт Петербург, 1850.
- Татищев 1768:** ТАТИЩЕВ, В. Н.: *История Российская с самых древнейших времен*. Т. 1. Москва 1768.
- Темчин 2009:** ТЕМЧИН, С. Ю.: Функционирование руськой мовы и иерархия церковных текстов. *Studia Russica* 23, 2009, 226–234.
- Темчинас 2012:** ТЕМЧИНАС, С.: О времени и условиях становления руськой мовы в качестве литературного языка. In: Запрудскі, С. М., Цыхун, Г. А. [eds.]: *Новае слова ў беларусістыцы мовазнаўства. Матэрыялы 5 Міжнароднага кангрэса беларусістаў, Мінск 20-21 мая 2010 года*. Мінск 2012, 47–53.
- Тиандер 1915:** ТИАНДЕР, К.: *Датско-русские исследования*. Петроград 1915.
- Титовец 2017:** ТИТОВЕЦ, А. et al.: *Традиционная культура белорусов во времени и пространстве*. Москва 2017.
- Тредьяковский 1766:** ТРЕДЬЯКОВСКИЙ, В. К.: *Древняя Российская история*. Санкт-Петербург 1766.
- Трубачев 1993:** ТРУБАЧЕВ, Н. О.: *К истокам Руси (наблюдения лингвиста)*. Москва 1993.
- Фомин 1997:** ФОМИН, В. В.: *Варяги в средневековой письменной традиции: Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук*. Москва 1997 [disertační práce].
- Фомин 2002:** ФОМИН, В. В.: Норманская проблема в западноевропейской историографии XVII века. In: *Сборник русского исторического общества* 152: 4. Москва 2002, 305–324.
- Фомин 2005а:** ФОМИН, В. В.: *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. Москва 2005.
- Фомин 2005б:** ФОМИН, В. В.: Российская историческая наука и С. А. Гедеонов. In: Гедеонов, С. А.: *Варяги и Русь*. Москва 2005, 8–56.
- Фомин 2006:** ФОМИН, В. В.: *Ломоносов. Гений русской истории*. Москва 2006.
- Хвольсон 1869:** ХВОЛЬСОН, Д. А.: *Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста*. Санкт-Петербург 1869.
- Хлебников 1872:** ХЛЕБНИКОВ, Н. И.: *Общество и государство в домонгольский период русской истории*. Санкт-Петербург 1872.
- Шахматов 1904:** ШАХМАТОВ, А. А.: *Сказание о призвании варягов*. Санкт Петербург 1904.

Шахматов 1914: ШАХМАТОВ, А. А.: В. А. Пархоменко: «Начало христианства Руси». *Журнал Министерства народного просвещения* 52, 1914, 8, 342.

Шахматов 2002: ШАХМАТОВ, А. А.: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. In: *История русского летописания. Том 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Книга 1.* Санкт-Петербург 2002. (1. vydání 1908)

Шегрен 1852: ШЕГРЕН, А. М.: *Материалы для сравнения областных великорусскихъ словъ со словами языков северных и восточных.* Санктпетербург 1852.

Шелухин 1929: ШЕЛУХИН, С.: *Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Руси з Франції.* Прага 1929.

Юргевич 1867: ЮРГЕВИЧ, В. Н.: *О мнимых норманнских именах в русской истории.* Записки Одесского общества истории и древностей, т. VI. Одесса 1867.

Юшков 2002: ЮШКОВ, С. В.: *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение.* Москва 2002.

5.4 Slovníky a encyklopedie

Árnason 2007: ÁRNASON, M.: *Íslensk orðabók.* Reykjavík 2007. (1. vydání 1963)

Bańkowski 2000: BAŃKOWSKI, A.: *Etymologiczny słownik języka polskiego.* T. 1: A–K. Warszawa 2000.

Berneker 1908–1913: BERNEKER, E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch.* Heidelberg 1908–1913.

Bjorvand – Lindeman 2007: BJORVAND, H., LINDEMAN: F. O., *Våre arveord.* Oslo 2007.

Brückner 1985: BRÜCKNER, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Warszawa 1985.

Buck 1949: BUCK, C. D.: *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages.* Chicago 1949.

Dahlgren – Ljunggren 1914–1916: DAHLGREN, F. A., LJUNGGREN, E.: *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årstionde.* Lund 1914–1916.

Bricka 1887–1905: BRICKA, C. F.: *Dansk biografisk lexikon.* Kjøbenhavn 1887–1905.

DO: *Den danske ordbog.* [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://ordnet.dk/>.

Grimm 1854–1960: GRIMM, J., GRIMM, W.: *Deutsches Wörterbuch.* Leipzig 1854–1960. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://dwb.uni-trier.de/de/>.

Feist 1923: FEIST, S.: *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, mit Einfluss des Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste.* Halle 1923.

FLD: *Fornsvensk lexikalisk databas* [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>.

Fritzner 1867: FRITZNER, J.: *Ordbog over det gamle norske sprog.* Kristiania 1867. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275>.

GdO: *Gammeldansk ordbog* [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://gammeldanskordbog.dk/> a <https://gammeldanskseddelsamling.dk/>.

- Gloger 1900:** GLOGER, Z.: *Encyklopedja staropolska*. Tom I. Warszawa: Laskauer i Babicki, 1900.
- Hægstad – Torp 1909:** HÆGSTAD, M., TORP, A.: *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding*. Kristiania 1909.
- Hellquist 1922:** HELLQUIST, E.: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund 1922.
- Holthausen 1948:** HOLTHAUSEN, F.: *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen 1948.
- Holtsmark 1955:** HOLTSMARK, A.: *Ordförrådet i de eldste norske håndskrifter til ca. 1250*. Oslo 1955.
- Karłowicz 1894–1905:** KARŁOWICZ, J.: *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*. Kraków 1894–1905.
- KLNM:** ANDERSSON, I. [ed.]: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Malmö 1956–1978.
- Kopecký – Leška 1978:** KOPECKÝ, L. V., LEŠKA, O. [red.] et al.: *Rusko-český slovník I–II*. Praha – Moskva 1978.
- Kroonen 2013:** KROONEN, G.: *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden – Boston 2013.
- LKŽ:** *Lietuvių kalbos žodynas*. Naktinienė, G. [red.] et al. Vilnius 2005. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://lkz.lt/>.
- Machek 1971:** MACHEK, V., *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1997. (fotoreprint podle 3. vydání z r. 1971)
- Magnússon 2008:** MAGNÚSSON, A. B.: *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík 2008.
- Miklosich 1886:** MIKLOSICH, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien 1886.
- Nielsen 1989:** NIELSEN, N. Å.: *Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie*. København 1989.
- Ottův slovník naučný*. Díl 1. Praha 1888.
- Polański 2008:** POLAŃSKI, E.: *Wielki słownik języka polskiego*. Kraków 2008.
- Rietz 1962:** RIETZ, J. E.: *Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund 1962. (1. vydání 1862–1867)
- SAOB:** *Svenska Akademiens ordbok*. [online] Citováno dne 17. 7. 2018. Dostupné z: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Schaller 1985:** SCHALLER, H. W. et al.: *Real- und Sachwörterbuch zum Altrussischen*. Neuried 1985.
- Schlyter 1877:** SCHLYTER, D. C. J.: *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui. Vol. XIII: Ordbok*. Lund 1877.
- Smoczyński 2007:** SMOCZYŃSKI, W.: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno 2007.
- Söderwall 1884–1918:** SÖDERWALL, K. F.: *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket*. Vol. I–III. Lund 1884–1918.
- Söderwall 1953–1973:** SÖDERWALL, K. F.: *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket. Supplement*. Vol. IV–V. Lund 1953–1973.

- Steensland 2010:** STEENSLAND, L.: *Material till en älvdalsk ordbok*. Älvdalen 2010.
- Uhlenbeck 1900:** UHLENBECK, C. C.: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*. Amsterdam 1900.
- Vasmer 1953–1958:** VASMER, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch* I (1953), II (1955), III (1958), Heidelberg.
- Vigfússon 1874:** VIGFÚSSON, C.: *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford 1874.
- Vokabulár webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. © 2006–2018. Verze dat 1.1.4 [cit. 1. 3. 2018]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- de Vries 1962:** DE VRIES, J.: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden 1962.
- Walde 1910:** WALDE, A.: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg 1910.
- Walde 1930:** WALDE, A.: *Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen*. Berlin – Leipzig 1930.
- Wessén 2003:** WESSÉN, E.: *Våra ord, deras uttal och ursprung*. 2. vyd. Stockholm 2003.
- Zgólkowa 1996:** ZGÓLKOWA, H.: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. T. 7. Poznań 1996.
- Бабенко 2005:** БАБЕНКО, Л. Г.: *Большой толковый словарь русских существительных: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы*. Москва 2005.
- БЭ:** *Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах*. Пашкоў, Г. П. [red.] et al. Мінск 1997.
- Бусел 2009:** БУСЕЛ, В. Т.: *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ 2009.
- Булыка 2013:** БУЛЫКА, А. М.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 33. Мінск 2013.
- Веселовский 1974:** ВЕСЕЛОВСКИЙ, С. Б.: *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*. Москва 1974.
- Горбачевич 2006:** ГОРБАЧЕВИЧ, К. С.: *Большой академический словарь русского языка*. Т. 4. Москва – Санкт-Петербург 2006.
- Даль 1880, 1881, 1882a, 1882b:** ДАЛЬ, В. И.: *Толковый словарь живого великорусского языка*. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург – Москва 1880 (т. 1), 1881 (т. 2), 1882a (т. 3), 1882b (т. 4). (2. vydání)
- Даль 1903, 1905, 1907, 1909:** ДАЛЬ, В. И.: *Толковый словарь живого великорусского языка*. Под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ. Санкт-Петербург – Москва 1903 (т. 1), 1905 (т. 2), 1907 (т. 3), 1909 (т. 4). (3. vydání)
- Додонов 2001:** ДОДОНОВ, В. Н. et al.: *Большой юридический словарь*. Москва 2001.
- Жураўскі 1986:** ЖУРАЎСКІ, А. І.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Мінск 1986.
- Кузнецов 2014:** КУЗНЕЦОВ, С. А.: *Большой толковый словарь русского языка*. 1. vyd. Санкт-Петербург 1998. Publikováno v autorské redakci 2014.
- МЭСБЕ:** *Малый энциклопедический словарь*. Т. 2, вып. 4. Санкт-Петербург 1909.

- Мельничук 2012:** МЕЛЬНИЧУК, О. С.: *Етимологічний словник української мови*. Київ 2012.
- Ожегов – Шведова 2004:** ОЖЕГОВ, С. И., ШВЕДОВА, Н. Ю.: *Толковый словарь русского языка*. Изд. 4-ое. Москва 2004.
- Панькин – Филиппов 2011:** ПАНЬКИН, В. М., ФИЛИППОВ, А. В.: *Языковые контакты: краткий словарь*. Москва 2011.
- РГЭС:** *Российский гуманитарный энциклопедический словарь*. Москва 2002.
- САР:** *Словарь Академии Российской*. Ч. I. Санктпетербург 1789.
- Смирнов 2001:** СМИРНОВ, И.: *Словарь архаизмов*. Москва 2001.
- СДЯ:** *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)*. Москва 1989.
- СРНГ:** *Словарь русских народных говоров*. Филин, Ф. П. [ред.]. Ленинград 1965–2016.
- СРЯ:** *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Москва 1975–2008.
- Срезневский 1858:** СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: *Материалы для сравнительного и объяснительного словаря русскаго языка и другихъ славянскихъ наречій*. Т. 1–4. Санкт-Петербург 1858.
- Срезневский 1890–1912:** СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: *Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникам*. Санкт-Петербург 1890–1912.
- Срезневский 1989:** СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: *Словарь древнерусского языка*. Репринтное издание. Москва: Книга, 1989. (1. vydání 1890–1912 jako *Материалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникам*)
- Суднік 1996:** СУДНІК, М. Р.: *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. Мінск 1996.
- Трубачев 1974–2005:** ТРУБАЧЕВ, О. Н.: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*. Москва 1974–2005.
- Ушаков 1935–1940:** УШАКОВ, Д. Н.: *Толковый словарь русского языка*. Москва 1935–1940.
- Фасмер 1986–1987:** ФАСМЕР, М.: *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Москва 1986–1987.
- Фатеева 2008:** ФАТЕЕВА, Л. И.: *Этимологический словарь современного русского языка*. Москва 2008.
- Фёдоров 2012:** ФЁДОРОВ, А. И.: *Толковый словарь устаревших слов и фразеологических оборотов русского литературного языка*. Москва 2012.
- Черных 1999:** ЧЕРНЫХ, П. Я.: *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва 1999.
- Шапошников 2010:** ШАПОШНИКОВ, А. К.: *Этимологический словарь современного русского языка*. Москва 2010.
- ЭСБЕ:** *Энциклопедический словарь*. В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами. Санкт-Петербург 1890–1907.